

Sovyet Sonrası 25 Yılda Türkiye'den Kuzey Kafkasya'ya Geri Dönüşün
Dönüşümü: Köprüleri Yakmaktan Köprüler Kurmaya

Cemre Erciyes

“Tarihin Kayıp Çocukları”na Dair Bir Derkenar: Muhammed Zahid Şamil

M. Aydın Turan

Tuna Vilayeti Göçmenleri ve Midhat Paşa

Bekir Koç

Наци Murat. Biyografi Denemesi

Vasili Potto

Hıristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm: Rusya Kuzey
Kafkasya'da, 1550-1800

Michael Khodarkovsky

The Caucasian Politics of Paul I: A Pragmatic Continuity

Tsvetelina Tsvetkova

Феномен политического отчуждения в исторических
судьбах черкесского народа

Валерий Сокуров (Valery Sokurov)

Американские газеты о черкесах

Суфьян Жемухов (Sufian Zhemukhov)

KAFKASYA ÇALIŞMALARI • JOURNAL OF CAUCASIAN STUDIES

KAFKASYA ÇALIŞMALARI

Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl 2 Sayı 4 Mart 2017

JOCAS Vol. 2 Number 4 March 2017
JOURNAL OF CAUCASIAN STUDIES

4

ISSN 2149-9527

Kafkasya Çalışmaları
Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl 2, Sayı 4, Mart 2017

Journal of Caucasian Studies

Volume 2, Issue 4, March 2017

**Журнал «Кавказоведческие
исследования»**

Год 2, Выпуск 4, Март 2017

İstanbul / Стамбул

2017

KAFKASYA ÇALIŞMALARI Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl 2 Sayı 4 Mart 2017

Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Eylül ve Mart aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna <http://dergipark.gov.tr/jocas> adresinden erişilebilir. Makale yazım ve yayın ilkeleri derginin internet sayfasında yer almaktadır. Abonelik işlemleri için aşağıda verilen e-posta adreslerinden iletişim kurabilirsiniz.

JOURNAL OF CAUCASIAN STUDIES (JOCAS)

Vol. 2 Number 4 March 2017

The Journal of Caucasian Studies (JOCAS) is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in March and September. The electronic version of JOCAS can be read at <http://dergipark.gov.tr/jocas>. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. For information on individual and institutional subscriptions, please contact the journal administration through the contact details below.

ЖУРНАЛ «КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ»

Год 2 Вып. 4 Март 2017

Научный журнал «Кавказоведческие исследования» выходит 2 раза в год (сентябрь, март). Электронная версия журнала размещена на платформе <http://dergipark.gov.tr/jocas>. Оформить подписку на журнал можно по нижеуказанным контактам. Порядок опубликования статей изложен на соответствующей странице журнала.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner and Editor in Chief / Ответственный редактор

Murat Topçu (Paşu)

Editörler / Editors / Редакторы

Zeynel Abidin Besleney, Ümit Ekin, Murat Topçu (Paşu), Tufan Turan

Sayı Editörleri / Issue Editors / Редакторы номера

Ümit Ekin, Zeynel Abidin Besleney, Tufan Turan

Kapak Resmi / Frontispiece / На переплете: Kafkas Süvari Tümeni heyeti
Petrograd'ta (1917)

Baskı-Cilt / Printed by / Типография

Birlik Baskı Teknikleri, Birlik Sokak, No: 2, Nevin Arıcan Plaza, 1. Levent /İstanbul
ISSN 2149-9527 (basılı / print), ISSN 2149-9101 (çevrimiçi / online)

Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Hayriye Cad. Cezayir Sok. No: 5/2 Beyoğlu-İstanbul

Tel: 0212 293 03 78 Fax: 0212 245 68 77

info@jocas.net, jocasdergisi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/jocas>

DERGİNİN TARANDİĞİ İNDEKSLER / JOCAS IS INDEXED IN /ИНДЕКСЫ
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi
(Asos Index)

ResearchBib

türk eğitim indeksi

Türk Eğitim İndeksi

CiteFactor

Eurasian Scientific Journal Index

MLA International Bibliography

International Institute of Organized Research (I2OR)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

- 1-30 Sovyet Sonrası 25 Yılda Türkiye’den Kuzey Kafkasya’ya Geri Dönüşün Dönüşümü: Köprüleri Yakmaktan Köprüler Kurmaya
Jade Cemre Erciyes
- 31-54 “Tarihin Kayıp Çocukları”na Dair Bir Derkenar:
Muhammed Zahid Şamil
M. Aydın Turan
- 55-70 Tuna Vilayeti Göçmenleri ve Midhat Paşa
Bekir Koç
- 71-100 Hacı Murat. Biyografi Denemesi
Vasili Potto
- 101-140 Hıristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm: Rusya Kuzey Kafkasya’da, 1550-1800
Michael Khodarkovsky
- 141-160 The Caucasian Politics of Paul I: A Pragmatic Continuity
Tsvetelina Tsvetkova
- 161-192 Феномен политического отчуждения в исторических судьбах черкесского народа
Валерий Сокуров (Valery Sokurov)
- 193-220 Amerikanские газеты о черкесах
Суфьян Жемухов (Sufian Zhemukhov)
- 221-224 Kitap Tanıtımı
- 225-227 Konferans Duyurusu

YAYIN KURULU

Zeynel Abidin Besleney, Dr., JOCAS, Londra, İngiltere

Georgy Chochiev, Dr., Kuzey Osetya Cumhuriyeti Beşeri ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, Vladikafkas, Rusya Federasyonu

Ümit Ekin, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sakarya, Türkiye

Lars Funch Hansen, Dr., Malmö Üniversitesi Dil, Göç ve Toplum Çalışmaları Fakültesi, Azınlık Çalışmaları Merkezi, İsveç & Kopenhag Üniversitesi Kültürlerarası Araştırmalar ve Bölge Çalışmaları Bölümü, Danimarka

B. George Hewitt, Prof. Dr., Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu (SOAS), Londra, İngiltere

Anzor Kushhabiev, Dr., Rusya Bilimler Akademisi Sosyo-Politik Araştırmalar Merkezi, Kabardey-Balkar Cumhuriyeti, Nalçik, Rusya Federasyonu

Madina Pashtova, Dr., Adıgey Cumhuriyeti Beşeri Araştırmalar Enstitüsü, Etnoloji ve Halkbilimi Bölümü, Maykop, Rusya Federasyonu

Seteney Shami, Prof. Dr., Arap Sosyal Bilimler Konseyi, Beyrut, Lübnan

Madina Tlostanova, Prof. Dr., Linköping Üniversitesi, Tematik Çalışmalar Bölümü (TEMA) / Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları (TEMAG), Linköping, İsveç

Murat Topçu (Paşşu), Yrd. Doç. Dr., Okan Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çeviribilim Bölümü Rusça Mütercim-Tercümanlık Abd, Tuzla, İstanbul, Türkiye

Tufan Turan, Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

Sufian Zhemukhov, Dr., George Washington Üniversitesi, Washington, ABD

DANIŐMA KURULU

Ayla Bozkurt Applebaum, Dr., Proje Araştırmacısı, Kaliforniya Üniversitesi, Dilbilimi Bölümü, Santa Barbara, ABD

Chen Bram, Dr., Truman Barışı Geliştirme Enstitüsü, Hebrew Üniversitesi, Kudüs, İsrail

Önder Duman, Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye

Musa Eken, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Sakarya, Türkiye

Marat Gubzhokov, Doç., Tarih Bilimleri Adayı, Adıgey Cumhuriyeti Beşeri Araştırmalar Enstitüsü, Etnoloji ve Halkbilimi Bölümü, Maykop, Rusya Federasyonu

Ayhan Kaya, Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye

Bekir Koç, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Margarita Koleva Dobрева, Yrd. Doç. Dr., Bulgaristan Bilimler Akademisi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü, Sofya, Bulgaristan

Sergey Pazov, Prof. Dr., U.D. Aliyev Karaçay-Çerkes Devlet Üniversitesi, Filoloji Enstitüsü, Çerkes ve Abaza Filolojisi Kürsüsü, Çerkessk, Rusya Federasyonu

Ömer Turan, Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Karina Vamling, Prof. Dr., Malmö Üniversitesi, Kültür ve Toplum Çalışmaları Fakültesi, Kafkasya Çalışmaları Bölümü, Malmö, İsveç

SAYI HAKEMLERİ

Cahit Aslan, Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Adana, Türkiye

M. Bilal Çelik, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

Setenay Nil Doğan, Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul, Türkiye

Marat Gubzhokov, Doç., Tarih Bilimleri Adayı, Adıgey Cumhuriyeti Beşeri Araştırmalar Enstitüsü, Etnoloji ve Halkbilimi Bölümü, Maykop, Rusya Federasyonu

Türkan Olcay, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Rus Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Göksel Öztürk, Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

Mustafa Sarı, Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye

Abdullah Temizkan, Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Sosyal Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Ana Bilim Dalı, İzmir, Türkiye

Zarema A. Tseeva, Doç., Tarih Bilimleri Adayı, Adıgey Devlet Üniversitesi, Adıgey Filolojisi ve Kültürü Fakültesi, Çerkes Tarihi ve Kültürü Kürsüsü, Maykop, Rusya Federasyonu

İsmail Türkoğlu, Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Raisa B. Unarokova, Prof., Filoloji Bilimleri Doktoru, Adıgey Devlet Üniversitesi, Çerkes Araştırmaları ve Çerkes Filolojisi Merkezi, Maykop, Rusya Federasyonu

EDITORIAL BOARD

Zeynel Abidin Besleney, Dr, JOCAS, London, UK

Georgy Chochiev, PhD in History, Senior Research Fellow, North Ossetian Institute for the Humanities and Social Sciences, Vladikavkaz, Russian Federation

Ümit Ekin, Assoc Prof, PhD in Ottoman History, Director of the Centre for Caucasian Studies, Sakarya University, Sakarya, Turkey

Lars Funch Hansen, Dr, Department of Cross-Cultural and Regional Studies, University of Copenhagen & Minority Studies Section, Department of Language, Migration, Society, Malmö University, Malmö, Sweden

B. George Hewitt, Prof, PhD (Cantab.) in Linguistics, Emeritus Professor of Caucasian Languages at School of Oriental and African Studies (University of London), Fellow of the British Academy, London, UK

Anzor Kushhabiev, Dr, PhD in History, Senior Staff Scientist at the Social and Political Research Centre of the Russian Academy of Sciences, Republic of Kabardino-Balkaria, Nalchik, Russian Federation

Madina Pashtova, Dr, Candidate of Philological Science, Leading Researcher, Department of Ethnology, Institute of Humanities of Republic of Adyghea, Maikop, Russian Federation

Seteney Shami, Prof, PhD in Anthropology, Director General at the Arab Council for the Social Sciences, Beirut, Lebanon

Madina Tlostanova, PhD, Chair in Postcolonial Feminism, Linköping University, Department of Thematic Studies (TEMA) / Gender Studies (TEMAG), Linköping, Sweden

Murat Topçu (Paşşu), Asst Prof, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Translation Studies, Okan University, Tuzla, Istanbul, Turkey

Tufan Turan, Asst Prof, Department of History, Faculty of Science and Literature, Sakarya University, Sakarya, Turkey

Sufian Zhemukhov, Dr, PhD in History (Russian Academy of Sciences), Senior Research Associate, George Washington University, Washington DC, USA

BOARD OF ADVISERS

Ayla Bozkurt Applebaum, Dr., Project Scientist, Department of Linguistics, University of California, Santa Barbara, US

Chen Bram, Dr, Anthropologist, Organizational Consultant, Research Fellow at the Truman Institute for the Advancement of Peace, Hebrew University, Jerusalem, Israel

Önder Duman, Assoc Prof, Department of History, Faculty of Science and Literature, Ondokuz Mayıs University, Samsun, Turkey

Musa Eken, Prof, Department of Politics and Public Administration, Faculty of Political Science, Sakarya University, Sakarya, Turkey

Marat Gubzhokov, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Department of Ethnology and Folk Arts, Republican Institute of Humanitarian Studies of Adygea, Maikop, Russian Federation

Ayhan Kaya, Prof, Director of the European Institute, Jean Monnet Centre of Excellence Department of International Relations of Istanbul Bilgi University, Istanbul, Turkey

Bekir Koç, Prof, Department of History, Faculty of Geography, History and Languages, University of Ankara, Ankara, Turkey

Margarita Koleva Dobрева, Asst Prof, Institute of Balkan Studies at the Centre of Thracology, Sofia, Bulgaria

Sergei Pazov, Prof, U.D. Aliev Karachaevo-Cherkessk State University, Institute of Philology, Department of Circassian and Abaza Philology, Republic of Karachaevo-Cherkessiya, Cherkessk, Russian Federation

Ömer Turan, Prof, Department of History, Faculty of Science and Literature, Middle Eastern Technical University, Ankara, Turkey

Karina Vamling, Prof, Department of Caucasus Studies, Faculty of Culture and Society, Malmö University, Malmö, Sweden

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Cahit Aslan, Assoc. Prof, Department of Education and Social Sciences, Faculty of Education, Çukurova University, Adana, Turkey

M. Bilal Çelik, Assoc. Prof, Department of History, Faculty of Arts and Science, Sakarya University , Sakarya, Turkey

Setenay Nil Doğan, Dr, Department of Humanities and Social Sciences, Faculty of Arts and Science, Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey

Marat Gubzhokov, Leading Researcher, Candidate of Historical Sciences, Department of Ethnology and Folk Arts, Institute of Humanitarian Studies of Republic of Adyghea, Maikop, Russian Federation

Türkan Olcay, Prof, Russian Language and Literature, Department of Slavic Languages and Literatures, Faculty of Literature, Istanbul University, Istanbul, Turkey

Göksel Öztürk, Asst. Prof, Department of Turkish Language and Literature, Institute of Turkic Studies, Marmara University, Istanbul, Turkey

Yücel Öztürk, Prof, Department of History, Faculty of Arts and Sciences, Sakarya University, Sakarya, Turkey

Mustafa Sarı, Asst. Prof, Department of History, Faculty of Arts and Sciences, Sakarya University , Sakarya, Turkey

Abdullah Temizkan, Assoc. Prof, Department of Social Economical and Political Relations, Turkic World Research Institute, Ege University, Izmir, Turkey

Zarema A. Tseeva, Assoc. Prof, Candidate of Historical Sciences, Department of Circassian History and Culture, Faculty of Circassian Language and Culture, State University of Republic of Adyghea, Maikop, Russian Federation

İsmail Türkoğlu, Assoc. Prof, Department of History, Faculty of Arts and Sciences, Mimar Sinan University of Fine Arts, Istanbul, Turkey

Raisa B. Unarokova, Prof, Department of Circassian History and Culture, Faculty of Circassian Language and Culture, State University of Republic of Adyghea, Maikop, Russian Federation

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Зейнель Абидин Бесленей, доктор, г. Лондон, Великобритания

Суфьян Жемухов, кандидат ист. наук, старший научный сотрудник Университета Джорджа Вашингтона, г. Вашингтон, США

Анзор Кушхабиев, доктор ист. наук, ведущий научный сотрудник Центра социально-политических исследований КБНЦ РАН, г. Нальчик, РФ

Мадина М. Паштова, кандидат филол. наук, ведущий научный сотрудник отделения этнологии Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева, г. Майкоп, РФ

Мадина Тлостанова, доктор фил. наук, ординарный профессор постколониального феминизма, Институт тематических исследований, Отделение гендерных исследований, Линчёпингский университет, г. Линчёпинг, Швеция

Мурат Топчу (Папшу), доктор филол. наук, Факультет естественных и гуманитарных наук, Русское переводческое отделение, Университет Окан, г. Стамбул, Турция

Туфан Туран, доктор ист. наук, доцент кафедры истории Сакарского университета, г. Сакарья, Турция

Ларс Фундж Хансен, доктор-антрополог, Департамент языка, миграции, общества, Университет Мальмё, Швеция & Департамент межкультурных и региональных исследований Копенгагенского университета, г. Копенгаген, Дания

Б. Джордж Хьюит, профессор, специалист по кавказским языкам, СОАС, Лондонский университет, г. Лондон, Великобритания

Георгий Чочиев, кандидат ист. наук, старший научный сотрудник Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований, г. Владикавказ, РФ

Сетеней Шами, антрополог, профессор, генеральный директор Арабского Совета по социальным наукам, г. Бейрут, Ливан

Юмит Экин, доктор ист. наук, директор Центра кавказских исследований Сакарского университета, г. Сакарья, Турция

НАУЧНЫЙ СОВЕТ

Айла Бозкурт Апплебаум, доктор филол. наук, кафедра лингвистики, Калифорнийский университет в Санта-Барбаре, США

Хэн Брам, доктор-антрополог, Труман институт по улучшению мира, Хебреский университет, г. Иерусалим, Израиль

Карина Вамлинг, профессор Департамента кавказских исследований Мальмё университета, г. Мальмё, Швеция

Марат Н. Губжоков, канд. ист. наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела этнологии и народного искусства Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева, г. Майкоп, РФ

Ондер Думан, доктор ист. наук, Университет Ондокуз Майыс, г. Самсун, Турция

Айхан Кая, доктор межнац. отношений, профессор Стамбульского Билги Университета & Директор Института Европейского Союза, г. Стамбул, Турция

Маргарита Колева-Добрева, доктор ист. наук, Институт по балканистике при БАН, г. София, Болгария

Бекир Коч, доктор ист. наук, профессор кафедры истории Анкарского университета, г. Анкара, Турция

Сергей У. Пазов, профессор кафедры черкесской и абазинской филологии Института филологии Карачаево-Черкесского государственного университета, Черкесск, РФ

Омер Туран, доктор ист. наук, профессор кафедры истории Технического университета Ближнего Востока (ODTÜ), г. Анкара, Турция

Муса Экен, профессор Департамента политики и государственного управления, проректор Сакарского университета, г. Сакарья, Турция

РЕЦЕНЗЕНТЫ НОМЕРА

Джахит Аслан, доктор соц. наук, доцент Педагогического факультета Чукурова университета, г. Адана, Турция

М. Биляль Челик, доктор ист. наук, доцент кафедры истории Сакарского университета, г. Сакарья, Турция

Сетенай Ниль Доган, доктор пол. наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Технический университет Йылдыз, г. Стамбул, Турция

Марат Н. Губжоков, кандидат ист. наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела этнологии и народного искусства Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева, г. Майкоп, РФ

Тюркан Олджай, доктор филол. наук, профессор кафедры славянских языков и литератур (отделение русского языка и литературы) литературоведческого факультета Стамбульского университета, г. Стамбул, Турция

Гоксель Озтюрк, доктор филол. наук, доцент Исследовательского института тюркологии Университета Мармара, г. Стамбул

Юджель Озтюрк, доктор ист. наук, профессор кафедры истории Сакарского университета, г. Сакарья, Турция

Мустафа Сары, доктор ист. наук, доцент кафедры истории Сакарского университета, г. Сакарья, Турция

Абдуллах Темизкан, доктор ист. наук, доцент Института исследований тюркского мира Эгейского университета, г. Измир, Турция

Зарема А. Цеева, канд. ист. наук, доцент ФГБОУ ВО «Адыгейский государственный университет», Факультет адыгейской филологии и культуры, Кафедра истории и культуры адыгов, г. Майкоп, РФ

Исмаил Тюркоглу, доктор ист. наук, доцент кафедры истории Университета изобразительных искусств им. Мимар Синан, г. Стамбул, Турция

Раиса Б. Унарокова, доктор филол. наук, профессор Центра адыговедения и адыгейской филологии Адыгейского государственного университета, г. Майкоп, РФ

Sovyet Sonrası 25 Yılda Türkiye’den Kuzey Kafkasya’ya Geri Dönüşün Dönüşümü: Köprüleri Yakmaktan Köprüler Kurmaya *

Jade Cemre Erciyes **

Özet

Sovyetler Birliği dağılmadan önce, anavatan kabul ettikleri Kuzey Kafkasya’ya geri dönmek, özellikle Türkiye’de yaşayan Adıge ve Abazalar için bir hayal, bir ideal, bir mit olarak var olmuştu. Sovyetler’in dağılmasıyla açılan kapılar anavatanına gidebilme ihtimalini gerçek kılmış, o güne kadar dönüş idealini savunanların ve fırsat bulanların bir kısmı Kafkasya’ya doğru yola çıkmıştı. Kimileri gittiklerinde karşılaştıkları koşulları görüp yerleşmekten vazgeçerken, kimileri de tüm köprüleri yakarak Kafkasya’da yerleştiler. Dönüş düşüncesi, 1991’den günümüze ulaşım ve iletişim imkanlarına bağlı olarak dönüşüme uğradı.

Bu makale Adıge ve Abazaların Türkiye’den tarihsel vatanlarına geri dönüşünün son 25 yıldaki dört farklı dönemini ele almaktadır. Bu dönemlerden ilki iletişim ve ulaşımın en zor olduğu erken dönemdir. Durağan dönem olarak adlandırdığım ikincisi, 1995-2005 yılları arasında Kafkasya’nın ekonomik ve politik olarak durağan olduğu ve geri dönüşün neredeyse durduğu dönemdir. Üçüncüsü ise 2005 yılında başlayan, Türkiye-Kafkasya arasında seyahatin kolaylaştığı ve ucuzladığı ulusaşırı dönemdir. Rusya-Türkiye arasında 2015 yılındaki uçak kriziyle başlayan süreç ise aylar boyunca sürekli değişen dinamikleriyle son dönemi oluşturmaktadır. Bu makale 2005 yılından günümüze Türkiye’de diasporanın yaşadığı yerlerde, Kafkasya’da Abhazya ve Adıgey cumhuriyetlerinde ve bu coğrafyalar arasında sürekli seyahat ederken yaptığım gözlem, derinlemesine görüşme ve yaşam hikayesi görüşmelerine dayanmaktadır. Araştırmamın 2013 yılında yapılan saha çalışması MIREKOC’tan kazandığım doktora araştırma bursuyla gerçekleştirilmiştir. Bu makale gözlem ve

* Makalenin son haline gelmesinde çok önemli katkıları olan hakemlere, JOCAS dergisi editörlerine ve annem Berin Ertürk’e çok teşekkür ederim.

** Jade Cemre Erciyes, Dr., Sosyolog, Abhazya Cumhurbaşkanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi, Kültür ve Jeopolitik Bölümü, Suhum, Abhazya, e-mail: jadecemre@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 25.07.2016, makale kabul tarihi: 18.03.2017)

anlatılardan yola çıkarak Kafkasya'ya geri dönüşün çeyrek asırda göçten uluslaşırı hareketliliğe dönüşümünü tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geri dönüş, diaspora, anavatan, uluslaşırı, göç

The Transformation of Return from Turkey to the Caucasus in the 25 Years after the Soviet Union: From Burning the Bridges to Building the Bridges

Abstract

Before the dissolution of the Soviet Union, the concept of returning to the ancestral homeland in the Caucasus for the Adyge and Abkhaz living in Turkey existed only as a dream, an ideal, a myth. With the collapse of the Soviet Union homeland became accessible and the possibility of visiting it became a reality. Some who were defending the idea of returnism (an ideology advocating re-settlement in the homeland) and had the opportunity went to the Caucasus. While some decided not to settle down seeing the conditions of the homeland, some, with a decision to burn all the bridges, moved to the homeland for good. Since 1991, the ideology of return has been transformed according to the conditions of travel and communication.

This article looks at the four periods of return of the Adyge and Abkhaz from Turkey to the ancestral homeland in the last twenty five years. The first is the early period when travel and communication was hardest. The second is the stagnation period covering the time between 1995 and 2005 that was characterised, both economically and politically, by the stagnation in the Caucasus as a result of which return migration almost came to a halt. The third is the transnational period starting in 2005 when travel between Turkey and the Caucasus became easier and cheaper. The last period starting in 2015 with the airplane crisis between Russia and Turkey went on for months with constantly changing dynamics. The data for this paper has been collected through participant observation, in-depth and life-story interviews that I have conducted since 2005 while travelling between the Republic of Abkhazia, the Republic of Adygeya and Turkey. In 2013, my fieldwork was supported by the MIREKOC PhD Research Funding. This article discusses return migration of the Adyge and Abkhaz of Turkey to the North Caucasus – their ancestral homeland - in the last 25 years, and how the concept of return has transformed from migration to transnational mobility.

Keywords: Return, diaspora, homeland, transnationalism, migration

Bu makale Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'den Kafkasya'ya “geri dönüşü” Adıgey ve Abhazy cumhuriyetlerine yerleşen ya da gidip gelen diasporalıların bakış açısından incelemektedir. Adıge¹ ve Abazalar² on dokuzuncu yüzyılda

¹ Geleneksel olarak Doğu ve Batı olarak iki gruba ayrılan, iki farklı lehçe konuşan ve kendilerini *Adıge* olarak adlandıran halk, Sovyet döneminde yaşadıkları idari birimlere göre farklı şekillerde nüfusa geçirilmişlerdir ve bugün hala Rusya'nın ayrı halkları olarak kabul edilirler: Adıgeyliler (адыгейцы), Kabardeyler (кабардинцы), Çerkesler (черкесы) ve Şapsığlar (шапсуги). Bu idari ayrışmanın etkisiyle bugün kendilerini farklı şekillerde isimlendirmekte olsalar da anavatan aktivistleri tüm bu grupların kendilerine Çerkes demesi için çalışmalar yapmaktadırlar. Ancak benim bu çalışmayı yaptığım yıllarda “Çerkes”in kim olduğu konusunda yoğun tartışmalar devam ediyordu. Çerkesler denildiğinde Kafkas halklarından hangilerini tanımadığı yönünde fikir ayrılığı vardır. Bu tanımlardan ilki tüm Kuzey Kafkas halklarını (Çeçenler, Osetler, Dağıstanlılar, Karaçaylar, Balkarlar) içine alır. İkinci tanım Kuzeybatı Kafkasya halkları olan Adıge, Abhaz-Abaza ve Ubıhları kapsar. Sonuncusu ise yalnızca Adıge'leri Çerkes sayan tanımdır. Araştırmam sırasında bu tanımların hepsini kullanan ve savunan kişilerle görüşmeler yaptım. Ancak saha çalışmasına ilk başladığımda yaptığım görüşmelerde Çerkes kelimesini her kullanışmada üç tanımdan herhangi birini benimsemediğim halde karşımdaki kişiler kendi düşüncelerine ters düşündüğümü sanarak olumsuz tepkiler gösterdiler. Kafkasya'da sadece Adıgey ve Abhazy cumhuriyetlerine odaklandığımdan, araştırmamda ve araştırmamla ilgili yaptığım tüm yayınlarda Kabardey ve Şapsığları da dahil ederek Adıge adını tercih ettim.

² Bugünkü Abhazy Cumhuriyeti'nde yaşayan ve Kuzeybatı Kafkas dillerinden Abhazca'yı konuşan halk kendilerine Apsua (апсуа) der. Rusça Abhaz (абхазы), İngilizce ve diğer Avrupa dillerinde ise Abkhaz ya da Abkhazian (Abhazyalı), Türkçe'de ise Abaza ya da Abhaz olarak anılırlar. Abaza aynı zamanda Apsuaların yakın akrabası olduğu ve 14-15. yüzyıllarda Abhazy'nın kuzeyinden ayrılarak Kuzey Kafkasya'da, bugün Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti olan topraklara yerleştiği düşünülen nüfusun da adıdır. Bu grup Rusça (абазины) ve İngilizce Abazin ya da Abaza olarak isimlendirilmektedir. Araştırmada kendi için farklı isimlendirmeleri uygun gören kişilerin bu tanımlamalarına saygı göstermeye çalışarak, saha çalışmasında farklı kullanımları denedikten sonra en az tepki çeken kullanım olarak Abhaz kullanımını belirledim. Bu makalede görüşmelerinden alıntılar yaptığım tüm görüşmecilerimi de bu şekilde bilgilendirdim. Bu kullanım Abhazy'ya geri dönüşe odaklanan bir çalışmada en doğru tercih olarak ön plana çıksa da, burada görüşmelerinden alıntılar yaptığım Apsua kökenli görüşmecilerimin

Kafkasya'da yaşanan savaşlar sürecinde ve sonrasında anavatanlarından ayrılmak zorunda bırakılmış, yaşadıkları "sürgün" sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişlerdir. Bugün birçok ülkede dağınık olarak yaşamaktadırlar. Kafkasya sürüldükleri anavatan olarak Adıgelerin ve Abazaların hafızalarında korunmaktadır. Bu sayılan özellikleri ve buldukları toplumlar içinde kendilerini "farklı" olarak görmeleri ve sınırlarını korumaları sebepleriyle Adıge ve Abazalar "klasik diaspora" (Brubaker; Safran) ya da "kurban diaspora" (Cohen 2008, 1-4) tanımlarına uymaktadırlar. Ancak diasporalar artık bu klasik tanımlar dışında daha değişken ve çeşitliliğe sahip gruplar olarak görülmektedir (Pattie 54). Adıge ve Abaza diasporaları da diğer diasporalar gibi ne oldukları, diaspora tecrübelerinin nasıl hissettirdiği, ne anlama geldiği ve gelmesi gerektiğini farklı şekillerde ifade ederler (Tölölyan 56).

Adıge ve Abazaların klasik diasporalarda olduğu gibi anavatanına geri dönüş düşüncesini Kafkasya'dan ilk ayrılışlarında bir hedef, daha sonra ise bir hayal, bir ideal ve bir mit olarak günümüze kadar koruduklarını söyleyebiliriz. Aşağıda daha detaylı değineceğim "dönüşçülük", özellikle 1970'lerden itibaren politik bir düşünce olarak Türkiye'deki diaspora yapılanmalarında kendine yer bulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise "geri dönmek" mümkün hale gelmiş, dönmenin zorlukları ve diasporadaki yaşamdan kopamama sebepleri dönüş tartışmalarını şekillendirmiştir. Sürgün, diaspora ve geri dönüş kavramları sosyal bilimlerden sorunsallaştırılmış tanımlara sahiptir. Bu tanımlamalara Adıge ve Abazalar özelinde de karşı çıkışlar olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan terimler araştırmaya kaynak olan kişilerin yaygın olarak kendilerini tanımlama ve geçmişlerini anlatma şekillerine dayanmaktadır. Görüşülen kişiler birbirlerinden farklı ifadeler kullandığında bunlar alıntılarda olduğu gibi bırakılmıştır. Ancak yaygın olarak anavatanlarından ayrılma süreçlerini *sürgün*, bugün farklı ülkelerde yaşayan nüfuslarını *diaspora*, anavatan hafızasını korumayı

de Türkçe olarak kendilerinden çoğunlukla Abaza olarak bahsediyor olmalarından dolayı, dergi editörlerinin önerilerini dikkate alarak Abaza kavramını Apsua, Aşuva, Aşkarua kökenli olan herkesi kapsayacak bir kullanmayı benimsedim.

yüzü Kafkasya'ya dönük olmak ve anavatana ziyaretleri ya da yerleşmeyi *geri dönüş* olarak tanımlamışlardır. Bu çalışmada dünyadaki geri dönüş çalışmaları örnek alınarak *dönüş* ve *geri dönüş göçü* kavramları birbirinden ayrı kullanılmaktadır.

Bu ayrımı yapmamın sebebi farklı dönemleri ve o dönemlerin getirdiği farklı geri dönüş tanımlamalarını ayırtmada bu çalışmayı uluslararası dönüş göçü tartışmaları içinde konumlandırmaktır. Oxfeld ve Long dönüşün geri dönüş göçünden daha kapsamlı bir kavram olduğunu ve dönüşün mesela -birbirlerini dışlamayan süreçler olarak- dönüş hayalini, geçici dönüş göçünü, ya da fiziksel geri dönüşü kapsayabileceğini söylerler (Oxfeld & Long 2004, 4). Özellikle son dönemde değişen politik durumlar, artan ve ucuzlayan iletişim ve seyahat imkânlarıyla diasporada yetişen nesiller gerçekten geri dönebileceklerini fark etmişler ve ulusaşırı göçmenler (Tsuda 2009, *Introduction*) olarak iki ve ya daha fazla yerde yaşamaya başlamış (Vertovec 2001) ve ulusaşırı göç devrelerine katılmışlardır (Stefansson 2004).

Daha önce yapılan tarihsel anavatana geri dönüş göçü, diaspora ya da ulusaşırı göç çalışmalarından farklı olarak, bu makaleye kaynak olan doktora tez araştırmamda göçün iki ucunda yani hem diasporada hem de Kafkasya'da araştırma yapmaya karar verdim. Araştırma sorumun "geri dönüşe karar verme, dönüş göçü ve anavatana adaptasyon" konularını bir arada ele alması sebebiyle nitel araştırma yöntemleri nicel yöntemlere göre daha uygundu. Bu bağlamda zaman ve maddi imkanların da kısıtlılığı sebebiyle araştırmamı Kafkasya'da geri dönmüş nüfusu olan yerleşimlerden Abhazy ve Adıgey cumhuriyetleri ile sınırlandırdım. Diasporada ise örnekleme öncelikle geri dönenlerin ailelerinin yaşadıkları yerlerden seçmeyi uygun gördüm. Ulusaşırı gidip gelenleri de dahil ederek, Türkiye'den Abhazy'ya geri dönmüş olan iki-üç bin kişilik nüfusun çoğunluğunun geldiği İnegöl Abaza köylerinde ve Adıgey'e geri dönmüş olan 1000-2000 kişinin çoğunluğunun geldikleri Samsun, Antalya ve Reyhanlı'dan en çok Adıge köyünün bulunduğu Samsun'u seçtim. Geri dönenlerin bir çoğunun köylerinden ayrılarak ilçe merkezleri ve şehirlerde yaşadığı, buralarda diaspora örgütlenmeleri içinde yer aldıklarını daha önceki yıllardaki gözlemlerimden bildiğimden Ankara ve İstanbul'da da kentsel bir diaspora araştırması yapmaya karar

verdim. Geri dönüşü bireyler ve toplum düzeyinde analiz etmenin daha net bir tablo oluşturacağını düşünmem sebebiyle farklı araştırma yöntemleri benimsedim. Geri dönüş ile ilgili karar verme ve göç süreçlerini anlamak için uluslararası hareketliliği olan diasporalılar ve geri dönmüş olanlar ile “yaşam hikayesi” ya da “sözlü tarih” çalışması yapmaya karar verdim. Sözlü tarih yöntemi “şimdiye dek tarihi yazılmayanların, hâkim tarih anlatılarında sesleri duyulmayanların; sözgelimi köylülerin, işçilerin, kadınların ve ulus-devlet tarihlerinin dışında kalan etnik grupların sesini duyurmak için başvurulan önemli yöntemlerden biri” olarak öne çıkmaktadır (Işık 2009, 175). Araştırmada benimsediğim diğer yöntemler ise gözlem ve görüşmedir. Bir uluslararası göçmen olarak 2005 yılından beri diasporada ve Kafkasya’da yaptığım gözlem ve görüşmeler araştırmaya katkı sağlasa da bu makalenin temelini 2011-2013 yıllarında yukarıda saydığım 4 il ve onlara bağlı ilçe ve köylerde, ayrıca Sakarya, Antalya, Sivas-Şarkışla, Eskişehir’de yaptığım derinlemesine görüşmeler ve gözlemler oluşturmaktadır. Araştırma verilerinin sunumunda araştırmacı olarak yazma sırasında gücün tümüyle bende olmasından uzaklaşabilmek için bireylerin “anlatılarını” doğrudan kullanmayı ve görüşmecilerin konuşma dilini Türkçe kurallarına uygun olmasa da değiştirmemeyi tercih ettim. Görüşmecilerin kimliklerini koruyabilmek için gerçek isimleri yerine etnik kimliklerini yansıtan Adıge ve Abhaz isimlerinden mahlas isimler verdim. Ayrıca yaşlarını belirtmem halinde kimlikleri grup içinde anlaşılabilceğinden yaşları yerine yaş gruplarını cinsiyetleri ile birlikte parantez içinde verdim (örneğin: 60’larında erkek).

Teorik, kavramsal ve metodolojik olarak konumlandırmadan sonra, geri dönüşün son yirmi beş yılına odaklanmadan önce, Türkiye’deki Adıgelerin ve Abazaların geri dönüş düşüncesinin şekillenmesinde rol oynayan *dönüşçülük ideolojisine* ve ona karşı çıkan düşünce yapıları ile diaspora örgütlenmelerinin (derneklerin) anavatan hafızasının şekillenmesindeki rolüne kısaca değinmekte fayda var. Bunun için öncelikle 1970’lerde genç bir delikanlı olan Elbruz’un dernekler, dönüşçüler ve komünistler anlatısına bakalım:

İstanbul’a taşındığımızda dernekleri duydum ama babam, oralarda komünizm var diye gitmemi istememişti. ... Lisede Üsküdar’a

taşındık... Bağlarbaşı Derneği³ de Türkiye'nin en eski derneği biliyorsunuz. O dernek benim için aslında bir okul oldu. Çok mutlu oldum o dernekte. Çok değiştim. ... Aslında, ben derneğe ilk gittiğim zaman, düğün dışında pek bir şey olduğunu hatırlamıyorum. Özellikle Cumartesi geceleri! Cumartesi akşamlarını ipe çekerdik ki. Belli bir sohbet, muhabbetten sonra mutlaka bir düğün, dans yani, eğlence tertiplenirdi. Bir de bir takım olaylar olduğunda onla ilgili bazen forumlar vs, olurdu. Genellikle sahiden de babamın dediği gibi solcuların daha yoğun olduğu bir dernekti bizim orası. Ve bir kutuplaşmanın tam şeyindeydik o zamanlar, 1977-80 arası tam kutuplaşmanın yoğun olduğu dönemdi. Bağlarbaşı derneğindeydik. Aslında o kutuplaşmaları bugün de tam olarak atabilmiş olduğunu düşünmüyorum insanların, hâlâ o dönemin ezberleri devam ediyor sağda da solda da maalesef. Çoğu insanda... Bir de şey vardı, dönüşçüler ve de kalışçılar, dönüşçüler ya da devrimciler ya da demokratlar diyorlardı. İki grup vardı, dönüşçü grubu, devrimci grup. Ben dönüşçü grubun içindeydim, o zaman. Tabi geleneksel bir aileden de geldiğim için, solcu olmamız yahut da komünist olmamız çok zordu. (Elbruz, 50'lerinde erkek)

Doğan, geri dönüş idealinin o dönemde kentli bir diaspora siyaseti olarak oluştuğundan bahseder. Ancak Adıge ve Abaza köylerinde anlatılanlarda, Türkiye'ye ilk gelenlerin geri dönmek istediklerine dair birçok anı vardır. Kafkasya'da ise o yıllarda çok büyük zorluklarla geri dönebilmiş ailelerin ve kişilerin hikâyeleri bilinmektedir. Zeynel A. Besleney, Kafkasya'yı Türkiye'den en erken ziyaret eden diaspora temsilcisi olan İzzet Aydemir'in 1960 ve 70'lerde Ankara Kuzey Kafkas Kültür Derneği başkanlığı yaptığı dönemde mevcut durumu sürdürmek isteyenler ile genç devrimciler arasında bir arabulucu rolü üstlendiğini ve dönüşçülüğün kök salması, gelişmesi ve diaspora derneklerinin resmi doktrini haline gelmesinde etkin olduğunu anlatır (Besleney 2016, 147). Yukarıda Elbruz'un anlatisı o dönemde Türkiye'de olan politik kutuplaşmaların dönüş idealine nasıl yansıdığını dile getirmektedir. Ancak dönüşçülük gelenekçiler için bir aidiyet, sol gelenekten gelenler için ise sosyalist bir ülkede milli kimliğini yaşatma imkânı olarak kabul görmüştür. O dönemlerin dönüşçülük idealini savunlar tarafından çıkartılan diaspora yayınları

³ Bağlarbaşı'nda bulunan İstanbul Kafkas Kültür Derneği.

olan *Kafkas*, *Kamçı* ve *Yamçı* dergileri⁴ sürgünü, diaspora asimilasyonunu ve geri dönüş göçünün önemini 1970'ler ortasında diaspora temsilcilerinin ilk resmi anavatan ziyaretleri anlatılarıyla beraber dile getirmiştir. Bu ilişkilere dayanılarak o yıllarda Sovyet Büyükelçiliği'ne yaklaşık 300 kişilik bir grup tarafından toplu geri dönüş başvurusu yapıldığına dair anlatılar mevcuttur, ancak Türkiye'de yaşanan 1980 darbesiyle birlikte tüm ilişkiler bir anda kesilmiş ve zor koşullarda kurulan bağlar kopmuştur.

İlişkilerin tekrar kurulması darbe sonrası süreçte kolay olmamıştır. Dernekler kapatılmış olsa da dernek benzeri resmiyeti olmayan sosyal yapılanmalar, diaspora sosyo-kültürel yaşamını ve anavatan algısını canlı tutmaya devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında anavatanına yerleşen ya da gidip gelen birçok kişi, özellikle de dönüşçülük idealini taşıyanlar ve aileleri "bir gün geri döneceğiz" duygusunun hep olduğundan bahsederler. Aşağıda genç yaşta ailesiyle Adıgey'e yerleşen Mafe'nin anlatısı birçok başka kişi için de geçerlidir:

Biz her zaman bilirdik bir gün Kafkasya'ya geleceğimizi. İlk defa ne zaman konuşuldu onu bile hatırlamıyorum. Bizim evde her zaman babamın öyle bir arzu ve isteği oldu. İlk fırsatta, şartlar oluşursa eğer bir gün, Kafkasya'da yaşayacağımızı hep bilirdik. O bilinçle büyüdük. Bunun ilk ne zaman başladığını hatırlamıyorum bile. Demek ki o şekilde yetiştirildik. (Mafe, 30'larında kadın)

1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile imkân ve zaman yaratabilen herkes için anavatan ulaşılabilir, hatta ilk başlarda kolaylıkla yerleşilebilir hale gelmişti. Makalenin bundan sonrasında son çeyrek asırda geri dönüşün değişen politik durum ve uygulamalar ile nasıl dönüştüğünü Adıgelerin ve Abazaların anlatılarından alıntılarla resmetmeye çalışacağım. Bunun için süreci dört döneme ayırmayı uygun görüyorum: Sovyetler'in dağılmasından 1995'e kadar devam eden erken dönem; 1995-2005 arası süregelen durağan dönem, 2005'den 2015'in son aylarına kadar devam eden uluslaşırı

⁴ Bu dergilerin birçok sayısına <http://cerkesarastirmalari.org/e-kutuphane/turkce/sayfasindan-ulaşilabilir>.

hareketli dönem ve bu makalenin yazıldığı sırada içinde bulunulan ve belirsizliklerin yaşanmakta olduğu dönem.

Köprüleri yak da gel: Erken dönem dönüşçüleri

Benim Kafkasya'ya ilk ve son gelişim kapılar açıldığında. Ben Kafkasya'ya gelirken köprüleri atarak geldim. Ben... işimi bıraktım, her şeyimi hazırladım. Daha önce gezmeye görmeye gelmeden, kaplumbağa gibi çantamızı aldık sırtımıza, geldim... Fırsat doğdu mu, glastnost perestroika ortaya çıkınca bir daha ne olacağı belli değil, tekrar kapılar kapanır, açılır... Biz aldık çantamızı geldik... [Geri dönmeye karar verdiğimde] Farklı farklı [tepkiler aldım]. Annem rahatsızdı aslında biraz. Çok da benim buraya gelmem taraftarı değildi... Biraz milliyetçilik yanı olan biri ama Türkiye koşullarında. Yani bizim dönüşe, anavatana bakışımıza sahip biri değil... Önce inanmadı... İlk tepki çok büyük bir ağlamaydı, bizi bırakıp gideceksin. İkna etmekte zorlandım açıkçası. Babam çok daha mutaassıp bir adam... "Sana karşı durmayacağım, gitme de demeyeceğim." Ama hiç unutmadığım bir şey... "Gittiğin zaman şerefine yaşa, asla da buraya dönmeyi düşünme" dedi. (Jankat, 50'lerinde erkek)

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından "oldukça liberal ve insani bir yaklaşım benimseyen" Rusya Federasyonu'nda "Rusya'yla kültürel ve tarihi bağı olan tüm etnik gruplar" Rusya'nın diasporası olarak kabul edilmiştir (Flynn 2003, 464-465). Bu durum Kafkasya'dan 19. yüzyılda ayrılmak zorunda bırakılan ve sürülen Adıge, Abaza, Ubi⁵ ve diğer Kuzey Kafkasya halklarının diasporalarına da dönüş, oturma ya da vatandaşlık alma konusunda olumlu imkânlar sağlamıştır. Abhazya da 1990-92 yıllarında kapılarını Türkiye'den gelen diasporaya açmıştır. Bu yıllarda Abhazya, Adıgey ve Kabardey-Balkar cumhuriyetlerine diasporadan birçok öğrenci gelmiş, dönüşçülük ideolojisinin savunucuları anavatan Kafkasya'da uygun koşulları bulabildikleri yerlerde yerleşmeye başlamışlardır. 1992-93

⁵ Kuzeybatı Kafkasya halklarından olan Ubi'ler, Adıge ve Abazalar (Abhazlar) arasında kalan bölgede yaşayan bir halktı. Ubi'ler bugün ölü bir dil olsa da hem Kafkasya'da hem diasporada Adıgece ve Abhazca konuşan Ubi'ler yaşamaktadır. Sayıları Adıge ve Abazalara göre çok düşük olduğundan ve Kafkasya'da toplu yaşadıkları bir yerleşim olmadığından bu çalışmada Ubi'ler ayrılmamıştır.

yıllarında Gürcistan ve Abhazy arasında yaşanan savaş, koşulları değişirse de o yıllarda da birçok kişi “vatan savunması” ve “Abhazy savaşına destek” amacıyla ziyarete gelmeye devam etmiş, bir kısmı bu savaşta aktif rol almıştır. Bu ilk dönemde Kuzey Kafkasya’da bir çok etno-kültürel aktivite düzenlenmiş, diaspora ve anavatan arasında kültür üzerinden ilişkileri arttırmak amacıyla Kafkasya’dan diasporaya gruplar gitmiş ve Kafkasya’da büyük festivaller yapılmıştır. Sınırların açılmış olmasını fırsat bilen birçok insan, kalabalık gruplar halinde bu tür etkinliklere katılmak veya bireysel olarak koşulları görmek, kimi zaman da hiç görmeden yerleşmek amacıyla tarihsel anavatanlarına seyahat etmiştir. Bunlar arasında bir süre kalanlar ya da daha sonra en azından bir kez daha gidebilenler hem Adıgey hem de Abhazy cumhuriyetlerinde vatandaşlık hakkından yararlanmışlardır. Dönemin göreceli olarak özgür ve geniş imkânlarından faydalanarak kendilerine sonraki dönemlerde gelenlere göre daha yerleşik bir düzen kurmuşlardır.

Bu erken dönemle ilgili anlatılar genellikle duygusaldır. Yakın dönemde de masalsılaştırılan tecrübeler var ise de o dönemde anavatan ziyareti ya da dönüş bir bilinmeyene doğru yapılıyordu. Bilinmeyeni bilinir kılmak ve koşulları görmek için aileler temsilcilerini gönderiyorlardı. Bugün hâlâ köyünün yakınında bir kent merkezinde yaşayan Levan’ın, ilk Abhazy ziyareti hakkında söyledikleri dönme hayali ile gerçeğin çelişmesini barındırır:

Bizim gençliğimizde şimdi köyde hep, yabancı yoktu, kendi milletimizdi. Örfümüzü âdetimizi gayet iyi yapmaya uğraşıyorduk, büyüklerimizden gördüğümüz için. Ve yapmayı da kınarlardı, büyüklerimiz bilhassa. Onun için, anavatan olarak Kafkasya olarak, yine bizim için de uzaktı, o rejimden dolayı uzaktı. Uzaktı derken, mesafe olarak da, ben şimdi kendi fikrimi söylüyorum. Mesafe olarak da çok uzak bir yer zannediyordum, ama çok yakınmış ayrı konu. Mesafeyi uzak zannediyorduk, ama yakınmış. İşte oradaki sistem yıkıldıktan sonra gidip gelmeye başladıktan sonra, savaştan sonra bir grup gidiyordu, gittik. Ben gittim saymıyorum ama... Güvenlik dolayısıyla gezemedik. Beni aslında ailem gönderdi, aile büyüklerim o zaman hepsi sağdı, git gör dediler. Eğer biz burda yaşarsız diyorsan, kalkıp gideriz. O maksatları gittim. Dediğim gibi, yakınmış. Ama orda da şimdi şunu gördüm. Ve o zaman biri vardı oralı, bizim sülaleden yine... “Nasıl buldun?” dedi. “Ben”, dedim “hayal ettiğimin hiçbir

şeyisini bulamadım.” Ben öyle şeyler hayal ettim ki. Örf adet bazında, dil bazında. Bizden çok çok üstün, çok çok ileri olduklarını, her şeyi uyguladıklarını. Bizim dahi unuttuklarımızı orada yaşattıklarını düşünüyordum. Bunu söyleyince, oturttu beni birebir iki saat bana nedenlerini anlattı. O zaman ikna oldum. Nasıl ikna oldum, aşırı bir baskı olduğunu o zaman öğrendim. (Levan, 60'larında erkek)

Levan baskı olduğuna ve Abazaların bu sebepten kimliklerini yaşatamadıklarına ikna olmuş olsa da ailesinin kendilerini dilleri, örf ve adetleri ile Abaza olarak daha iyi yaşamayacakları bir yere dönmesini uygun görmemişti. Aşağıda bu kez Adıgey'e bir geri dönüş göçü anlatısı var. Ailesiyle birlikte aynı yıl ilk ziyaretlerinin ardından anavatana yerleşen Mafe, geri dönüş göçünün fiziksel olarak çok “basit”, manevi olarak ise çok “zor” bir süreç olduğunu ve sonraki dönemlerden ne kadar farklı olduğunu anlatıyor:

Çok basit bir şekilde bıraktık [oradaki hayatımızı], her şeyimizi sattık. Bir arabamız vardı, babam emekli ikramiyesiyle aldığı arabayı satıp yol masraflarına kullandı onu. Eşyalarımızı da bir tıra koyduk... Herkese veda ettik. Tüm tanıdıklarımız yolcu etti bizi otobüs garından. Gemiye bindik ve geldik. Öyle çok fazla düşünülmüş, araştırılmış, çok fazla üzerinde durulmuş şeyler yok. Çok basit bir şekilde gelme kararı alındı ve geldik. Öncesi sonrası yok... Şimdi düşünüyorum... Yaklaşık 20 sene öncesinin Rusyası, Sovyetler Birliği yeni dağılmış, ekmek sıraları var, dükkanlar boş. Ankara'dan kalkıp böyle bir ülkeye çocuklarını... Yaşlı annesini alıp hiçbir işi olmadan, hiçbir perspektifi olmadan kalkıp gelmek büyük cesaret isteyen bir iş... Onun için, böyle bir adım atabilmek için, ideolojik olarak çok sağlam temellere sahip olması gerek insanların. Hiçbir zaman babam yakınmamıştır, hiçbir zaman şikâyet etmemiştir... zorluklara. Gerçi o tarihlerde buraya yerleşen insanların hepsi o şekildeydi. Sadece babam değil, babam, arkadaşları, işte 90, 91, 92, 93, 94 yıllarında buraya yerleşen, yani Sovyetler Birliğinin dağılmasının hemen ardından, kapılar açılır açılmaz gelen insanların hepsi, benim gözümde gerçek dönüşçüler onlardır zaten... Bugün, 2011 yılında Maykop'a dönmek demek çok büyük bir cesaret göstergesi ya da çok büyük bir kahramanlık ya da çok büyük fedakârlıklar ve ödünler verilerek yapılan bir şey değildir benim gözümde. Önemli olan o yıllarda gelmeyi başarabilmek. O cesareti gösterebilmek. Her şeye sıfırdan başlamak. Geldiğin ülkenin

belki 50 sene gerisine gidebilmek, yeniden her şeye başlayabilmek.
(Mafe, 30'larında kadın)

Mafe'nin anlatısında dikkat çeken bir nokta, süreç olarak çok basit ve hızlı olan dönüş kararından ve göçün kendisinden farklı olarak geri dönüş tecrübesinin bilinmezliği, "Türkiye'nin 50 yıl gerisinde" olan bir coğrafyaya yerleşmenin ve "sıfırdan" bir hayat kurmanın zorlukları arasındaki çelişkidir. . Bir diğer nokta ise her şeye rağmen dönüşçülük ideolojisinin bu zorluklarla başa çıkma gücünü verdiğidir. Vatandaşlık almanın kolay, yaşamının zor olduğu bu erken döneme ait bir diğer alıntıda ise Azamat gözleri dolarak geri dönüşün yaşamın zorluklarına rağmen anavatandakiler için ne ifade ettiğini anlatmaktadır:

Yani enteresan dönemlerdi o dönemler. Gerçekten o zamanı yaşamış olmak şimdi bile insan hatırladığı zaman, hani çok lezzetli bir yemek yersiniz de böyle tadı damağınızda kalır, yıllar sonra bile hatırladığınız zaman şöyle o lezzeti hissedersiniz ya. Tam olarak tarif etmiyor ama biraz öyle anlatabilirim. Gerçekten, o dönemleri yaşadığım için kendimi çok şanslı hissediyorum. Yani, o anı, o dönemi yaşamayan insanların, ıh, bence büyük eksiklik. Bir tarafları çok eksik kaldı. Hem buradaki insanların, işte diasporadan gelen kardeşlerini kucaklamaları, onlara o denli bir sevgiyle yaklaşmaları. Ben onların hiçbirinin yapmacık olduğunu, (yutkunuyor) laf olsun diye yapıldığını zannetmiyorum, öyle bir şeye gerek de yoktu. Hem, Türkiye'den gelenlerin de bu kadar gönülden buradaki kardeşlerini kucaklamalarını. Ya onu tarif edecek bir şey yok yani. Ben şahsen bunu kendi şahsımda söyleyecek olursam, aynı duyguyu hâlâ yaşıyorum Abhazya'da. (sessizlik) Yani o sevgiyi, o sıcaklığı (sessizlik) duyulandırdı beni. (İç çekiyor) (Azamat, 60'larında erkek)

Türkiye'ye telefon bağlanması için günlerce beklenen, ulaşımın zor, az ve pahalı olduğu o yıllarda Azamat'ın anlattığı gibi dönenler ve anavatanda yaşayanlar arasında duygusal bir paylaşım vardı. Mafe'nin anlatısında ise bütün bu zorluklara rağmen uyum sağlama sürecinin çok da sancılı yaşanmadığı söylenebilir. Bu dönemde iletişim ve ulaşım zorluklarından dolayı diasporada neler olduğu hakkında oldukça geç bilgi sahibi olan dönenlerin bir kısmının, anne babalarının cenazelerine bile gidemedikleri anlatılır. Hem anavatanlarında hem diasporada korudukları vatandaşlıklarının verdiği haklar onlara

özgürce gidip gelme imkânı tanıyorsa da koşulların zorlukları ve ulaşımın pahalılığı nedeniyle birçoğu Türkiye'ye yıllarca seyahat etmemiş, maddi imkânı olanlar bile yılda en fazla bir kez ziyarete gidebilmişlerdi. Erken dönemde anavatana diasporadan bazı yatırımlar olmuş, gelenler diasporada edindikleri bilgi ve birikimler üzerinden çalışarak ve Türkiye'den ticari ürünler getirerek kurdukları işyerleri ile geçimlerini sağlamışlardır. Bavul ticaretinin yoğun olduğu Sovyet sonrası süreç, geri dönenler için de uluslararası ekonomik ilişkilerin bir şekilde var olduğu bir dönemdir. Ayrıca hem diasporada hem anavatanda yapılan birçok etkinlik ile kültürel uluslararası ilişkilerle de oldukça yoğun geçmiştir.

Bu dönemde Kafkasya'ya dönmeyi düşünenlerin geriye bakmamaları, Türkiye ile mecbur olmadıkları (anne baba ve geride kalan birinci derece aile fertleri ile sosyal ilişkiler dışında) her türlü ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiyi kesmeleri bekleniyordu. Çalışmam sırasında daha sonra bir örneğini paylaşacağım gibi, bazı görüşmeciler o yıllarda diasporadaki evlerini satmayanların diğer dönenler tarafından eleştirildiğini, Türk televizyon kanallarını çeken uydu satın almanın adaptasyonu olumsuz etkilediği görüşünün yaygın olduğunu ve Türkiye ile diaspora politikası dışında konularla ilgilenmenin hoş karşılanmadığını dile getirmişlerdi. Hem saydığım nedenlerle hem de geri dönenlerle anavatanda yaşayanlar için yarattığı duygular nedeniyle erken dönemde geri dönüş daha ideolojik ve toplumsal bir süreç olarak tanımlanabilir. O dönemde dönenlerin tüm köprüleri yakması ve hem düşünsel, hem de fiziksel olarak sadece anavatandaki yaşama odaklanması bekleniyordu.

Köprüler yoksa denizleri, dağları dolan da gel: Durağan dönemde geri dönenler

Buraya gemiyle, katamaranla, feribotla, uçaklarla, kara yoluyla, otobüsle, hatta bir keresinde helikopterle bile geldim (Hibla, 60'larında kadın)

1995'ten 2005'lere kadar olan süreci durağan olarak adlandırmanın temelinde sadece geri dönüşün kendi içinde yavaşlaması yer almıyor. Bu dönem aynı zamanda eski Sovyetler Birliği coğrafyasında ekonomik geçiş süreci ve buna bağlı oluşan

ekonomik sıkıntılarla bir durgunluk dönemidir. Ulaşımın zor ve pahalı olduğu bu yıllarda yine de çoğu kişi tüm ulaşım imkânlarını zorlamış ve diaspora-anavatan arasında seyahat etmeyi başarmıştır. Adıgey'e seyahat anlatılarında uzunluk ve belirsizlik hâkimken, Abhazyaya özelinde ambargo nedeniyle kaçak sınır geçişleri ve yük gemileriyle yolculuklar o dönemde gelip giden herkesin anlatısında vardır. Bu anlatılar geçmiş zaman olmasından dolayı kahkahalarla bezenmiş olsa da yaşanan korku ve sıkıntılar hâlâ hissedilmektedir:

Ambargo döneminde işte kaçak olarak sınırdan girip çıkma. Gerçekten çok zorluklar yaşadık. Yani Ruslara rüşvet verip, gine kaçak olarak dereden tepeden geçip. Yani bir de ölüm korkusu da var, çünkü senden para alan arkandan ateş edip seni öldürebilir... Ailece gidiş gelişlerde çok büyük sıkıntılar yaşadık... herkes yaşadı... Günlerce süren yani o şeylerde o yük gemilerinde olumsuz şartlarda, şöyle bir uzanıp uyumadan, tabure üzerinde, o şeylerde, kamaralarda ya da yemek yedikleri yerlerde, masanın kenarına ilişip, öyle çok gittik yani Türkiye'ye. Orda kaçak iniyorsunuz, kaçak biniyorsunuz, onun yaşadığı bir stres var. Bir de birilerine sürekli yani, sizin yüzünüzden her an başlarına bir bela gelebilir duygusu var. Gerçekten çok sıkıntılı dönemlerdi. Artık çok şükür Rusya'yla Türkiye arasındaki vizeler de kalkınca o problem de çözüldü.⁶ Şimdi insanlarımız havaalanında 5 dakika pasaport kuyruğunda beklettiler mi mırın kırın etmeye başlıyorlar... Eski sıkıntıları yaşayan insanlar olarak, şimdiki insanlarımızın şikâyet ettikleri konuları görünce HAH HA HA. (sessizlik) Annem bile benim kaç yaşında, balıkçı tekneleriyle gitti geldi, yük gemileriyle gitti geldi. Ne sıkıntılarla insanlarımız buraya gidip geldiler... Ama işte gitmen lazım, geri dönmen lazım. Bir şekilde o dönemi yaşamak lazım yani. (Azamat, 60'larında erkek)

Yukarıda Azamat'ın anlattığı Abhazyaya uygulanan ambargonun her yaştan döneni mecbur bıraktığı kaçak sınır geçişleri birçoğklarını da anavatanlarından ayrı kalmaya mahkum etmiştir.. Bu dönemdeki seyahatler farklı kişiler tarafından "mülteciler gibi" ifadeleriyle tanımlanmıştır. Türkiye'ye tatile gitmek için gemi beklerken parklarda yatanlardan, seyahat sırasında gemi tutup zor yolculuklar geçirenlere dek anlatılar zorluklar üzerine odaklanmaktadır. Ancak bu dönemde

⁶ 2011-2015 yılları arasında Türkiye vatandaşları Rusya Federasyonu'na vizesiz giriş hakkına sahipti.

gelen yerin, yani Kafkasya'nın da zorlukları seyahat süreci kadar çoktu. Mafe'nin bahsettiği erken dönemdeki ekmek kuyrukları bitmiş olsa da gündelik yaşamda yokluk ve sıkıntılar hâkimdi. O yıllarda zorluklara rağmen koşulları görmek için gelenlerin bir kısmı yerleşmek için koşulların iyileşeceği günleri beklemişti:

Ambargoyu delip geldik gemiyle kaçak yollardan. Geldim 4 ay her yeri gezdim. Burada yaşanmaz dedim, arabamız var, benzin yoktu. ... İlk gelirken çok çok heyecanlıydım. Nasıl görücem diye. Burada yiyecek ekmekleri olmadığını biliyordum, onu bilerek geldim. Diskolarda barlarda gezicem diye gelmedim... Daha sonra iş için geldim. (Bagrat, 30'larında erkek)

O dönemde gelmeyi göze alsan da Bagrat gibi birçok kişi Kafkasya'da yaşam kurmak için adım atmamıştır. Koşulların zorluklarına rağmen savaş sırasında Abhazya'ya yerleşmiş genç bir kadın Türkiye'de anavatanından gelen ekibiyle dans gösterilerine katılırken Abhazya'ya ambargo uygulanmış, ekibiyle birlikte gemiye binmesine ve geri dönmesine izin verilmemiştir. Bu olay onu evinden, eşyalarından, hatta günlüğünden, fotoğraflarından yani bildiği yaşamından bir anda ayrı bırakmış, hayatının akışında büyük bir duygusal travma yaratmıştır. O kendine "evine dönecek" bir yol ararken, iletişimin zorlukları içinde farklı yolları zorlamış, zaman akıp gitmiş, onun gibi birçokları için anavatan hayali dönüşün ve Kafkasya'nın içinde bulunduğu gibi durağanlaşmış, donmuştur.

Aşağıda görüşmesinden kısa bir bölüm vereceğim Nartan'ın, daha önce alıntı yaptığım Mafe'nin ve diğerlerinin de bu dönemde Adıgey Cumhuriyeti seyahatleri hakkında anlatılarında ise uzunluk, yoruculuk ve belirsizlik vurgusu hâkimdir:

[Eskiden] yollarda çok yorulurduk... Gümrükte sorun olurdu... Özellikle de Soçi'den [liman] seyahat ettiğimizde çünkü bavul ticareti ile uğraşan bir şehir. Beklemek hep problemdi... Eğer gemiden erken çıkabilirsen şanslıydın, yoksa saatlerce gümrükte beklemen gerekirdi. Bu Krasnodar havaalanı için de geçerliydi. (Nartan, 30'larında erkek)

Seyahat zorlukları ve ekonomik sıkıntılar dışında bu dönem özellikle Adıgey Cumhuriyeti'nde politik baskıların arttığı ve oturum, vatandaşlık gibi hakları elde etmenin günden güne zorlaştığı bir

dönemdir. Uzun yıllar boyunca orada yaşayan ve tüm gereklilikleri yerine getirenler bile bu dönemde vatandaşlık alamamışlardır. Sadece vatandaş olan biriyle evlenenler ya da anne babanın vatandaş oluşu hakkından yararlananlar vatandaşlık alabilmişlerdir. Konut, arazi ve inşaat fiyatları günden güne artarken yine de bu dönemde Adıgey'de kendi imkânlarıyla mülk edinebilenler olmuştur. Abhazya'da ise bu dönem "Abhaz-Abaza"⁷ kökenliler için kökene dayalı doğal vatandaşlık hakkını talep etmenin kolay olmaya devam ettiği bir dönemdir. Ancak daha önce sorunsuz olarak vatandaşlık verilen Adıgeler ve diğer Kuzey Kafkas halkları için düzenlemeler değişmiş ve zorlaşmaya başlamıştır. O yıllarda Abhazya'da henüz savaş sonrası atıl durumda ve devlete ait olan konutlar ve araziler geri dönenlere tahsis edilmiş, tadilat için maddi destek verilmiştir. Ayrıca bu dönemde Devlet Geri Dönüş Komitesi⁸ talep eden herkese sağlık, eğitim, evlilik, doğum, acil durum ve cenaze destekleri de sağlamıştır.

Durağanlığa rağmen bu süreçte hem Adıgey'e hem Abhazya'ya geri dönenler vardır. Bu dönemde 1995'e kadar gelip de kalmayan ya da kalamayanların yarattığı farkındalıkla koşulların zorluğunun bilinciyle gelinmiştir. Genelde bu dönem dönenler, geri dönüş literatüründe olduğu gibi kaçmak için göç edenler (King, Christou ve Ahrens) olarak adlandırılmaktadır. Türkiye'de adı ya da politik suçlara karışma, aileyle çatışma, bozulan evlilik, iflas, toplumla uyumsuzluk, işsizlik, depresyon gibi sebepler bu dönemde kaçarak dönenler hakkında dile getirilen sebeplerdendir. Ancak bu dönemin dönenleri bir şeylerden kaçanlarla sınırlı değildir. Daha önce dönmeye imkân bulamayanlar, dönüşçülerin çocukları ya da geride kalmış olan aile fertlerinden zor koşullara rağmen geri dönüş yapanlar olmuştur. Bu dönemde anavatandan diasporaya sosyal ve kültürel ziyaretler devam etmiş, dans ve müzik ekipleri, araştırmacılar ve resmi kurumlardan sorumlular diaspora yerleşimlerini ziyaret ederek yarattıkları etkiyle anavatan hayalini canlı tutmuşlardır. Yine bu dönemde Türkiye'den

⁷ Abhaz-Abaza kullanımı Abhazya anayasasında bu şekilde olduğundan burada bırakılmıştır. Detaylar için 2 numaralı dipnota bakınız.

⁸ Abhazya Cumhuriyeti Geri Dönüş Devlet Komitesi, diasporadan gelenlerin vatandaşlık işlemleri ve anavatana geri dönüş göçü süreçlerinde yardımcı olmak amacıyla 1993 yılında kurulmuş bakanlık seviyesinde bir kurumdur.

getirilen ticari ürünler dönenlerin ekonomik hayata katılımında önemli bir rol oynamış, ayrıca özellikle Türk ve diaspora yemeklerine dayalı lokantalar ulusaşırı bir yaşamın temellerini oluşturmaya başlamıştır.

Köprüler kuran yeni dönenler: Yakın dönemin ulusaşırı hareketlileri

Şu anda şöyle bakıyorum ben, tamamen gidilmesinden de yanayım yani, hani bunu kesinlikle yanlış bulmuyorum. Biz ne yazık ki ekonomik anlamda öyle bir süreci kaçırdık. Buna Rusya'nın ve Türkiye'nin ciddi anlamda bir desteği olursa, örneğin... arsa vericem, 100 bin dolar da tazminat vericem sürgün ve soykırımdan ötürü dese, bir sürü insanın gitceğine eminim... Ben şu andaki koşullardan bahsediyorum. Rusya bunu yapmasa da ben gitmeliyim, direnmeliyim diye düşünüyorum... Çerkes olarak devam etceksek hayatımıza, orayla bağlantılı olmalıyız. Ama yerleşmek cidden ekonomik nedenlerle çok kolay gelmiyor şu anda. Şunun yolunu yapmalıyız biz. Şehirli Çerkesler olarak, köylü Çerkesler olarak da belki, onları da ayırmıyorum. Köy kökenli kalmadı ya doğru dürüst, ne yazık ki de. İki ülkede ne yapabiliriz bunun peşindeyim ben... Demek istediğim şey şu dönüş şekil değiştirmek zorunda. Hani bizim Kafdağları'nda oturduğumuz, okuduğumuz, bütün insanların gülümsediği mükemmel insanların yaşadığı bir Kafkasya olmadığını herkes biliyor artık. Bir tuş ötede her şey. Ama bu hiçbir şeyi de değiştirmez. Gene de vatan bizim vatanımız, eni sonu vatana kızmak, küsmek, darılmak olmaz. Mutlaka bir ayağımız orda olmalı. Çocukların oranın mümkün olduğunca anavatanı olduğunu bilmeli, mümkünse... [Bizim gibi yüzü Kafkasya'ya dönük olan bir üst neslin dernekte büyüyen çocuklarını görüyorum] biri yaz tatilini Kafkasya'da gençlik kampında geçiriyor, beriki ondan öykünüyor, gidiyor. Hani böyle bir iki ülkeli yaşam konusunda inşallah şu anayasada ciddi şeyler olursa, beklediğimiz Çerkeslerin anavatanına, var talepleri de... Karşımıza çıkan herkese dönüşü anlatıyoruz. Bu şekliyle anlatıyoruz. Önceden biraz göze korkutucuydu. Mezarları mı bırakıp gitcez diyordu herkes. İyi, mezarını da bırakma, yılda 3 ayını geçirmeye çalış. Her yıl gidip orda tatil yapmanın da bir şekilde dönüşe katkısı olduğunu düşünenlerdeniz. (Janberd, 40'larında erkek)

Daha önce bahsedildiği gibi diasporalar ve ulusaşırı göçmenler son dönemde birden çok yerde yerleşik olabileceklerini keşfettiler.

Ucuzlayan ve kolaylaşan ulaşım ve iletişim sayesinde Adıge-Abaza diasporası anavatan Kafkasya ve diaspora yerleşimleri arasında sık sık seyahat etmeye, hatta anavatana yerleşenler buradaki yaşamlarını diasporadaki ilişkileri ve imkânları üzerine kurmaya başladılar. Daha önce her şeyi, aileyi, mezarları, bilinen gündelik yaşamı ve imkânları geride bırakıp köprüleri yıkarak gitmek olarak algılanan dönüş bu dönemde şekil değiştirdi ve gidiş gelişler hem fiziksel, hem de sanal ve duygusal hareketlilik üzerine kuruldu. Yukarıda Janberd'in söz ettiği gibi, diaspora, dönüşün bir başka görüşmecinin dile getirdiği şekliyle "bavulları toplayıp gitmek" olmadığını turistik ziyaretlerin, ara sıra gitmenin de dönüşün bir türü sayılabileceğini fark etti. Durağan dönemin zorlukları içinde yaşanan sıkıntılara ve yerleşmenin ekonomik zorluklarına rağmen her yolu deneyip anavatanına ulaşmaya çalışan diaspora bu dönemde anavatana kısa süreli bir çok ziyaret yapabilme imkânını buldu. Diasporadan gelip anavatana yerleşenler, Türkiye'den kopmak zorunda olmadıklarını fark ettiler.

Yani Türkiye'den buraya gelip yerleşmiş olmak, Türkiye'yle ilişkileri koparmak, yani o tarafa dönüp bakmamak anlamına gelmiyor. İşte Türk televizyonu izliyoruz. Neticede orası doğduğun yer, yaşadığın yer, çocukluk arkadaşların orda, hayatının en önemli dönemini geçirdiğin bir yer. Yani ben Abhazya ile ilgili nasıl hassasiyetlerim varsa, nasıl içim titriyorsa aynı şey Türkiye içinde söz konusu. Yani başkaları da öyledir mutlaka ama ben Abhazya'ya gelirken Türkiye defterini kapatıp, köprüleri yakıp buraya gelmedim. Abhazya benim vatanım, ben bundan sonra burada yaşamayı düşünüyorum... Türkiye'yle ilişkiler, bir kapıyı kapatıp diğer kapıyı açmak gibi değil. Türkiye'yle de ilgili her konu beni yine ilgilendiriyor. İşte orda, (sesinde bir yükselmeye) beni bırakın buradaki insanlar bile son derece ilgililer, Türkiye'de yaşayan diaspora nedeniyle... Sırf, orada yaşayan insanlarımızın, Türkiye'de yaşayan insanlarımızın varlığından dolayı. Önemli bir şey bu. Dolayısıyla yani bu kadar insanımız ordayken, bizler orda yaşamışken, Türkiye artık bizim toplumsal tarihimizde de önemli bir yer işgal ediyor, o kadar basit değil. Görmezlikten gelmek de mümkün değil. Dolayısıyla ilişkiler aynen devam ediyor. (Azamat, 60'larında erkek)

Çocukluk arkadaşlarından aile mezarlarına, bir insanın günlük hayatında sürekli anımsamadığı ancak bir yerden ayrılmak zorunda

kaldığında farkına vardığı bağları çeşit çeşittir. Bu anlamda Adıge ve Abazaların anavatanlarına dönüşü kendilerinin ifade ettiği gibi bir dönüş değil, daha önce yaşamadıkları yeni bir yere göçtür. Ancak yaşadıkları yer ile bağları ne kadar gevşek olursa olsun, ulusaşırı dönem ile birlikte ne çocukluk arkadaşlarından ne sevdikleri lezzetlerden kopmak zorunda oldukları bir yaşam imkânı onları geldikleri yerlerle yeni ilişkiler kurmaya teşvik etmiştir. Bu dönemde geri dönenler istedikleri zaman iletişim kanalları üzerinden, mesela internet ya da telefon aracılığıyla rahatlıkla diaspora yaşamlarına dair bilgi ve belge paylaşımına imkân bulmuşlardır. Kısa zamanda planlanabilen ve çok da masraflı olmayan bir seyahat ile doğrudan kendileri sevdiklerinin önemli günlerinde yanında olabilmiş, istedikleri kitapları alabilmiş, özledikleri lezzetleri yerinde tadabilmişlerdir. Ancak bu fırsatlardan yararlananlar sadece bu dönemde gelmiş olanlar değildir:

Kim bilir, bize de yapıldı o baskılar, bugün orada olanlara da yapılıyodur. Ama hepsi bütün zorluklarına karşı, bu fikir liderleri diyebileceğimiz insanlarla gelemeden önce yaptığım sohbetler: “Yüzünüz buraya dönük olsun yeter. Adıge diye bir milletin bir tane Adıgey’i var. Mutlaka bunu unutmayın. Yaz tatillerinizi geçirmeye gelin. Eşinizi ahabınızı getirin.” Onlar öyle söylediği için yapmadık ama biz de istediğimiz için yaptık. Haklı buluyorum ben de onları. Onların eskisi kadar sert söylemlerinin olmadığını görüyorum. “Türkiye televizyonu izlenmeyecek, Türkiye’den ev alınmayacak.” Anteni olanları dışlıyorlardı, uydu anteniyle Türk televizyonu izliyor diye. Türkiye’deki evini satmayanlara çok baskı yapıyorlardı. Bunlar da çok normal şeyler aslında. Belki de yapmaları gerekiyordu o dönemde ama şimdi öyle değil. Türkiye’den de bir ev al. Emekliliğini al Türkiye’den. O evin kirası artı emekliliğinle şöyle yaparsın gibi noktalara gelindi. Herhalde bütün diasporik halkların da durumu benzerdir diye düşünüyorum. (Janberd, 30larında erkek)

Janberd’in anlatısında öne çıkan bir nokta daha önce bahsettiğim geri dönenlerin köprüleri yıkması gerektiğine olan inancın değişmiş olmasıdır. İlk dönenler Türkiye ile her türlü alakanın kesilmesi gerektiğini savunmuş ve baskı uygulamışsa da geri dönüşü teşvik etmek için ilk dönemden itibaren mümkün olduğunca diaspora kurumları ve dönüşçülük idealini savunanlarla ilişkilerini

korumuşlardır. Aslında uluslararası dönem öncesinde de var olan ilişkilerini diaspora ile kısıtlı tutmaya, bir nevi *diasporanın diasporası* gibi yaşamaya çalışmışlardır (Erciyes). Ancak ilk zamanlardaki “herkes dönmeli” hayalleri kısa sürede sona ermiş ve durağan dönemde kurdukları uluslararası ekonomik ilişkiler diasporanın ötesinde Türkiye’ye ulaşan yeni ilişki ağlarının kurulmasına ön ayak olmuştur.

Turist diye adlandırdığımız grup, en azından benim, (gülüyor) yani sonuçta amaç ne olursa olsun, anavatanımı göreyim, akrabalarımı göreyim, sonuçta yapılan bir gezi olduğu için bir haftalık, bir aylık fark etmez, turistik bir şey oluyor. Bir kere gelmelerini gitmelerini çok önemsiyoruz. Onu hep söylüyoruz. Diasporadaki tüm nüfusumuzu buraya taşımak gibi, ne öyle bir derdimiz var, ne öyle bir ihtiyacımız var, ne de vatanın öyle bir şeye ihtiyacı var, ne de mümkünatı var. Sosyal altyapısı, ekonomik altyapısı hiçbir şekilde yok. Dolayısıyla, öyle bir dönüş, toptan, son ferdine kadar, öyle bir dönüş gerçekleşmeyeceği gerçek. Dolayısıyla imkânı olan, kafasına koymuş, bunu gönülden isteyen, adapte olabilecek herkes gelsin, görsün, yerleşsin. Bu grubun dışında kalan tüm insanlar da mutlaka ama mutlaka bir kere, iki kere, yılda bir, periyodik olarak, mutlaka gelsinler gitsinler görsünler. Diasporayla anavatan arasında böyle bir ilişkinin sürekli olması gerektiğini düşünüyoruz. Genel olarak gelip gidilme olayına bakış açım, bu geliş gidişler kendi gözlemleri bir takım ön yargıları kıracaktır, yıkacaktır. Kişisel olarak daha sağlıklı bir zemine oturacaktır diasporadaki Çerkesin anavatanla ilişkilerini. (Nesren, 50’lerinde erkek)

Uluslararası dönemin başlangıcını 2005 yılına dayandırsak da ilk yıllarda gidiş gelişler yine de daha zordu. Yaygınlaşan cep telefonları ve ardından internet ile birlikte iletişim uluslararasılaşmıştır. 2008’de Rusya ile Gürcistan arasında yaşanan 5 Gün Savaşı henüz yeni yeni başlayan hareketliliğin önüne geçmemiş, hatta Abhazya’nın başta Rusya Federasyonu tarafından tanınması bir anda kısa süreli turistik seyahatlerin artmasına sebep olmuştur. 2009 yılında Türkiye’den özel bir havayolu firmasının Krasnodar’a⁹ uygun fiyatlarla uçuşlara başlamasıyla, diasporadan anavatanına ve tersi yönde ziyaretler iyice

⁹ Adıgey Cumhuriyeti’ne en yakın, Kafkasya’nın önemli uluslararası havalimanlarından biri.

hız kazanmıştır. 2011'de başlayan Türkiye vatandaşlarına vizesiz seyahat imkânıyla seyahat maliyetleri daha da ucuzlamış ve kısa sürede planlanabilir olduğundan birçok insan tekrar tekrar anavatanı ziyarete başlamıştır. Bu dönemin diasporaya yönelik mesajı “Geriye göç edin!” anlamında bir dönüş çağrısından uzaklaşmış, Nesren'in ve Janberd'in dile getirdiği şekilde “gelin, yerinde görün” ya da “bir ayağınız burada olsun” gibi ulusaşırı bir dönüş çağrısına dönüşmüştür.

Köprüler yıkılmasın: 2015 Türkiye-Rusya krizi sonrası belirsizlik

İslamiyette bir söz vardır. Yarın ölecekmiş gibi, hep yaşayacakmış gibi yaşa. Biz de hemen gidecekmişiz gibi hazırlık yapıp, herkesin gidemeyeceği gerçeği ile burada da temel atmalıyız. Hem burdakiler için, hem gidecekmişiz gibi hazırlık yapmalı. [...] Maykop gel dese de, Türkiye git dese de, siyasi ortam olsa bile, 3 milyon Çerkes kalkıp gidemez. Eşi var burda, hastası var, vs. Hayatın realitesi var. Bunları göz ardı etmemek lazım. [...] Burdakilerin yüzünü oraya dönmesi gerek. Oraya yerleşecek olanlara maddi destek verilmeli. İş bulunmalı, kalacak yer ayarlanmalı, burayla ticaret yolları açılmalı. 150 yıl sonra kolay değil, yapağını ucundan oraya çekersen gider. Orda da onu sararsın burdaki yumağı da sağlam tutmalısın ki sağlıklı gitsin burdan oraya. (Tameris, 50'lerinde kadın)

1995 yılında dünya ülkelerinin de desteğiyle Rusya Federasyonu ve bölge ülkelerinin Abhazy'a ambargo uygulamaya başlamasıyla birçok kişinin yaşamı parçalanmış, kısıtlamalar, zaten zor olan Abhazy'a seyahati iyice zorlaştırmıştı. 2015 yılında Türkiye-Rusya arasında yaşanan uçak krizi de benzer bir sürece sebep oldu. Vizesiz seyahatle birlikte 2011 yılından itibaren artan ve kolaylaşan gidiş gelişler, Türkiye vatandaşlarının sınırlarda bekletilmesi, geri gönderilmesi, sıkı güvenlik ve gümrük aramalarına tabi tutulmaları gibi uygulamalar sebebiyle 2015 yılının son ayında bir anda duraklama noktasına geldi. Sanal dünyada herkes yaşadığı tecrübeleri paylaşmaya başladı. Birçok kişi gitme konusunda doğru yol ve kuralları öğrenmeye çalıştıkları paylaşımlar yaparken, farklı sosyal medya gruplarında sorular soruluyordu. Yılbaşından itibaren vize uygulanmaya başlamasıyla, Adıgey ve Abhazy'a vize alınarak gidilebileceği yönünde bir rahatlama duygusu geldiyse de ilk günlerde vizesi olan kişiler de sınırlarda yapılan keyfi uygulamalarla geri

gönderilince gidip-gelme tartışmaları bir kez daha durdu. Abhazy Cumhuriyeti'nin Türkiye Tam Yetkili Temsilciliği¹⁰ ve Abhaz Dernekleri Federasyonu,¹¹ Türkiye'deki Rusya Federasyonu büyükelçiliği ile ve konsolosluklarıyla Abhazy'a gidecek olan, Abhazy vatandaşlık belgesi ya da Abhazy vizesi bulunan kişilere transit vize sağlanması konusunda görüşmelerde bulundu. Özellikle 2016'nın ilk ayları belirsizlikle geçerken, Abhazy'da yerleşik olup geçici süreyle Türkiye'de bulunan bazı kişilerin geri dönmekten çekinmeleri, yaşamlarının bir kısmının Abhazy'da kalışı ve bu dönemde yaşananların on yıl önce yaşanan tecrübelerle benzerliği, bir araştırmacı olarak dikkatimi çekse de o yıllardan farklı olarak iletişimin kısıtlı olmayışı bu değişikliklerin travmatik bir şekilde anavatandan kopuştan ziyade, geçici bir tecrübe olarak kabul edilmesini sağlamış görünüyor.

Uluslararası dönemin getirdiği aynı anda hem anavatan hem de diasporada yerleşik bir düzen, iş ve sosyal yaşam kurma hayali bu süreçte gerçekleşme olasılığını şimdilik kaybetmiş görünüyor. Oradakiler ve buradakiler, dönüşçüler ve kalışçılar ayrımları bir kez daha ön plana çıktı:

Bunun üzerine çok düşündük..İnsanların geri dönüşçülük ve Türkiye'de kalışçılık arasında bırakılması, insanın tamamen böyle vicdanına oynayan, işte onun aslında rahat bir iradeyle karar vermesi gereken konularda zan altında bırakılması. Yani ben geri dönen adamın, şahsen, geri dönen adama da eyvallah, kalan adama da eyvallah. Ben orda, mücadelemi orda sürdürücem diyene de eyvallah, ben buraya gelicem, bunun bayraktarlığını yapıcım diye değil. Bu savaş değil. Nasıl derneğe gelen adam daha çok Çerkes değilse, nasıl köyünde yaşayan adam daha az Çerkes değilse. Buraya gelen adam da öyle, orada kalan adam da öyle.... İsraililerin o exodusunu tekrar yaratamazsın, haydi hep beraber geri dönelim, bir bayrak altında tekrar birleşelim, tekrar savaşalım, bunlar artık fantastik ölçülerde kalıyor, çok reel bir yönü yok. ... İnsanları ekmekleriyle vicdanları arasında bırakmamak lazım bu anlamda. (Nart, 20'lerinde erkek)

¹⁰ Abhazy Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının Türkiye'de vize verme ve diğer konsolosluk işlemleri yapmaya yetkili temsilciliği.

¹¹ Türkiye'de kurulu 13 Abhaz kültür derneğinin üye olduğu federasyon. (bkz. <http://abhazfederasyonu.org/>)

Türkiye ve Rusya arasında yaşanan 'uçak krizi' üzerinden yarım yılı aşkın zaman geçtikten sonra Kafkasya'ya seyahat konusunda belirsizlikler azalmaya başlasa da vizesiz seyahat döneminde başlatılan birçok sosyal, ekonomik, politik ulusaşırı proje askıya alınıp, kaynakları ve ilişki ağları kesildiğinden anavatan Kafkasya'yı diasporaya bağlayan birçok köprünün yıkılma noktasına geldiği söylenebilir. Ancak bazı süreçler de kendilerine alternatifler yaratarak devam etmiştir. 'Uçak krizi'nden sonra Rusya Federasyonu kendi vatandaşlarının Türkiye'ye gidişini yasaklamış, Türkiye'de 15-16 Temmuz 2016'da meydana gelen ve ordu içindeki bir grubun gerçekleştirmeye çalıştığı bir askeri darbe girişimi olarak tanımlanan olaylar sonrasında ise yapılan yeni düzenlemelerle bir anda iki ülke ilişkilerini düzeltme yolunda harekete geçmiştir. Yasaklarla pahalılaştıran ve zorlaştıran seyahatler, Ağustos 2016'dan itibaren Kafkasya'dan Türkiye'ye Rus havayolu firmalarının tekrar uçmaya başlamasıyla bir kez daha ucuzlamaya ve kolaylaşmaya başladı. 19 Aralık 2016 tarihinde Rusya Federasyonu Türkiye Büyükelçisi Andrey Karlov'un Ankara'da katıldığı bir sergide suikastle öldürülmesinin ilişkileri bir kez daha sarsacağı düşünüldüyse de iki ülkeden de gelen ilk açıklamalar böyle olmayacağı yönündeydi. Ancak bu makalenin yazıldığı sırada belirsizlikler hâlâ devam ediyordu.

Bu bölümün başında Tameris'in anlatısından yaptığım alıntının direkt olarak bu dönemin belirsizliklerine ve seyahat sıkıntılarına ışık tutmadığı ortada. Ancak anavatanlarına böyle manevi bir bağı olan insanların seyahat özgürlüklerinin kısıtlanması ve geleceğin belirsizlik içinde olması bu bağları koparmaktan ziyade güçlendirecek gibi görünüyor. İki tarafta sağlıklı ilişkiler kuranlar bunun yolunu oluşturacaklardır.

Abhazyaya hayatımın bayağı bir merkezinde. Ama kalıcı olarak oraya gitmekten bahsedersen, bir iki sene içerisinde öyle bir şey göremiyorum açıkçası. Benim hayatımda bir şeylerin netleşmesi gerekiyor. ... Hiçbir zaman benim irtibatım Abhazyaya'yla kopmuyor. Kopamaz çünkü sende de öyledir, bir acıka¹² kokusu bile insanı duygulandırır mı? (Gülüyor) Duygulandırıyor. Böyle bir duygusal bağ

¹² Abazaların baharatlarla karıştırılarak yapılan ve her yemeğe katılan, ya da yanında yenilen biber tuzu.

var. Bunu sen göz ardı edemiyorsun hiçbir şekilde. Hayatının merkezine illa ki oturuyor. Yani benim seni hiç hesapta olmayan şekilde yolda görmem ve o anda inanılmaz duygulanmam, Abhazyâ'dan bir rüzgârın bana esmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. Bu enteresan bir duygu, adını koyamıyorsun ama yani ben şuna inanmıyorum, mutlaka oraya yerleşmen gerekiyor, orda şöyle yapman, böyle yapman gerekiyor. Ben orayla irtibatımı hiçbir şekilde kesmedikten sonra ve düzenli olarak ziyaret ettikten sonra zaten gelecek için bazı şeylerin planlarını yaptığımı göstergesidir bu. Eee, ben sadece şunu istiyorum. Eee, önümüzdeki 3-5 sene içerisinde, Abhazyâ'yı bizim çok daha iyi savunmamız gerekecek uluslararası platformda, bunun için donanımlı insanlara ihtiyaç duyulacak. Benim de hazırda bir Abhazyâ geçmişim varken, bunun üzerine de gereken donanımı inşa edersem, Abhazyâ için faydalı olacağıma inanıyorum. Şu anda onun çabası içerisindeyim. İleride de bilmiyorum, ne ne gösterir, bakacağız. Abhazyâsız olabiliyor musun? Olamıyorsun. O mümkün değil, o zehiri bir kere yedik. O mümkün değil. Abhazyâ'ya bir kere gidip de, iki kere gidip de unutmak mümkün olan bir şey değil. (Sine, 30'larında kadın)

Genç yaşına rağmen hayatının bir dönemini anavatanda geçirmiş olan Sine, "fiziksel olarak anavatanda olunamıyorsa da, diasporada yaşarken de anavatan için çalışmanın önemi"ni anlatırken aslında bir başka ulusaşırı dönüş yolundan bahsediyor. Özellikle politik belirsizliklerin arttığı içinde bulunduğumuz dönemde, seyahat imkanlarının kısıtlılığına rağmen iletişim imkânlarının özgürleşmesiyle diasporadaki vatandaşları anavatanları ile farklı şekillerde ilişkiler kurmanın önemini fark ediyor. Bu, ulusaşırı dönemde yeniden tanımlanan dönüşü daha önce Nart'ın sözlerinde şekillenen dönüşçülük ve kalıçılık karşıtlığından çıkartarak bir ileri boyuta taşıyan bir bakış oluyor: diasporada yüzü anavatana dönük insanlar sanal anavatan köprüleri kurmuş oluyor.

Geri Dönüşün Dönüşümü: Sonuç Yerine

Bana Abhazyâ da birisi şunu söylemişti. "Genlerinin," nasıl diyim, "[orijini] olan yer, orada senin kayıtların saklıdır" demişti ve "suyun hafızası vardır. O kayıtların hepsini tutar" demişti. Biz de Abhazyâ'nın suyundan içtik. (Gülüyor) Bence o kayıtlar bir şekilde hayata geçti ve bundan sonraki hayatımda da böyle devam edecek yani. Bir şeyin

tuşuna basıldı. O pek duracağa benzemiyor. Kelimelerle anlatabiliyor musun bu duyguyu? Ben anlatamıyorum açıkçası. Bir acayip bir şey yani. (Sine, 30'larında kadın)

Görüşmelerin birçoğunda anavatanın tanıdıklığı ve oraya ait olma duygusu, özellikle ilk seyahat ile ilgili anlatılarda tekrar etmektedir. Birçok geri dönen, çocukluğundan itibaren yaşadıkları yerlere ait hissetmediklerini, her zaman farklı olduklarını bildiklerini dile getirmiş, çocukluklarından itibaren farklı bir dili konuşmanın, farklı aile ilişkileri ve toplumsal ilişkiler içinde yaşamının ayrıştıracılığına değinmişlerdir. Anavatan algısı ve geri dönüş ideali aidiyet sorgulamalarıyla iç içe geçmiştir. Adıgeler ve Abazalar arasında bir çok kişi özellikle "hain" Çerkes Ethem gibi negatif çağrışimli etnik tanımlamalarla resmi tarih yazıcılığı gibi politikaların cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar sürdürülmesinden dolayı nesiller boyu Türkiye'ye aidiyetlerini sorgulamaya devam ettiler. De Souza'nın diasporalara dair söylemindeki tartıştığı şekilde, "misafir ülkede kimlik ve aidiyetlerinin reddedilmesiyle... anavatana dair pozitif bir imge oluşturulması ve sembolik bir ev, güvenlik ve aidiyet ilişkisi kurulması için önemli bir nokta haline geldi" (Souza 2005, 153). Tsuda, diasporaların tarihsel anavatanlarına geri dönüşlerini, "göçün sadece temel ekonomik ve politik motivasyonlarla değil, ulusların sınırlarını aşan etno-ırksal aidiyetin kurgulanmış (ve hatta hayal edilmiş) anlamsal ve duygusal bağları ile olabilirdiğini" vurgular (Tsuda, *Why...* 2009, 37).

Türkiye'de Adıge ve Abazalar özellikle anavatanlarıyla ilişkilerinin olmadığı süreçlerde önce köylerde etnik olarak dışarıya kapalı topluluklarda, daha sonra kasaba ve şehirlerde kurulan derneklerde ama yine dışarıya kapalı topluluklar halinde kendilerine aidiyet aramışlardır. 1970'lerden itibaren etno-kültürel varoluşun sadece anavatanda mümkün olabileceğine inanan dönüşçülük ideali ön plana çıkmış ancak Türkiye'deki politik durum sebebiyle geri dönüşçülük bir mit ya da ideal olarak kalmıştır. Geri dönüş Ürdün ve Suriye'den 1970'lerde başladıysa da Türkiye'den geri dönüş ancak Sovyetlerin dağılma sürecine girmesiyle mümkün olmuştur. Adıgey ve Abhazy cumhuriyetleri farklı süreçlerden ve sıkıntılardan geçmiş olsa da son 25 yılın geneline baktığımızda dönüş hikâyeleri zamanın ulaşım ve

iletişim koşullarına göre belli dönemlerde benzer özellikler göstermektedir.

İlk dönemde zorluklarından çok belirsizlikleri ile tanımlanan tarihsel anavatana geri dönüş her şeyi bırakıp gitmek, köprüleri yıkmak ve sadece anavatanda yaşamak olarak algılanıyordu. 1995'lere kadar devam eden bu dönem daha idealist ve daha cesur bir göç kararını içeriyordu. Ekonomik geçiş döneminin etkisiyle Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde halk büyük sıkıntılar yaşarken, daha önce Mafe'nin dile getirdiği gibi ekme kuyruklarına rağmen diasporadan anavatana doğru bir göç hareketi oldu. Büyük ekonomik sıkıntıların süregeldiği Kafkasya'da 1998'de yaşanan ekonomik krizle yani rublenin dolar karşısında çok büyük değer kaybetmesiyle birlikte yaşam iyice zorlaştı. 1995-2000 yılları arasında kişi başına düşen gelirin azalmasını yaşanan bu krizin de tetiklediği söylenebilir (Bal, Algan ve Manga 127). Bu ekonomik durağanlık ile birlikte Abhazy'ya uygulanan ambargo¹³ ve ulaşımın sadece gemiyle sağlanabildiği o yıllarda yaygın olan Türkiye'den bavul ticareti sebebiyle gümrüklerde yaşanan yoğunluk da anavatan-diaspora arasında hareketlilikteki sıkıntıları arttırıyordu. 2005 yılına gelindiğinde Adıgey Cumhuriyeti'nde ekonomik durum iyileşmeye başlamış, Abhazy Cumhuriyeti'ne uygulanan ulaşım ve ekonomik ambargo da göreceli olarak kaldırılmaya başlamıştı. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak ulaşım ve iletişimin çeşitlenmesi, kolaylaşması ve ucuzlamasıyla ulusaşırı dönem başlamış oldu.

Ekonomi ve ulaşım ile ilgili sıkıntılara paralel olarak, durmayan ama yavaşlayan geri dönüş hareketi, ulusaşırı dönemde *yüzü anavatana dönük olmak* ve *bir ayağı Kafkasya'da olmak gibi* kavramlarla tanımlanmaya başlamıştır. Dünyadaki diğer geri dönüş çalışmalarında olduğu gibi Adıge ve Abazaların anavatana kısa süreli "dönüş ziyaretleri" geri dönüşün ilk adımları olmuş, gündün güne dönüşçüler arasında yaygın olarak "dönüş artık buna dönüşmeli" gibi ifadelerle

¹³ 1996 yılında Rusya'nın da üyesi olduğu BDT ülkeleri tarafından Abhazy'ya ekonomik yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Gürcistan ve Rusya'nın Abhazy sınırları ve denizden ulaşım üzerindeki kontrolüyle uygulanan ulaşım ve ticaret ambargosu Abhazy'nın politik olarak da izolasyonu sonuçlanmıştır. Rusya 2003 yılına kadar sınırdan yabancı pasaportlara sahip kişilerin Abhazy'ya girmesine izin vermemiştir.

anavatan-diaspora arasında kurulan birden çok yerde yerleşik yaşamlar desteklenmeye başlanmıştır. 2015 yılında ise Türkiye-Rusya arasında yaşanan uçak krizi diasporayı tekrar yüzü anavata döñük ama gidip gelme ihtimalleri belirsiz ya da kısıtlı hale getirmiştir. Tüm bu gelişmelere bakınca geri döñüşün bundan sonra nasıl döñüşebileceğinin diaspora, anavatan ve küresel gelişmeler kadar bölgenin iki ülkesinin arasındaki ilişkilerin seyrine bağılı olduğı da ortadadır.

2013 yılında Oxford Üniversitesi'nde yapılan bir konferansta Türkiye ve Rusya'nın belirgin bir göç hareketinin iki ucu olarak algılanmadığı ve bu iki ülke arasında bir göç sisteminin var olup olmadığı tartışılmış, tarihsel bir göç olarak Kafkasya'dan Adıge ve Abazaların sürgününe değinilirken geri döñüş göçü önemli hareketliliklerden biri olarak sayılmamıştır (Düvell). Anavatanlarında etnik nüfus problemi, dillerinin ve kültürlerinin kaybolması riski ile karşı karşıya bulunan Adıge ve Abazalar için ise geri döñüş, anavatanlarından ayrıldıklarından beri her zaman bir şekilde günlük tartışmalar, varoluş mücadelesi ve diaspora örgütlenmeleri içinde kendine bir yer bulmuştur. İlk nesillerdeki bilinen ve kaybedilene duyulan özlem, nesiller geçtikçe mitleşmiş, idealize edilmiş ve dönemin politik yapılanmaları içinde şekil değiştirmiştir. Son 25 yılda ise döñüşümü dünyadaki küresel değişimlerden etkilenecek ulusaşırı bir forma bürünmüştür. Geri döñüşün yarınlarda neye döñüşeceği ise belirsizdir.

Kaynakça

Bal, Harun; Algan, Neşe ve Manga, Müge. "Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Büyüme Farklılıkları". *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19. 1 (2015): 123-42 .

Besleney, Zeynel Abidin. *Türkiye'de Çerkes Diasporasının Siyasi Tarihi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Brubaker, Rogers. "The 'Diaspora diaspora'." *Ethnic and Racial Studies*, 28. 1 (2005): 1-19.

Cohen, Robin. *Global Diasporas: An Introduction*. Londra: Routledge. 2008.

De Souza, Roger-Mark. "No Place Like Home: Returnee R&R (Retention and Rejection) in the Caribbean Homeland." *The Experience of Return Migration: Caribbean Perspectives*. Ed. Robert B. Potter, Dennis Conway ve Joan Phillips. Hants Ashgate Publishing Limited. 2005. 135-56.

Doğan, Setenay Nil. *Formations of Diaspora Nationalism: The Case of Circassians in Turkey*, Sabancı Üniversitesi, doktora tezi, 2009.

Düvell, Franck. "The Emergence of a New Global Migration Order: Towards a New Russian-Turkish Migration Systems?" *9th TurkmiS Workshop -Towards New Migration Systems, Patterns and Policies in Eurasia: The Case of Turkey and the Russian Federation* Konferansında sunum; Oxford Üniversitesi, 25 Kasım 2013. http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/Events/Events_2013/9_TurkMiS_The_Emergence_of_a_New_Global_Migration_Order_Towards_a_New_Russian_Turkish_Migration_Systems.pdf. 20 Ağustos 2016.

Erciyes, Jade Cemre. "Diaspora of Diaspora: Adyge-Abkhaz Returnees in the Ancestral Homeland." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 17. 3 (2014): 340-61.

Flynn, Moya. "Reconstructing 'Home/lands' in the Russian Federation: Migrant-Centred Perspectives of Displacement and Resettlement." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33. 3 (2007): 461-481.

Işık, Ayhan. "Sözlü Tarih ve Kürtlerde Sözlü Tarih Çalışma Örnekleri." *Toplum ve Kuram*. (2009) 175-93. <http://toplumvekuram.com/ayhan-isik-sozlu-tarih-ve-kurtlerde-sozlu-tarih-calisma-ornekleri/>. 15.03.2017

Kaya, Ayhan. "Political Participation Strategies of the Circassian Diaspora in Turkey". *Mediterranean Politics* 9. 2 (2004): 221-39.

King, Russell, Anastasia Christou and Jill Ahrens. "Diverse Mobilities: Second-generation Greek-Germans Engage with the Homeland as Children and as Adults." *Mobilities* 6. 4 (2011): 483 – 501.

Miyazawa, Eiji. "Some Consequences of the Re-encounter with the "Homeland" on the Production of Local Knowledge: A Case of Circassians in Turkey." *The North Caucasus: Histories, Diasporas and Current Challenges*. Ed. Ergün Özgür. Ankara: KafDav, The Social Science Research Council. 2009. 91-105.

Oxford, Ellen & Long, Lynellyn. "Introduction: An Ethnography of Return." *Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*. Ed. Lynellyn D. Long ve Ellen Oxford. University of Pennsylvania. 2004. 1-15.

Pattie, Susan. "New Homeland for an Old Diaspora." *Homelands and Diasporas: Holy Lands and Other Places*. Ed. André Levy & Alex Weingrod. California: Stanford University Press. 2005, s. 49-67.

Rusya Dış İşleri Bakanlığı, http://www.turkey.mid.ru/rus/cons_Memo_entering_Turkey.html. 30 Ağustos 2016.

Safran, William. "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1. 1 (1991): 83-99.

Stefansson, Anders H. "Homecomings to the Future: From Diasporic Mythographies to Social Projects of Return." *Homecomings: Unsettling Paths of Return*. Ed. Fran Markowitz and Anders H. Stefansson. 2004. 2-20.

Tölölyan, Khachig. "The American Model of Diasporic Discourse." *Diasporas and Ethnic Migrants: German, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Ed. Rainer Munz. London: Routledge. 2003. 56-73.

Tsuda, Takeyuki. "Introduction: Diasporic Return and Migration Studies." *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Ed. Takeyuki Tsuda. Stanford, California: Stanford University Press. 2009a. 1-20.

_____. "Why Does the Diaspora Return Home? The Causes of Ethnic Return Migration." *Diasporic Homecomings: Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Ed. Takeyuki Tsuda. Stanford, California: Stanford University Press. 2009b. 21-43.

Vertovec, Steven. "Transnationalism and identity". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27. 4 (2001): 573-82.

“Tarihin Kayıp Çocukları”na Dair Bir Derkenar: Muhammed Zahid Şamil

M. Aydın Turan*

Özet

Kuzey Kafkasyalı efsanevi önder İmam Şamil'in torunu Muhammed Zahid Şamil, Rusya Müslümanları için önemli gelişmelerin yaşandığı XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Kazan, Moskova ve St. Petersburg'da sergilenen faaliyetlerin içinde yer alan tarihi bir kişiliktir. Bu makalede, İstanbul'daki eğitim hayatından başlayarak Muhammed Zahid Şamil'in hayatı ve Rusya Müslümanları için yürütülen sosyal, kültürel ve politik çalışmalarındaki etkinlikleri ele alınmaktadır. M.Z. Şamil'in içinde yer aldığı toplum örgütleri ve faaliyetleri hakkında da geniş bilgi verilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazan, Kuzey Kafkasya Komitesi, Rusya Müslümanları, Tatar Okulu, Terbiyetü'l Etfal

Notes on The “Lost Children of History”: Muhammed Zahid Shamil

Abstract

During the last decades of the 19th and the early decades of the 20th Century, Muhammed Zahid Shamil, grandson of the legendary Daghestani leader Imam Shamil, was a significant character in his own right for the Muslims of Russia participating in historical events taking place in Kazan, Moscow and St Petersburg.

This article deals with Muhammed Zahid Shamil's life and his activities. It begins with his schooling in Istanbul, and carries on with his social, cultural and political activities for the Muslim community of Russia. The organisations and groupings he was a member of are also analysed in detail.

Keywords: Kazan, North Caucasian Committee, Russian Muslims, Tatar School, Terbiyetü'l Etfal

* M. Aydın Turan, araştırmacı, e-mail: maturan@msn.com. (Makale gönderim tarihi: 05.02.2017, makale kabul tarihi: 20.03.2017)

Kuzey Kafkasya'nın tanınmış önderi İmam Şamil'in oğlu Muhammed Şefi Şamil ile Cariyat Hanım'ın çocuğu olarak 1868'de Kaluga'da dünyaya gelen, hayatını kültür ve eğitim faaliyetlerine adayan, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya Müslümanları arasında gelişen siyasi harekette mutedil isimlerden biri olarak öne çıkan Muhammed Zahid Şamil, devrinin birçok insanı gibi yekpare Sovyet tarih yazımınca "tarihin kayıp çocukları" kategorisine sokulan mümtaz bir simadır.

İlköğretimini St. Petersburg'ta tamamlamasının ardından, İstanbul'da Osmanlı bürokrasına nitelikli kadro sağlamak üzere açılan Mekteb-i Sultânî'ye 1881'de başlayan M. Zahid Şamil, Fransa'daki liselere denk eğitim veren okulda yedi yıl öğrenim gördü. Bu dönemde Mekteb-i Sultânî, "evliya" diye anılan eski Hariciye Müsteşarı müdür İsmail Bey ile "emsalsiz tedris ve terbiye ustası" müdür yardımcısı Lepostel d'Hollys'in idaresinde en parlak dönemini yaşıyordu. "Acem Feyzi" lakaplı Farsça hocası Muallim Feyzi Efendi, eski bir Kuzey Kafkasya göçmeni olan Arapça hocası Mehmed Zihni Efendi, edebiyat hocası Recaizâde Mahmut Ekrem ve jimnastik hocası Ali Faik Efendi, 114 numaralı yatılı öğrenci M. Zahid Şamil'in şekillenmesinde rol oynayan isimlerdi. Tevfik Fikret, Cevat Çobanlı, Theodore Vafiadis, Abdüllatif Safa, Kenan Rufai gibi isimlerle sınıf arkadaşlığı yapan M.Z. Şamil'in üst dönemlerdeki arkadaşları içinde Kuzey Kafkasya doğumlu Bekir Sami Kunduh da bulunuyordu. Yaklaşık iki yıl arkadaşlık ettiği Rıza Tefvik Bölükbaşı, hatıralarında onu "ele avuca sığmaz, zeki ve şen tabiatlı" biri olarak tanımlıyordu (Pakalın, 2008: 56-57).

1888'de Mekteb-i Sultânî'den şهادetnâmesini alan M. Zahid Şamil (Engin, 2003: 127), Kazan'a, babası Muhammed Şefi Şamil'in yanına gitti. Muhammed Şefi 1861'de başlayan askerlik kariyerini İmparatorluk Muhafız Alayı'nın çeşitli birimlerinde geçirek tümgeneralliğe dek yükselmiş, 1882'de Kazan şehrine yerleşmiş, 1884'de Bibi Meryam Banu Apakova ile üçüncü evliliğini yaparak kayınpederi İbrahim Apakov'un düğün hediyesi olan konakta yaşamını sürdürüyordu. "Şamil'in evi" ("Dom Şamilya") olarak anılan,

egzotik ağaçların ve çiçeklerin süslediği bu konak¹ M. Zahid Şamil’in de evi oldu.

Şubat 1889 - Aralık 1904 tarihleri arasında, Kazan valisi Pyotr A. Poltoratski’nin özel kaleminde çalışan M. Zahid Şamil, bir süre de Kazan İmparatorluk Halk Kütüphanesi’nde resmi destekten mahrum şekilde Doğu dillerindeki nadir eserlerin tasnif ve kataloglama faaliyetlerini yürüttü (Karimullin, 1985: 237; Karimullin, 2010: 3). Paris dergisi *Revue du monde musulman*’daki nota göre, daha sonraları ticaretle de uğraştı (Bouvat, 1907: 268). Muhtemelen Apakov ailesinin ticari faaliyetleriyle ilgili olarak 1901’de yerleştiği Moskova’da, sosyo-kültürel alanlarda da başı çeken ünlü tacirlerin yanında Müslüman kolonisinin dikkate değer isimleri arasına girdi. 1906’da yerleştiği St. Petersburg’ta ise, İçişleri Bakanlığı’na bağlı Basın Genel Müdürlüğü’nde işe başlayan M. Zahid Şamil, 8 Mart 1917’de lağvedilene dek, birime sırasıyla başkanlık eden Aleksey Belgard, Sergey Urusov ve Vsevolod Udintsev ile uyum içinde çalıştı. Modern kütüphaneciliğin gelişimine katkı sağladı. 1-7 Haziran 1911 tarihleri arasında St. Petersburg’ta 346 delegenin katılımıyla toplanan I. Rusya Kütüphanecilik Kongresi’nin hazırlığını yürüten birimlerde görev aldı (Vinokur, 2011: 35-44; Matveyev, <http://www.rba.ru/conference/forum3/docs/hist/matveev1.pdf>) ve bibliyografik kayıtların derlemesini sürdürdü.

Moskova’da yaşadığı dönemde Malıy Ermitaj otelinin sahibi Hüseyin Baybekov’un kızı Fatıma Baybekova ile hayatını birleştiren M.Z. Şamil’in bu evlilikten, haklarında sarih bilgiye sahip olmadığımız Gazi Muhammed, Mansur ve Safiyet adlı çocukları dünyaya geldi (Sultanbekov, 1999: 47; Hayretdinov, 2001: 55).

¹ Kazan’ın muhteşem konutlarından “*Dom Şamilya*” 1902’deki büyük yangında zarar gördü ve 1903’te restore edildi. Muhammed Şefi Şamil’in ölümünden sonra sanayici-tüccar Veliyullah İbrahimov’a satıldı. 1919’da bolşevik rejimin müsadere ettiği konak 1981’de koruma altına alındı, 1986’da “*Abdullah Tukay Edebiyat Müzesi*”ne dönüştürüldü. (Luiza Apakova & Liliya Apakova, “*Dom Şamilya i ego perviye vladeltsi*”, *İz istorii i kulturi narodov srednego povoljya*, Kazan, 2012, No 2, s. 27-41).

Sosyal, Kültürel ve Eğitim Alanlarındaki Faaliyetleri

İstanbul'daki öğreniminin ardından Kazan'a yerleşen M. Zahid Şamil kısa zamanda buradaki Müslüman gençlerin idolü oldu, aralarında Yusuf Akçura'nın da bulunduğu kimi gençlere Fransızca, coğrafya ve yazı dersleri vermekle başlayan sosyo-kültürel çalışmalarını giderek daha geniş alana yaydı (Akçura, 2005: 43, 64). 24 Aralık 1898'de sosyal meselelere duyarlı babasının önderliğinde kurulan "Kazan Yoksul Müslümanlara Yardım Cemiyeti"nin² ("Общество помощи бедным мусульманам г. Казани") çalışmalarına katıldı.

1899'da kötü hava koşullarından mağdur olan köylüler yararına Kazan valisi Pyotr A. Poltoratski'nin himayesinde 15 Haziran 1899'da yapılan ve ressam İvan Ayvazovski'nin başısladığı tablonun ödül olarak verildiği çekilişin tertip komitesinde yer alan M. Zahid Şamil, genç amatör tiyatrocuların önünü açan organizasyonlara imza attı. Kazan Şehir Tiyatrosu'nda 27 Ocak 1901'de dört yüz seyircinin izlediği ve elde edilen hasılatın Kazan Yoksul Müslümanlara Yardım Cemiyeti'ne aktarıldığı tiyatro gösterisinin organizatörü oldu. Modern Rus tiyatrosunun öncüsü Moskova Devlet Tiyatrosu'nun eski direktörü Aleksandr Ostrovski'nin "Kurtlar ve Koyunlar" ("Volki i ovtsy") adlı komedisi ile Anatoliya Şmitgofa'nın "Büyülü Vals" ("Volşebny vals") adlı oyunlarının sahnelendiği gösteri sonrası, büyük bir Müslüman kitlenin dili olan Tatarca temsile izin verilmediğini; hükümetin ve fanatik çevrelerin faaliyetleri engellemeye çalıştığını, kendilerinin oyunları Tatarca sahnelemek istediğini Bahçesaray gazetesi Tercüman'ın muhabirine açıklayan M. Z. Şamil'in beyanata, *Kazanski Telegraf*'ta da yer buldu (Mahmutovai,

² Kazan'ın yoksul Müslümanları için aşevi kurarak, günde 50 kişinin beslenme ihtiyacını karşılamakla aktivitelerine başlayan cemiyet ilerleyen zamanda okul, çocuk yuvası, yetimhane, poliklinik ve mescitler açarak etkileyici faaliyetler gerçekleştirdi. (Lyudmila Sverdlova, "O nekotorih osobennostyah blagotvoritelnoy deyatelnosti tatarskogo kupeçestva Kazani v XIX veke", *Tatarskiye musulmanskiye prihodi v Rossiyskoy imperii. Materialı Vserossiyskoy naučno-praktičeskoy konferentsii (27-28 sentyabrya 2005 g., g. Kazan)*, (red: İldus Zagidullin), Kazan, 2006, s. 54-65; Bulat Sultanbekov, *Tatarstan, XX vek. Liçnosti, sobitiya, dokumentı*, TaRİH, Kazan, 2003, s. 49.

2006: 16-27; Tatar Teatr, 1926; Tercüman, 14 Şubat 1901; Kazanski Telegraf, 1 Ocak 1902; Kamaliyeva, 2008: 125). Bu serzenişin ardından eşğin aşılmasıyla, başta “Muhammediye Medresesi ve Tatar Öğretmen Okulu”ndaki (“Şkola rusko-tatarskaya musulmanskogo blagotvoritelnogo obşestva”) öğrenciler olmak üzere gençler arasında tiyatro grupları gelişmeye başladı.

M. Zahid Şamil, Moskova’da yerleşik bulunduğu dönemde, İçişleri Bakanı Aleksandr Bulgin’in meşrutî monarşi sinyaliyle hareketlenen kültürel ve politik yaşamın parçası olarak Mart 1905’te Moskova Müslümanlarının taleplerini Hüseyin Baybekov ve Bedreddin Alimov’la birlikte Başbakan Sergey Y. Vitte’ye sundu (Tercüman, 29 Mart 1905; Saynur Bozkurt, 2008: 159). Yaklaşık bir yıl sonra, 13 Mayıs 1906’da tüzüğü onaylanan “Moskova Müslümanları Yardımlaşma Derneği”nin (“Moskovskoye musulmanskoye blagotvoritelnoye obşestvo”) kuruluşuna destek verdi. Hüseyin Baybekov’un Şubat 1916’ya dek başkanlığını yaptığı derneğe fahri üye seçildi (İshakov, 2008).

Kazan ve Moskova’da olduğu gibi, 1906’da ikâmet etmeye başladığı St. Petersburg’ta da Müslüman topluluğunun ilk saflarında yer alan M.Z. Şamil, 1898’de Tümgeneral Ali Şeyh Aliyev’in öncülüğünde yoksul Müslümanlara, ekonomik durumu yetersiz orta öğretim ve üniversite öğrencilerine destek için kurulan, Türkçe ve Tatarca kaynaklarda “Petersburg Cemiyet-i Hayriyesi” ya da “Petersburg İslamları Cemiyet-i Hayriyesi” adlarıyla da anılan “St. Petersburg Müslümanları Yardımlaşma Derneği”nin (Zagidullin, 2009) (“Musulmanskoe blagotvoritelnoe obşestvo v Sankt-Peterburge”) çalışmalarına katıldı; 1909-1912 yılları arasında başkan yardımcılığını yaptığı derneğe Ağustos 1912’de başkan seçildi ve 1917’de yerini Jena Üniversitesi mezunu ziraat mühendisi Vassan Girey Cabagiyev’e bıraktı. Bu derneğin yanı sıra, evi de St. Petersburg’a yolu düşen Müslümanların tanışma platformu olarak politik, kültürel ve ekonomik ağların gelişmesine hizmet etti (Togan, 1969: 144; Kırimer, 1993: 146). Hatta evindeki toplantılar Vassan Girey Cabagiyev ile Litvanya Tatarı Yelena Bayraşevskaya örneğinde olduğu gibi, kimi gençlerin aile kurmasına da vesile teşkil etti.

M. Zahid Şamil St. Petersburg’a yerleştiği 1906’da, yaygın olarak Rus-Tatar Okulu diye anılan “St. Petersburg Müslümanları

Yardımlaşma Derneği Rus-Tatar Okulu'nun mütevelli heyetine girerek yöneticiliğine seçildi. Rus ve Tatar dilleriyle Ekim 1906'da öğretime başlayan, müfredatı her sene özel bir komisyonca revize edilen dört yıllık okul, sınırlı kapasitesine rağmen önemli bir ihtiyaca karşılık vererek 1906-1907'de 40, 1907-1908'de 59, 1910-1911'de 80, 1911-1912'de 89, 1912-1913'de 72, 1913-1914'de 93, 1913-1914'de 74 öğrenci kabul etti (Zagidullin, 2009).

M. Zahid Şamil'in kültürel ve eğitsel alandaki adımlarından bir diğeri de, 1908 başında kuruluşuna öncülük ettiği "St. Petersburg Müslümanlar Arasında Eğitimi Geliştirme Derneği" ("Peterburgskoye obşestvo rasprostraneniya prosveşeniya sredi musulman") oldu. Eğitimin rehabilite edilerek yaygınlaşmasını, kültür düzeyinin yükseltilmesini amaç edinen; üvey annesi Bibi Meryem Banu Apakova-Şamil, Emine Sırtlanova, Ümmü Gülsüm Said-Gireyevna-Şeyhaliyeva, Muhammed Alim Maksudov'un kurucuları arasında olduğu derneğin tüzüğü 20 Mayıs 1908'de onaylandı ve Kutluğ Muhammed Tевкеlev, Bünyamin Ahtemov gibi siyasi simalardan da destek bularak faaliyetlerini yoğunlaştırdı (Zagidullin, 2009).

Müslüman ticaret ve sanayi burjuvazisinin desteğiyle 1914 yazına dek yetenekli bir organizatör olarak sürdürdüğü çalışmaları, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine büyük ölçüde sıkıntıya girdi. M.Z. Şamil koşullardan etkilenen öğrencilerin sorunlarıyla daha çok uğraşmaya ve konjöntüre uygun dayanışma eksenli aktivitelerle meşgul olmaya başladı. Savaş mağduru askerlere ve ailelerine düzenli yardım sağlayabilecek bir örgütlenme gerçekleştirebilmek amacıyla 6-11 Aralık 1914 arasında Petrograd'da yapılan kongrenin düzenleyicileri arasında bulundu. 20 Müslüman örgütten 35 delegenin katıldığı kongrede, Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslüman örgütlerin "Rusya Müslümanları Sosyal Teşkilatlarının Merkez Komitesi" adıyla birleştirilmesi kararlaştırıldı. Ancak üst makamlar bu örgütü sakıncalı bulduğu için, onun yerine daha kısıtlı yetkilere sahip "Askerlere ve Ailelerine Yardım İçin Kurulan Geçici Müslüman Komitesi" ("Vremennyy musulmanskij komitet po okazaniyu pomoşı ranenim voınam i ih semyam") kuruldu ve 15 Şubat 1915'te onaylandı. Söz konusu teşkilat savaş boyunca yaralı askerlere, ailelerine ve mültecilere katkı sağladı (Zagidullin, 2009; Minullin, 2005: 54-61). M. Zahid Şamil ayrıca ünlü bürokrat ve işadamlarının

katılımıyla 26 Ocak 1916’da tüzel kişilik kazanan, başkanlığını Prof. Stanislav Zaleski’nin yaptığı “Savaş Mağduru Askerler, Aileler ve Çocuklara Mesleki Eğitim ve Beceri Kazandırma Derneği”ne³ de üye oldu (Matveeva, 2004: 42; Severyuhin, <http://encblago.lfond.spb.ru/showObject.do?object=2811806364>).

Öte yandan yöneticiliğini yaptığı “St. Petersburg Müslümanları Yardımlaşma Derneği Rus-Tatar Okulu”nun savaş koşullarından daha az etkilenmesine yönelik çabalar sergileyen M. Zahid Şamil, kurucuları arasında olduğu “St. Petersburg Müslümanlar Arasında Eğitimi Geliştirme Derneği”nin aktivitelerinin farklılaşmasına katkı sağladı. Bu dernek Vassan Girey Cabagiyev’in gözetiminde 1 Şubat 1915’te erkeklere yönelik başlattığı konferans ve gece kursları programlarına paralel olarak, 5 Mart 1915’te kadınlar için hazırlanan programları devreye soktu; Şubat 1916’da okuma yazma bilmeyen yetişkin Müslümanlar için Rusça kurslarını programlarına ilave etti.

Yayıncılık Faaliyetlerine Destek

Nadir görülebilecek seviyedeki kitapseverliğinden ve çok dilliliğinden kaynaklanan büyük birikimine rağmen, M. Zahid Şamil yayın dünyasında doğrudan bir iz bırakamadı. Buna karşın lojistik konularla ilgilenerek, yayıncı ve derleyici olarak bu dünyanın içinde yer aldı.

Rusya İmparatorluğu’ndaki Müslüman okullarında okutulacak kitapların basımı için gerekli matbaa harflerinin ithalini sağlamak üzere Osmanlı İmparatorluğu yetkililerini zorladı (Senyutkina, 2007: 302). Ağustos 1906’da, ilke olarak matbaa harflerinin ihracatına izin vermeyen Osmanlı İmparatorluğu’na, Lazarev Enstitüsü’ne bağlı olarak çalışan bir matbaa adına başvurdu ve “muhtelifü’l-cins beş yüz kıyye Osmanlı hurûfunun i’ mâliyle Rusya’ya ihrâcına müsâade edilmesini” talep etti. Ona göre, halen kullanılan ve Osmanlı İmparatorluğu’nda basılan kitaplar yetersizdi. M. Zahid Şamil’in başvurusu, muhtemelen dönemin Dahiliye Nazırı Memduh Paşa’nın gayretleriyle çözüme kavuşturuldu (Genç (ed.), 1992: 48, 190-191;

³ “Общество для предоставления дьякам увекович и павших воинов, а также дьякам пострадавших от войны профессионального образования и обустройства ремесла”

Deringil, 1997: 208; Şerifoğlu, 1994: 334; Landa, 1995: 144; Senyutkina, 2007: 302).

M. Zahid Şamil'in yayıncı sıfatıyla rol aldığı tek süreli yayın, kayınpederi Hüseyin Baybekov'la birlikte finanse ettiği *Terbiyetü'l Etfal* adlı çocuk dergisi oldu. Sekreteryası Muhammediye Medresesi mezunu Fatih Emirhanov'a verilen dergi (Kurban, 2008: 28) 1 Ocak 1907'de okuyucuyla buluştu.⁴ Zarif mizanpajlı, doyurucu içerikli bu yayının doğumu, Paris'te basılan *Revue du monde musulman*'da duyuruldu; Şubat 1907 tarihli sayıda *Terbiyetü'l Etfal*'in "Avrupalı mecmualar kategorisine" girdiği belirtiliyordu. Bununla birlikte, derginin ömrü kısa oldu. "Tatar lisaniyla neşredilen ilk çocuk dergisi" olarak tarihe geçerek, Mayıs 1907'deki beşinci sayısı ile yayın yaşamını noktalamak zorunda kaldı. Bunda, Fatih Emirhanov'un ailesinin sağlık sorunları dolayısıyla Kazan'a dönme kararı alması etkili olmuş olmalıdır (Amirhanov, 1997: 185).

M. Zahid Şamil'in yayıncılık alanındaki en uzun süreli uğraşısı ise, Basın Genel Müdürlüğü'nün yayını olarak ilk sayısı 31 Aralık 1906'da yayımlanan *Knijnaya letopis* adlı haftalık bibliyografya dergisi oldu.

⁴ Emirhanov'un "İdareden" başlıklı sunuş yazısıyla çıkan yeşil kapaklı, yirmi sayfalık Tatarca derginin ön sayfalarında künye bilgileri, abone ve yayın şartları, yazı tahtası resmine gömülü "beşikten mezara kadar ilim öğreniniz" hadisi yer alıyor, derginin milletin geleceği olan çocukların eğitiminde rehberlik yapacağı belirtiliyordu. İlk sayısında Necip Dumavi'nin şiiri, Osmanlı devletinin kurucusu Sultan Osman'ın hayat öyküsü, İstanbul Şehremaneti'nin tanıtıldığı bölüm, çocuk sağlığının öne-mine vurgu yapan yazı, temel astronomi, doğa bilimleri, atasözleri göze çarpıyordu. Tver, Kazan, St. Petersburg, Tiflis Müslümanlarından, İslam aleminden haberlere yer veren derginin sonlarında "Füyuzat", "Vakit" ve "Beyan'ül hak" adlı yayınların tanıtımı bulunuyordu. Daha sonraki sayılarda da aktüel haberlerin, tabiat, coğrafya, etnografya alanında popüler yazıların, seyahat notlarının, ünlü isimlerin yaşam öykülerinin yer bulduğu dergi Mayıs 1907'e dek neşredildi. (Lucien Bouvat, "La Pressa Musulmane", *Revue du monde musulman*, Paris, 1907, No 4, s. 610-615; Salavat İshakov, "Razruşeniye barerov", *Tatarskiy mir*, Moskva, 2009, No 1, s. 8; Bulat Sultanbekov, *Ne navredi: Razmışleniya istorika (İstoriko-publitsistiçeskiye oçerki, noviyе otkritiya)*, Tatarskoe Knijnoye İzdat., Kazan, 1999, s. 49; Ravil Amirhanov & Husayin Hasanov, *Tatarskaya demokratiçeskaya peçat (1905-1907 gg.)*, Nauka, Moskva, 1988, s. 191.

Knigovedeniye, *Kuban* ve *Kubanskaya jizn* gibi süreli yayınların editörlüğünü yapmış, 1889’da *Moskova Bibliyografya Topluluğu*’nu kurmuş olan Andrey Toropov yönetimindeki bu derginin editor kuruluna seçilen M. Zahid Şamil, uzun yıllar Müslüman bölgelerde basılan yayınların kayıtlarını derledi (Sultanbekov, 2003: 50). Yaklaşık on yıllık çalışmayla 85 dil ve lehçede çıkan 266.000 yayının bibliyografik kaydına yer verilmesi *Knijnaya letopis* için gerçekten büyük bir başarı oldu.

Tebiyetü'l Etfal Dergisi (İsmail Türkoğlu arşivi)

Rusya İmparatorluğu’nun Çöküşünden Bolşevik Darbesine

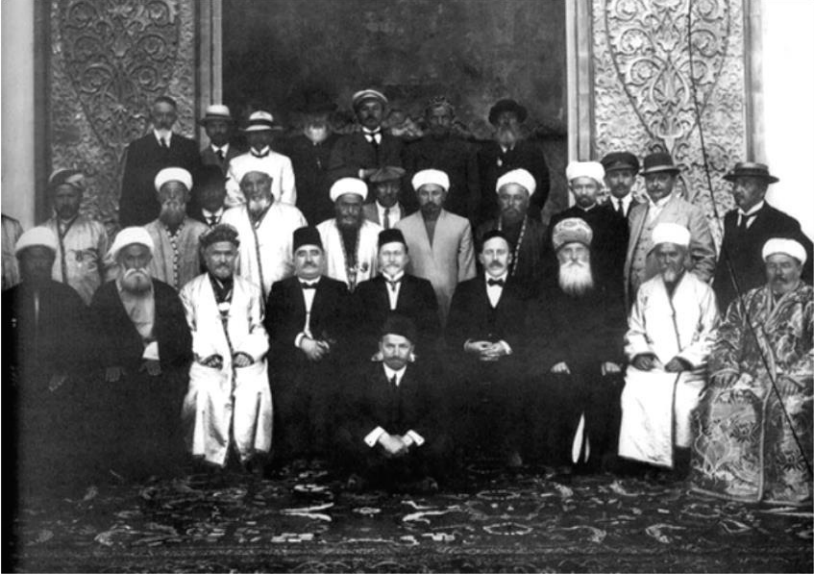
Rusya İmparatorluğu’nun 23 Şubat 1917’de çöküşünün ardından, Petrograd-Moskova-Kazan hattında yaşamının hareketli bir dönemi başlayan M.Z. Şamil, uzak durduğu siyasi faaliyetlere katılmaktan

imtina edemedi.⁵ İlk olarak Rusya Devlet Duması'nın 4. dönem milletvekili Dr. Muhammed Dalgatov'un başkanlığında, Kuzey Kafkasya'nın Müslüman örgütleriyle diğer Müslüman teşkilatlar arasında ilişki sağlamak için oluşturulan Kuzey Kafkasya Komitesi'ne katıldı (Venkov, 2004: 10; Daudov, 2009: 27; Muzayev, 2007: 41).

Geçici Hükümet'in siyasi toplantılara izin vermesi üzerine, Rusya Devlet Duması'ndaki Müslüman milletvekillerinin girişimiyle 15-16 Mart 1917 tarihlerinde toplantılar yapıldı. Kuzey Kafkasyalı menşevik hukukçu-yazar Ahmet Tsalıkkatı'nın başkanlığında oluşturulan Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu (Zenkovsky, 1971: 220) ile yakın ilişkisi bulunan M. Z. Şamil, sabık milletvekili Sadri Maksudov'un aleyhinde gelişen havanın ağırlaşmasına engel oldu, bununla birlikte onu kınayan bir bildiriye de imzaladı.⁶

⁵ Bunun belki tek istisnası 15-25 Haziran 1914 tarihleri arasında St. Petersburg'da toplanan "IV. Rusya Müslümanları Kurultayı"na iştirakiydi. 1905-1906 arasındaki üç kurultayda bulunmayan Şamil, basın mensuplarının katılmaması koşuluyla izin verilen ve "Rusya'daki diğer milletlerle eşit haklara sahip vatandaşlık" vurgusunun yapıldığı kurultayda "Vakıf Komisyonu"na seçilmişti. (İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 152-153; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1966, No 3-4, s. 156; *IV-i Vserosiskii Musulmanskiy Sezd - İyun 1914 - Petrograd*, Petrograd, 1914, s. 20'den Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 7; Aydar Habutdinov, "Posledniy sezd musulman Rossiyskoy imperii", *İslam Minbare*, Moskva, 2014, No 224-225, <http://www.idmedina.ru/minbare/?6009>.

⁶ Mensubu olduğu Anayasal Demokrat Parti'nin 25-28 Mart 1917'deki (7-10 Nisan 1917) kongresinde Sadri Maksudov'un koşullu sözlerini bir anlamda çarpıtarak haberleştiren Petrograd ve Moskova basını Müslüman gençlerde öfke patlamasına yol açmış; bu öfke M. Z. Şamil'in büyük emeği bulunan "St. Petersburg Müslümanları Yardımlaşma Derneği"nde kontrolsüz konuşmalarla derinleşmişti. (Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 147-148).

M. Zahid Şamil IV. Rusya Müslümanları Kurultayı'nda

Rusya İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından, Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu Müslümanların eğilimlerini belirlemek üzere bir kongre düzenlemek istedi. Gösterilerle çalkalanan Petrograd'taki şartların uygunsuzluğu nedeniyle kongrenin 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da yapılması kararlaştırıldı ve delegelerin belirlenmesine başlandı.⁷ Kongrenin organizasyonu Moskova'da güçlü bağlantıları bulunan M. Zahid Şamil'e bırakıldı. Daralan zaman dolayısıyla derhal Moskova'ya giden M. Zahid Şamil Moskova Müslümanları Yardımlaşma Derneği'nin

⁷ Kongrenin Petrograd'da yapılamayacağına ilişkin anlaşılması üzerine bazı çevreler, geçmişte kuvvetli siyasi merkez olması dolayısıyla Kazan'ı, özellikle de simgesel öneme haiz Süyümbike minaresinin yanı başını önermiş, ancak bu fikir kabul görmemişti. (M.Ə. [Rəsulzadə], “Rusiya müsəlman ictimai harada olmalıdır”, *Açıq söz*, 05.04.1917, No 442'den Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri (1917- aprel 1918)*, haz. Şirməməd Hüseynov, Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2013, c. IV, s. 132; Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 148).

güçlü desteğiyle kongre hazırlıklarına girişti⁸ (İshakov, 2004: 143-146).

Moskova Müslümanları, I. Rusya Müslümanları Kongresi için Nisan 1917'nin son haftasından itibaren Rusya'nın her köşesinden akın akın kente ulaşan heyetlere sıcak ilgi gösterdi. 450 civarındaki resmi delege ve davetsiz birçok misafirle 980 kişiye ulaşan kitlenin barınma ve iâşe gibi ihtiyaçları eksiksiz biçimde karşılandı. 30 Nisan 1917 akşamı tanışma toplantısına katılan heyetler, La Marseillaise'yi Tatarca söyleyen çocukları ve Saratov Konservatuarı mezunu mezzo-soprano Fatma Muhtarova'nın romanslardan oluşan konserini izledi (Açık Söz, 21.05.1917).

1 Mayıs 1917'de, saat 15.00'te "adeta mükemmel bir parlamento" (Açık Söz, 21.05.1917) düzeniyle açılan kongrede seçkin âlim Musa Carullah Bigiyev'in Moskova Müslümanlarını ve M. Zahid Şamil'i takdir eden sözleri büyük tezahüratla karşılanırken (İlgar (haz.), 1988: 510), Swietchowski'nin ifadesiyle, Müslüman halkların hareket tarzını, ortak program ve örgütlenmesini belirleme hedefindeki kongre "alışılmadık taktik ittifaklara" hazırlanmaktaydı (Swietchowski, 1988: 5).

Homojen görüntüden uzak Tatar ticaret burjuvazisi, liberal, İslambirlikçi veya Türkbirlikçi ya da sosyalist aydınlar tarafından rağbet gören "merkezi devlet içinde kültürel özerklik" (ünitarizm) tezi ile; Kazan'ın genç sanayi burjuvazisi, Türkistanlı Cedidçi entelektüeller, Azerbaycan burjuvazisi, Başkır sosyalistleri ve Tatar sosyalistlerince desteklenen "federal cumhuriyet içinde idari özerklik" (federalizm) tezlerinin kıyasıya çarpıştığı I. Rusya Müslümanları Kongresi "federalizm" tezinin kabulüyle sonuçlandı (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 50). Kongre delegesi olan M. Zahid Şamil "İdil Boyu ve Sibiry Müslümanları Listesi"nden Petrograd temsilcisi olarak Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'na ("Milli Merkez Şura", "Milli Şura") seçildi.⁹ 13 Mayıs 1917'de yapılan görev

⁸ Kongrenin yapılacağı dört katlı büyük binayı Azeri petrol ve gazyağı kralı Şemsi Asadullaev 1913'te Moskova'daki Müslümanlara kültür merkezi olarak kullanılmak üzere bağışlamıştı.

⁹ 30 isimden oluşması öngörülen Rusya Müslümanları Merkez Bürosu, Kafkasya ve Litvanya heyetlerinin temsil ilkesindeki özensizliği gerekçe göstererek protesto etmesi nedeniyle 24 kişiden oluştu. (*Rusya'da Birinci*

dağılımında Mali İşler Bölümü'nün başkanlığını üstlendi (Kaspi, 05.07.1917). Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'nun belge, tutanak, bildiri, yazışma ve haberlerine yer vermek üzere Haziran 1917'den itibaren çıkarmaya başladığı haftalık bülten *İzvestiya Vserossiyskogo musulmanskogo soveta'ya* (“Tüm Rusya Müslüman Konseyi Haberleri”) katkı sağladı.

2 Temmuz 1917'de patlak veren hükümet krizinden iki gün sonra olağanüstü toplanan Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'nda, Sadri Maksudov'un Rusya'nın beşte birini oluşturan Müslümanların iktidarda temsil edilmesi önerisine¹⁰ destek veren M. Z. Şamil, ardından II. Rusya Müslümanları Kongresi'nin hazırlıklarına nezaret etmek üzere Kazan'a gitti.

M.Z. Şamil'in Kazan'daki konutu, kongre öncesinde ve sırasında fikir alışverişinde bulunan her görüşten insanın bir araya geldiği mekân oldu (Togan, 1969: 170). II. Rusya Müslümanları Kongresi 21-31 Temmuz 1917 tarihinde, Kafkasya, Kırım, Türkistan ve Kırgızistan temsilcileri katılmadığı için 200 delegeyle yapıldı ve oldukça gergin oturumlara sahne oldu. Tatar ticaret burjuvazisi ve aydınlarının geleneksel “milli-kültürel özerklik” hedefine odaklanan Kongre, “Kurucu Meclis” seçimlerine hazırlık yapılmasına karar verdi ve böylece “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi”nin oluşumuna giden süreci başlatmış oldu (Zenkovsky, 1971: 241; Graçev, 1926: 129; Bennigsen & Quelquejay, 1981: 231; İshakov, 2004: 237; Hablemitoğlu, 2004: 190).

Kongre bittikten ve Zahid Şamil Petrograd'a döndükten birkaç hafta sonra Tümgeneral Lavr G. Kornilov, ılımlı sosyalist Aleksandr F. Kerenski başkanlığındaki Geçici Hükümet'le anlaşmazlığa düşerek darbe girişiminde bulundu ve birlikleriyle Petrograd üzerine yürüdü.

Müslüman Kongresi Tutanakları, haz. İhsan Ilgar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 502-503).

¹⁰ Geçici Hükümet bileşimlerine iletilen bu öneri kabul görmedi. (Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1971, s. 237-238; Salavat İshakov, “İzvestiya Vserossiyskogo musulmanskogo soveta”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2005, c. 2, s. 536; İl gazetesi, 27 Temmuz 1917'den *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, haz. K. Gurulkan & R. Gündoğdu & M. Küçük & Y. İ. Genç, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2005, s. 49.

25-30 Ağustos 1917 tarihleri arasında gerçekleşen ve merkezinde Kafkas Süvari Tümeni'nin bulunduğu darbe girişimi, Rusya Müslümanları Merkez Bürosu, Kuzey Kafkasya Merkez Komitesi ve tümene bağlı alayların komutanları tarafından önlendi. Bu olay sırasında M. Zahid Şamil, muhtelif yayın organlarında yayımlanan "kara ordusu ve donanmadaki Müslüman askerlere" Kornilov'a destek verilmemesi çağrısı yapan bildiriye imzalamış,¹¹ Petrograd yakınında konuşlanan tümenin komuta kademesiyle yapılan görüşmelere katılmış ve Askeri Şura başkanı da olan Çerkez Süvari Alayı Komutanı Albay Sultan Kırımğirey başkanlığındaki heyeti Petrograd'da ağırlamıştı.¹²

¹¹ Bu bildiri Ahmet Tsallıkkatı, M. Zahid Şamil, Velidhan Tanaçev ve Osman Tokumbetov'un imzasını taşımaktaydı. (Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 157).

¹² Kafkas Süvari Tümeni'nin rolü ve iknasına dair bazı referanslar: Aytel Namitok, "Rus İhtilalinin Çatıştığı Yollarda Kuzey Kafkasya Fırkası", *Yeni Kafkas*, İstanbul, 1958, No 12, s. 3-5; Pşimaho Kosok, "Revolution and Sovietization in the Northern Caucasus", *Caucasian Review*, Münich, 1955, No 1, s. 47-54; M.Ə. [Rəsulzadə], "Vəzifə başına", *Açıq söz*, 31.08.1917, No 555; M.Ə. [Rəsulzadə], "Kornilov macərası", *Açıq söz*, 01.09.1917, No 556; M.Ə. [Rəsulzadə], "Diviziyanın bəyanatı", *Açıq söz*, 03.09.1917, No 557'den Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *a.g.e.*, s. 309-308, 311-312; Salavat İshakov, *Rossiyskiye musulmane i revolyutsiya (vesna 1917 g.-leto 1918 g.)*, Sotsialno-politiçeskaya mısl, Moskva, 2004 (2.B.), s. 256; Timur Muzaev, *Soyuz gortsev, russkaya revolyutsiya i narodi Severnogo Kavkaza 1917- mart 1918 gg.*, Patriya, Moskva, 2007, s. 40; Salavat İshakov, "Nastupleniye generala L. G. Kornilova na Petrograd", *İslam v Sankt-Peterburge: Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretidinov, Medina, Moskva, 2009, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3394>). Ayrıca bkz.: Tony Cliff, *Lenin, Bütün İktidar Sovyetlere*, çev. Tarık Kaya & Bernar Kutluğ, Z Yay., İstanbul, 1996, c. II, s. 357-370; George Katkov, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army*, Logmans, London, 1980; Nicholas Wert, *1917 Rus Devrimi*, çev. Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008 (4.B.), s. 83-93; *Bolşevik Partisi Tarihi*, çev. Süleyman Arslan, Ankara, 1976, s. 249-250.

Ön sıradakiler (soldan sağa): Daniyal Mavrayev, ?, M. Zahid Şamil, Aratshan Hacı Murat, Ahmed Han Avarski. Petrograd, 31 Ağustos 1917

Kornilov'un darbe girişiminin bertaraf edilmesinin ardından, 14-22 Eylül 1917'de 1500 delegenin katılımıyla düzenlenen ve koalisyon yapısının tartışıldığı Tüm Rusya Demokratik Konferansı'na iştirak eden M.Z. Şamil bundan sonra “Kurucu Meclis”e odaklanan çalışmalara desteğini sürdürdü (Ishakov, 2004: 345-346).

Bolşevik Darbesi Sonrasında Yaşam ve Meçhul Son

Geçici Hükümet'in Lev Troçki idaresindeki bolşevik militanlarca 25 Ekim 1917'de alaşağı edilmesi, merkezî Rusya'daki iktidar mücadelesini farklı bir mecraya sokarken, yüzbinlerce cana mal olacak bir dizi siyasi ve askeri gelişmenin de zemini hazırdı. Bu tatsız gelişmenin bir uzantısı olarak, kendisini “Es-Er milliyetçisi” olarak suçlayan Mir Sultan Galiyev ve Mollanur Vahidov gibi bolşeviklerin güdümündeki militanlarca Ocak 1918'in başlarında Kazan'da derdest edilen M. Zahid Şamil, Ahmet Tsalıkkatı'nın müdahalesiyle serbest bırakıldı (Devlet, 1998: 156-157; Roberts, 2007: 28-29). Ardından, 11 Ocak 1918'de “İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet

Meclisi"nce meclisin çıkarlarını koruma ve taleplerini merkezi hükümete iletme görevi verilen elçilik heyetine seçildi (Devlet, 1998: 230-231). 3 Şubat 1918'de Rusya Müslümanları Merkez Bürosu'nun feshini kararlaştıran altı üyeden biri olarak tasviye işlemlerini yürüttü ve Kazan'dan ayrıldı (Hablemitoğlu, 2004: 191, 290, 468-471).

Kasım 1917'de yapılan Kurucu Meclis seçiminden ağır yenilgiyle çıkan bolşeviklerin 5 Ocak 1918'de Petrograd'da ilk toplantısını yapan meclisi dağıtması, M. Zahid Şamil gibi parlamenter demokrasi yanlılarında derin hayal kırıklığı yarattı.¹³ Kayınpederi Hüseyin Baybekov başta olmak üzere, Ahmet Tsalıkkatı, Ayaz İshakov, Velidhan Tanaçev, Şakir Muhammedyarov, Bünyamin Ahtemov gibi tanıdıkları çeşitli listelerden Kurucu Meclis adayı olurken, o, geçmiş çizgisiyle tutarlı şekilde geri planda kalmayı tercih etti.

Bu karışık dönemde, aralarında M.Z. Şamil'in kız kardeşi Nefiset Şamil'in eşi Mahaç Dahadaev, yakın çalışma arkadaşlarından Sergey Urusov ve Kafkas Süvari Tümeni'nin komutanlarından Albay Sultan Kırımgiyev'in de bulunduğu birçok isim rakiplerince öldürüldü, kimileri hızla sefalete düştü, kimileri bir daha dönmek üzere başka coğrafyalara savruldu.

M. Zahid Şamil ise, varlıkları müsadere edilip maddi durumu sarsılmasına rağmen yeni rejim altında yaşamını sürdürmeye çalışanlar arasındaydı. Moskova'daki Müslüman topluluğuna liderlik ederken bir yandan açlık ve kıtlığa karşı aktif mücadelede yer alıyor, öte yandan diğer insani yardım faaliyetlerine katılıyordu (Sultanbekov, 2003: 51). Hilâl-i Ahmer Cemiyeti adına Osmanlı savaş esirleriyle ilgili olarak Rusya'da bulunan eski öğrencisi Yusuf

¹³ Kasım 1917'deki seçimde, 410 milletvekilliği kazanan "Sosyalist Devrimci Parti" çoğunluğu sağlarken Bolşevikler 175 milletvekili çıkarabildi. Kurucu Meclis'in ilk toplantısında da, Lenin'in talimatıyla meclis basılarak lağvedildi. Bu, Lenin'e göre "gelişmenin önündeki engelin ortadan kaldırılması" idi. (Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi*, çev. Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul, 2012 (4.B.), c. I, s. 109-121; Ronald Grigor Suny, *Baku Komünü, Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul, 1990, s. 193; Tony Cliff, *Lenin, Kuşatılmış Devrim*, çev. Bernar Kutluğ, Z Yay., İstanbul, 1996, c. III, s. 47-51; Nadejda L. Krupskaya, *Lenin'den Anılar*, çev. Mehmet Şimşek, Odak Yay., Ankara, 197?, c. 3, s. 64-66, 73-74).

Akçura’ya yardım eden M. Zahid Şamil, elli yaşını geçmiş olmasına rağmen, 1 Şubat 1919’da Moskova’dan Kiev’e sevk edilen 2 subay ve 148 erden müteşekkil kafileye başkanlık etti (Akgün & Uluğtekin, 2009: 32, 117-118). Bolşevik istihbaratının takibinde, Moskova’daki evinde, aralarında Cemal Paşa, Enver Paşa gibi sabık Osmanlı kabinesinin üyeleri de olmak üzere birçok ünlü simayı ağırladı. Mir Sultan Galiyev’e göre, Enver Paşa Tatar milliyetçilerinin ruhunu onun üzerinden okudu.¹⁴

M. Zahid Şamil hakkındaki belki de son sarih bilgi kırıntılarından biri, bolşeviklerden maddi ve siyasi destek sağlamak üzere Temmuz 1920’de Moskova’ya ulaşan BMM heyetinin üyesi Yusuf Kemal’in [Tengirşek] anılarında yer almaktadır. Buna göre, Sovyet Dışişlerinden kimsenin karşılamadığı ve yemek bile bulamayacak halde ilgisiz bırakılan BMM heyetinin ihtiyaçları, Hariciye Vekili Bekir Sami Kunduh’un Mekteb-i Sultani’den arkadaşı M. Zahid Şamil tarafından karşılandı (Tengirşek, 1981: 149).

Uzun yıllara yayılan, hesapçılıktan uzak fedakâr çalışmalarıyla Müslüman entelijensyanın filizlenmesinde önemli rol üstlenen M.Z. Şamil’in yaşamının ne zaman ve ne şekilde son bulduğu bugüne dek meçhul kaldı. İshakov ile Volobuyev onun 1920’de yaşamını yitirdiğini belirtirken, Sultanbekov “1920’lerin başında” ifadesini kullanmaktadır. Ailenin Türkiye’deki uzantılarının katkısıyla İmam Şamil hakkındaki en kapsamlı biyografilerden birini kaleme alan Lesley Blanch ise, M. Zahid Şamil’in izine 1924’ten sonra rastlanmadığını ve bolşeviklerce öldürüldüğünün sanıldığını kaydetmektedir (Blanch, 1978: 423; Sultanbekov, 2003: 51; Volobuyev, 1997: 207; Hayretdinov, 2008).

¹⁴ Sultan Galiyev hapse bulduğu 23 Ağustos 1938’de verdiği ek ifadede bu hususa yer verir. (İndus Tagirov, “Mirsaid Sultan-Galiyev: ‘Priznaniya’”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 2011, No: 3-4, s. 57-67).

M. Zahid Şamil, eşi Fatima Baybekova Şamil ve çocukları

Kaynakça

- Akçura, Yusuf, *Hatıralarım*, haz. Erdoğan Mura, Hece Yay., Ankara, 2005.
- Akgün, Seçil Karal, Uluğtekin, Murat (haz.), *Yusuf Akçura: Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya’dan Sibirya’ya Hilâl-i Ahmer Hizmetinde, Türkiye Kızılay Derneği Yay.*, Ankara, 2009 (2.B.).
- Amirhanov, Raşat, “Fatih Amirhan: ‘Vse prejneye vo mne prevratilos v pepel’”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 1997, No 3-5, s. 179-185.
- Amirhanov, Ravil, Hasanov, Husayin, *Tatarskaya demokratiçeskaya peçat (1905-1907 gg.)*, Nauka, Moskva, 1988.
- Anzorova M.A., “Rossiyskiye musulmane i revolyutsiya 1917 g.: toçki soprikosnoveniya”, *Nauçnaya initsiativa inostrannih studentov i aspirantov rossijskih vuzov: Sbornik dokladov III Vserossiyskoy nauçno-praktičeskoy konferentsii. Tomsk, 19-21 maya 2010 goda*, Tomsk, 2010, s. 438-445.
- Apakova, Luiza; Apakova, Liliya, “Dom Şamilya i ego pervie vladeltsi”, *İz istorii i kulturi narodov srednego povoljya*, Kazan, 2012, No 2, s. 27-41.
- Bennigsen A., Lemercier-Quelquejey Ch., *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, çev. Nezih Uzel, Hür Yay., İstanbul, 1981.
- Blanch, Lesley, *Cennetin Kılıçları*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1978.
- Bolşevik Partisi Tarihi*, çev. Süleyman Arslan, Ankara, 1976.
- Bouvat, Lucien, “La famille de Schamyl”, *Revue du monde musulman*, Paris, 1907, No 1, s. 267-268.
- _____, “La Pressa Musulmane”, *Revue du monde musulman*, Paris, 1907, No 4, s. 610-615.
- Bozkurt, Giray Saynur, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008.
- Carr, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi*, çev. Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul, 2012 (4.B.), C. I.
- Cliff, Tony, *Lenin, Kuşatılmış Devrim*, çev. Bernar Kutluğ, Z Yay., İstanbul, 1996, c. III.
- Daudov, Abdulla, *Natsionalnaya gosudarstvennost gorskih narodov Severnogo Kavkaza 1917-1924 gg.*, İzdatelstvo S.-Peterburgskogo universiteta, St. Petersburg, 2009.
- Deringil, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkdilli Rusya’da Panislamizm”, *Unutkan Tarih, Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, haz. Semih Vaner, Metis Yay., İstanbul, 1997, s. 203-212.

Devlet, Nadir, *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998.

Engin, Vahdettin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultani*, Galatasaraylılar Derneği Yay., İstanbul, 2003.

Genç, Yusuf İhsan (ed.), *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları (1687-1908 Yılları Arası)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1992.

Gizzatullin, İldus, *Musulmanskiye voennie organizatsii, 1917-1921 gg.*, Fen, Kazan, 2002.

Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2004.

Habutdinov, Aydar, "Posledniy sezdn musulman Rossiyskoy imperii", *İslam Minbare*, Moskva, 2014, No 224-225, <http://www.idmedina.ru/minbare/?6009>.

Hayretdinov, Damir, "Musulmanskaya obşına Moskvı v XIV-naçale XX v.", *Vestnik Yevrazii*, Moskva, 2001, No 1, s. 47-70.

Hüseynov, Şirməməd (haz.), *Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin: Əsərləri (1917 - aprel 1918)*, Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2013, C. IV.

İlgar, İhsan (haz.), *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

İshakov, Salavat, *Rossiyskiye musulmane i revolyutsiya (vesna 1917 g.- leto 1918 g.)*, Sotsialno-politiçeskaya misl, Moskva, 2004 (2. B.).

_____, "Razruşeniye barerov", *Tatarskiy mir*, Moskva, 2009, No 1, s. 8.

_____, "İzvestiya Vserossiyskogo musulmanskiego sovetı", *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2005, c. 2, s. 536.

_____, "Nastupleniye generala L. G. Kornilova na Petrograd", *İslam v Sankt-Peterburge: Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Moskva, 2009, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3394>.

_____, "Musulmanskiy narodniy komitet v Moskve (MNKM)", *İslam v Moskve. Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Nijni Novgorod, 2008, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3073>

_____, "Moskovskoye musulmanskoye blagotvoritelnoye obşestvo", *İslam v Moskve. Entsiklopediçeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Nijni Novgorod, 2008, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3073>.

_____, “Şamil Zahid (Zagid) Şafiyeviç”, *İslam v Moskve. Entsiklopedičeskiy slovar*, ed. Damir Hayretidinov, Medina, Nijni Novgorod, 2008, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3085>.

Kamaliyeva, Alsu, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bursa, 2009, No16, s. 147-157.

Karimullin, Abrar, *Knigi i lyudi: İssledovaniye*, Tatarskoe knijnoe izd-vo, Kazan, 1985.

_____, “Gde hranyatsya tatarskiye knigi?”, *Tatarskiy mir*, Moskva, 2010, No 11, s. 3.

Kırimer, Cafer Seydahmet, *Bazı Hatıralar*, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yay., İstanbul, 1993.

Katkov, George, *The Kornilov Affair: Kerensky and the Break-up of the Russian Army*, Logmans, London, 1980.

Kosok, Pşimaho, “Revolution and Sovietization in the Northern Caucasus”, *Caucasian Review*, München, 1955, No 1, s. 47-54.

Krupskaya, Nadejda L., *Lenin'den Anılar*, çev. Mehmet Şimşek, Odak Yay., Ankara, 197?, c. 3.

Kurat, Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1966, No 3-4, s. 95-194.

Kurban, İklil, “Fatih Emirhan (1886-1926)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara, 2008, No 25, s. 25-32.

Landa, Robert, *İslam v istorii Rossii*, RAN, Moskva, 1995.

Mahmutova, Alta, “İ na tatarskoy poçve mojet horoşo privitsya rodnoe nam i dorogoe teatralnoe iskusstvo (pervie şagi tatarskogo teatra)”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 2006, No 1, s. 16-27.

Minnullin, Zavdat, “Peterburgskoye obşestvo rasprostraneniya prosveşçeniya sredi musulman”, *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan, 2008, c. 4, s. 614.

Minullin, Cevdet S., “Askerlere ve Ailelerine Yardım İçin Kurulan Geçici Müslüman Komitesi: Teşekkül ve Faaliyet (1915-1917)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2005, No 3, s. 54-61.

Matveyev, Mihail, “K 100-letiyu Pervogo Vserossiyskogo sezda po biblioteçnomu delu”, <http://www.rba.ru/conference/forum3/docs/hist/matveev1.pdf>.

_____, “K istorii provedeniya Pervogo Vserossiyskogo sezda po biblioteçnomu delu”, *III Vserossiyskiy forum publiçnih bibliotek*

Obşedostupniye biblioteki: vizovı vremeni Sankt-Peterburg, 6-8 dekabrya 2011 goda; dokladı, soobşeniya, materialı, Informatsionnyy bulleten RBA, St. Petersburg, 2012, No 63, s. 56-60.

Matveyeva, Natalya, *Blagotvoritelnaya deyatelnost imennih komitetov çlenov imperatorskoy semi v godı pervoy mirovoy voynı*, İzd-vo MGOU, Moskva, 2004.

Muzayev, Timur, *Soyuz gortsev, russkaya revolyutsiya i narodi Severnogo Kavkaza 1917 - mart 1918 gg.*, Patriya, Moskva, 2007.

Namitok, Aytek, "Rus İhtilalinin Çatıştığı Yollarda Kuzey Kafkasya Fırkası", *Yeni Kafkas*, İstanbul, 1958, No 12, s. 3-5.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli: Şükrü Efendi-Tevfik Paşa*, T.T.K. Yay., Ankara, c. 18.

"Protokol 2-go zasedaniya Vserossiyskogo musulmanskogo soвета", Kaspı, 05.07.1917'den *Russian Perspectives on Islam*, <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10507>.

Ra'isniya, Rahim, "Russia and Tatarstan", *Periodicals of the Muslim World: An Entry from Encyclopaedia of the World of Islam*, ed. Gholamali Haddad Adel & Mohammad Jafar Elmi & Hassan Taromi-Rad, EWI Press Ltd., London, 2012, s. 175-196.

Roberts, Glenn L., *Commissar and Mullah: Soviet-Muslim Policy from 1917 to 1924*, Boca Raton, Florida, 2007.

Senyutkina, Olga, *Tyurkizm kak istoričeskoe yavleniye: na materialah istorii Rossiyskoy imperii, 1905-1916 gg.: monografiya*, Medina, Nijni Novgorod, 2007.

Severyuhin, D.Y., "Obşestvo dlya predostavleniya detyam uveçnih i pavşih voinov, a takje detyam postradaşih ot voynı professionalnogo obrazovaniya i obuçeniya remeslam", *Entsiklopediya Sankt-Peterburga*, <http://encblago.lfond.spb.ru/showObject.do?object=2811806364>.

Subaev-Kazanlı, Niyaz, "Turetskiye voennoplennıe v Povolje: fragmentı istorii (1915-1919 gg.)", *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 1999, No 1-2, s. 280-282.

Sultanbekov, Bulat, *Ne navredi. İstoriko-dokumentalniye oçerki*, Tatarskoye knijnoe izdatelstvo, Kazan, 1999.

_____, *Tatarstan, XX vek. Liçnosti, sobitiya, dokumentı*, TaRiH, Kazan, 2003.

Suny, Ronald Grigor, *Baku Komünü, Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul, 1990.

Swietchowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe: Rus Azerbaycan'ı (1905-1920)*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yay., İstanbul, 1988.

Şerifoğlu, Osman, *Kültürümüz Açısından İslam Harflerinin Müdafaası*, Sebil Yay., İstanbul, 1994.

Tagirov, İndus, “Mirsaid Sultan-Galiyev: ‘Priznaniya’”, *Gasırlar avazı - Eho vekov*, Kazan, 2011, No:3-4, s:57-67.

Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Hikmet Gazetecilik, İstanbul, 1969.

Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Venkov A.V. (ed.), *İstoriya Dona i Severnogo Kavkaza (1917-2000)*, Rostov-na-Donu - Nalçik, 2004.

Vinokur, V., *Perviy Vserossiyskiy sezd po biblioteçnomu delu: k stoletiyu so dnya otkritiya*, Şkolnaya biblioteka, Moskva, 2011, No 8, s. 35-44.

Volobuyev, Pavel, *1917 god v sudbah Rossii i mira: Fevral'skaya revolyutsiya: ot novih istoçnikov k novomu osmysleniyu*, RAN, Moskva, 1997.

Wert, Nicholas, *1917 Rus Devrimi*, çev. Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008 (4.B.).

Zagidullin, İldus, “Obşestvo rasprostraneniya prosveşeniya sredi musulman (1908-17, SPb.)”, *İslam v Sankt-Peterburge: Entsiklopedičeskiy slovar*, ed. Damir Hayretdinov, Medina, Moskva, 2009, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3395>. (07.09.2016).

_____, “Vremenniy musulmanskiy komitet po okazaniyu pomoşi ranenim voınam i ih semyam (1914-17)”, *İslam v...*, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3384>.

_____, “Musulmanskoe blagotvoritelnoe obşestvo (1898-1917, SPb.)”, *İslam v ...* <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3393>.

_____, *İslam v ...*, <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3384>.

_____, “Şkola rusko-tatarskaya Musulmanskogo blagotvoritel'nogo obşestva deystvovala v SPb. v 1906-17 gg.”, *İslam v ...* <http://www.idmedina.ru/books/encyclopedia/?3405>.

Zagidullin İ., Sverdlova L. (red.), “O nekotorih osobennostyah blagotvoritel'noy deyatel'nosti tatarskogo kupeçestva Kazani v XIX veke”,

Tatarskiye musulmanskiye prihodi v Rossiyskoy imperii. Materialı Vserossiyskoy naučno-praktičeskoj konferentsii (27-28 sentyabrya 2005 g., g. Kazan), Kazan, 2006, s:54-65.

Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul, 1971.

Tuna Vilayeti Göçmenleri ve Midhat Paşa

Bekir Koç*

Özet

Rusya'nın yayılcı politikalarının bir sonucu olarak Osmanlı topraklarına sürgün edilen Nogay, Kırım Tatarı ve Çerkes göçmenler için önemli iskân alanlarından olan Tuna Vilayeti'nde Midhat Paşa'nın öncülüğünde muhacirlerin çocuk, fakir ve yaşlılarına dönük birçok sosyal proje geliştirilmiştir. Muhacir tabipleri, muhacir eczaneleri, aşı kampanyaları ve toplu sünnetlerin de eşlik ettiği bu sosyal uğraşların en kayda değer olanları, biri kızlara mahsus olmak üzere faaliyete geçirilen islahhaneler ile yine biri kadınlara özgü olan göçmen ve gureba hastaneleriydi.

Anahtar Kelimeler: Tuna Vilayeti, Midhat Paşa, Nogay, Tatar, Çerkes

Immigrants of Danube Province and Midhat Pasha

Abstract

As a consequence of the expansionist policies of Russia, a lot of social projects were developed for children, poor and elders of the immigrants under the leadership of Midhat Pasha in Danube Province, where was one of the most significant inhabiting places, for the use of Nogai, Crimean Tatar and Circassian immigrants who were exiled to the Ottoman lands. Along with the immigrant doctors, immigrant pharmacies, vaccine campaigns and public circumcisions, the most remarkable of these social occupations were reformatories opened peculiar to the girls and immigrant and poor hospitals activated for the women.

Keywords: Danube Vilayet, Midhat Pasha, Nogai, Tatar, Circassian

* Bekir Koç, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye, bekirkoc@ankara.edu.tr. (Makale gönderim tarihi: 07.02.2017, makale kabul tarihi: 01.03.2017)

Midhat Paşa Tuna Vilayeti valiliği döneminde (1864-1868) *islahhane* ve *göçmen hastanelerini* faaliyete geçirmiştir. Makaleye konu olan Tuna Vilayeti, 1864 Kasım'ında dönemin sosyo-politik ve ekonomik sorunlarına çözüm bulmak amacıyla ilan edilen Tuna Vilayeti Nizamnamesi'yle Osmanlı idari taksimatındaki yerini almıştı (Sevitdanlıoğlu 67-81; Düstür 1282, 517-536). Niş, Vidin ve Silistre Eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan ve iki milyonun üzerinde nüfusa sahip olan vilayet, Rusçuk, Sofya, Niş, Varna, Vidin, Tırnovi ve Tulça livaları ile 50 civarında kaza ve binlerce köyden oluşuyordu (Koyuncu 697-701). Kırım Savaşı (1853-1856) sürecinde ve özellikle 1860'lı yıllardan sonra kitlesel nitelik kazanan Kırım ve Kafkas göçmenlerinin Rumeli'deki temel iskan alanlarından olan Tuna Vilayeti'nin kapsadığı topraklara iki yüz bin Nogay ve Kırım Tatarı ile yüz bin Çerkes yerleştirilmişti.¹

Göçün yoğunluk kazandığı dönemlerde özel görevle bölgede bulunan Nusret Paşa'nın başlatmış olduğu iskân faaliyetlerini Midhat Paşa devralmış, göçmenlerin öncelendiği kayda değer sosyal projelere imza atılmıştı (Tuna Vilayeti Gazetesi, *Tuna* 10; BOA.İ. MVL.530/23784). Göçün yoğun olmadığı dönemlerde büyük ölçüde sorunsuz seyreden iskân faaliyetinde göçmenlerin sayısındaki artışla mali, sıhhi ve idari birçok sorunla karşılaşmıştı.² Bölgedeki

¹ Tuna Vilayeti Gazetesi, *Tuna*, nu: 58. 1867'de Rus Çarlığına sürgün edilen yaklaşık 20.000 Abhaz nüfusun 8000'inin Tuna Vilayeti sınırlarına iskân edildiği anlaşılmaktadır. *Tuna*, nu: 215. Sözü edilen Abhaz göçüne dair bkz.: Georgy Chochiev, "1867 Abhaz Göçüne Dair Birkaç Rus, Osmanlı ve İngiliz Belgesi", *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, Eylül / September 2015, Yıl / Vol. 1, No 1, ss. 105-138.

² Tuna Vilayeti'ne muhacir iskanı ve adaptasyon meselelerine dair bkz.: Margarita Dobрева, "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)", *OTAM*, 33/Bahar 2013), pp.1-30. Aynı yazar, "Bulgaristan'ın İvraca ve Rahova Kazalarında Yaşayan Çerkeslerin Nüfus Yapısı ve İktisadi Etkinlikleri (1860-1870)", *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, Mart/March 2016, Yıl/Vol. 1, No 2, ss. 48-71. Ventsislav Muchinov, "Ottoman Policies on Circassian Refugees in the Danube Vilayet in the 1860s and 1870s", *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of*

demografik yapının aleyhlerine değişeceğinin farkında olan Bulgar ve Romenlerin -ve tabii ki Rusya'nın- iskâna karşı çıkması, meseleye siyasi bir yön de kazandırmıştı.

Günümüzde Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan sınırları içinde kalan Dobruca, Köstence, Tulça, Niş, Minkalya, Babadağı, Rahova, Hezargrad, Rusçuk, Cuma-yı Atik, şehirköyü, Sofya, şumnu, Vidin, İvraca, Adliye ve Maçın gibi kazalara iskân edilen göçmenlere gerek merkezi yönetim, gerek yerli ahali özveri ile kucak açmış, tüm zorluklara karşı iskân başarı ile tamamlanmıştı.

Tuna Vilayeti İslahhaneleri

Yukarıda kısaca bahsedilen iskân sürecinde uygulamaya konulan önemli sosyal projelerden biri ıslahhaneydi ki, ilk defa Midhat Paşa tarafından Niş'te faaliyete geçirilmişti. Niş'ten sonra Tuna'da valilik yapan Midhat Paşa ıslahhaneleri bu vilayette de açmış ve daha sonra hızla ülke geneline yaygınlaşmıştı. İslahhanelerin birkaç işlevi yerine getirdiği görülüyordu. İlk ve en önemli işlevi, ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun ve özellikle Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin mağdur ettiği 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyütölmelerinin sağlanmasıydı. İkinci işlevi, sosyal kaygılarla beraber ilerleyen kalkınma çabalarıydı. Zira çocuklar eğitim görecekleri beş yıllık süre boyunca hem temel düzeyde okuma yazma öğreniyorlar, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde bilgi ve maharet sahibi oluyorlardı. Üçüncüsü, ıslahhanede küçük suçlular da barındırıldığından, çocukların cezalarını emsalleriyle birlikte kurumun kazandıracığı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu. Dördüncüsü, ıslahhaneye din ayrımı yapılmadan talebe kabul edildiği için, Müslüman ve gayr-ı Müslimlerin bir arada eğitim görecekleri karma eğitim sistemine geçişte önemli bir misyon üstleniyorlardı (Koç, Osmanlı İslahhanelerinin 114). Sözü edilen işlevleri yerine getirmek üzere ilk önce Niş'te daha sonra Rusçuk, Köstence ve Sofya'da faaliyete geçirilen ıslahhaneler, Nogay, Tatar ve Çerkes göçmenlerin,

özellikle yetimlerinin, muhafaza ve eğitimleri konusunda önemli fonksiyonlar üstlenmişti.

Niş İslahhanesi

1861 Şubat'ında Niş'e vali olarak atanan Midhat Paşa vilâyete ilk gittiği dönemlerde yerli halkın ve bölgeye yeni gelmiş göçmen çocuklarının sokaklarda başıboş dolaştığını gözlemleyerek, kolluk kuvvetlerinin yardımıyla mahalle mekteplerine zorla kayıtlarını yaptırmıştı. Fakat ilerleyen zamanlarda, bu çocukların sadece mahalle mekteplerine devam etmelerinin çözüm olmayacağına karar vererek, 1863 yılı ortalarında bir yardım kampanyası düzenlemiş (Midhat Paşa, 19), servet ve merhamet sahiplerinden toplanan bağışlarla 50 civarındaki fakir ve kimsesiz çocuğun elbise, ayakkabı gibi ihtiyaçları temin edildiği gibi, barınmaları için bir yer de kiralanmıştı (BOA. İ.D. 36231).

Niş İslahhanesi kısa sürede dolunca, 1863 yılı sonunda bir yardım kampanyası daha düzenlenmiş, 150 çocuğun ikamet edeceği kalıcı bir bina inşa edilmişti. İslahhanenin uzun vadede finansman sorunuyla karşılaşmaması için değirmen, han, debbağhane ve dükkân kiralari ile hapishanede imal edilen ayakkabıların satışından elde edilen kârın bir bölümü daimi gelirler olarak tahsis edilmişti (Koç, Midhat Paşa 19-21).

Ruşçuk İslahhanesi

1864 sonbaharında Tuna Valisi olarak atanan Midhat Paşa vilayet merkezi olan Ruşçuk'ta da bir islahhane açma girişiminde bulunmuş,³ padişah, kabine üyeleri ve önde gelen bazı devlet adamlarından alınan bağışlarla⁴ islahhane binasının masraflarının karşılanabileceği anlaşılmış; inşaat devam ederken 60'tan fazla çocuk 1865 baharında

³ "Niş'de yapılan islahhâne gibi merkez-i vilâyet olan Ruşçuk'da dahi İslam ve Hristiyan ve muhacir eytâm ve etfalinin infak ve idâre ve terbiyesiyçün bir islahhâne ve bir de hastahâne te'sîs ve teşkîli mukarrer bulunmuş olub..." *Tuna*, nu: 4.

⁴ Söz konusu bağışlardan elde edilen gelir, göçmenler için yapılacak hastane binası için de kullanılacaktı.

barakalarda barındırılmaya başlanmıştı.⁵ 1865 yazında hem binanın bitirilmesi hem de diğer ihtiyaçlar için Midhat Paşa'nın 7.500 kuruşla iştirak ettiği büyük bir yardım kampanyası düzenlenmiş; ağırlığını devlet görevlilerinin oluşturduğu, ama tüm dini sınıf ve kesimlerin yoğun ilgi gösterdiği organizasyonda bir kaç ayda on binlerce kuruş toplanmıştı.⁶

Kalıcı binalarına⁷ 1866 sonbaharında (Tuna 119) kavuştuğu anlaşılan Rusçuk İslahhanesi'ndeki 145 çocuğun sınavları, Midhat Paşa'nın da katılımıyla, bir mümeyyiz heyet tarafından yapılmıştı. Açılışında öğretimi yapılan terzilik, müretteplik⁸ ve kunduracılık

⁵ Rusçuk İslahhanesi'nin faaliyete geçirilmeye çalışıldığı 1865 yılı baharında artık bir fonksiyonu kalmamış olan Köstence muhacir dairesi vilayetin üçüncü islahhanesine dönüştürülmüş; ancak 5-6 ay sonra burada kalan çocuklar "talim ve terbiyelerine bakılmadığı" gerekçesiyle Rusçuk'a nakledilmişlerdi *Tuna*, nu: 4, 16, 21, 37; BOA. MVL., Dosya No: 1072, Gömlek No: 95.

⁶ Liste başı olarak Midhat Paşa'nın görüldüğü bağışçıların neredeyse tamamı Rusçuk'ta görevli devlet memurları ile meclis üyelerinden oluşuyordu. 50 bin kuruşun üzerinde görünen yardımlarda en büyük pay, 25 bin kuruşla, Mayor Mişo'ya aitti. Onu 7.500 kuruşla Midhat Paşa ve 2.000 kuruşla Rusçuk ağnam mültezimi Behçet Ağa takip ediyordu. Vidin Kaymakamı Sabri Paşa'nın 1.500 kuruş bağışladığı kampanyadan 14 bin kuruşa yakın para toplanmıştı. Şumnu Müdürü Ali Bey 2.000 kuruş bağışladığı gibi, 10 bin kuruş da para toplanmasını sağlamıştı. Varna ve Prevadi'den 30 bin kuruşun üzerinde yardım gelmişti. Neredeyse tüm kazaların iştirak ettiği yardım kampanyası bağış örnekleri için bkz.; *Tuna*, nu: 16, 17, 19, 20, 22, 23, 26, 27, 30.

⁷ Rusçuk İslahhanesi'nin kalıcı binasının inşa edildiği dönemlerde yaklaşık iki yıldır faaliyette olan Niş İslahhanesi'nde en küçüğü yedi en büyüğü on dört yaşında 100'ün üzerinde çocuk kalmaktaydı. Türkçe ve Bulgarca okuma yazma öğrenen çocuklar aynı zamanda terzilik ve kunduracılık sanatlarında eğitim alıyorlar; hatta zaptiye askerleri için günde 30 kat elbise ve 25 çift ayakkabı imal ediyorlardı. 1867 yılı sonbaharında ise 200 çocuğa ev sahipliği yaptığı anlaşılan Niş İslahhanesi'nde terzilik ve ayakkabıcılığın yanı sıra kösele, deri, sahtiyan, şayak, çuha, astar ve keten bezi imali de öğretiliyordu. *Tuna*, nu: 9, 13, 114, 124.

⁸ Midhat Paşa, *a.g.e.*, s. 33. Gazetenin haftada iki gün çıkmaya başladığı 1866 Mart'ında matbaanın müdür, kâtip, mütercim, mürettep ve makinecisi aynı anda hastalanmış, hatta makineci vefat etmiş ve beyan edilen

sanatlarına demircilik de eklenmiş, imtihana giren öğrenciler maharetlerini ve imal ettikleri ürünlerden örnekler sergilemişlerdi. Öğrencilerin okuma yazma ve hesap konularında belli bir mesafe aldıkları, hatta içlerinden birkaçının “Fransızca’da hayli ilerledikleri” anlaşılmıştı.⁹ Başarılı bulunan dokuz öğrencinin vilayet mektubi ve muhasebe kalemine verilmesi kararı alınmış ve imtihanların ardından tertip edilen şenlikte 25 çocuğun sünneti de gerçekleştirilmişti (Tuna 172).

Niş İslahhanesi gibi Rusçuk İslahhanesi’nin de düzenli ve sürekli gelir kaynaklarına kavuşturulması için büyük gayret gösterildiği görülüyordu. Örneğin, Silistre iskelesinde 42 bin kuruşa mal olan ve maliyeti yöre ileri gelenleri ve memurlarınca karşılanan tek kat ve birkaç odadan oluşan bir bina inşa edilmiş; odanın biri acentehane, diğeri de yolcuların güneşten ve yağmurdan korunması amacıyla bekleme salonuna dönüştürülmüş ve geliri Rusçuk İslahhanesi’ne tahsis edilmişti (Tuna 21, 54). Bunun dışında, geniş bir bahçe içinde 32 oda, büyük bir salon ve bir gazinosu olan kargir bir bina daha inşa edilmişti ki (Tuna 48), ileride İslahhane Oteli olarak ünlenecek olan bu yapı gerek mimarisi, gerek Viyana’dan getirtilen mobilyaları ve gerekse Tuna Nehri manzarası ile Rusçuk’un en gösterişli binalarından biri olacaktı (Bkz.: Fotoğraf 1). Yıllık kirası yetim çocuklara tahsis edilen bu otel dışında Rusçuk’ta “dörder oda haremli

zamanlarda çıkması müretteplik eğitimi alan talebe sayesinde mümkün olabiliyordu. *Tuna*, nu: 54; Yine, 97 numaralı gazetenin Türkçe nüshasını 5 Müslüman çocuk; Bulgarca nüshasını 4 Bulgar çocuk “dizip meydana getirmişti.” *Tuna*, nu: 97.

⁹ Rusçuk İslahhanesi’nin 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocuklar dışında koruma sağlamaya çalıştığı bebek ve âmâ çocuklar da vardı. Bu konuda vilayet gazetesine yansıyan ilk habere göre, dilencilik yapan âmâ çocukların ıslahhaneye alınmasına karar verilmiş ve geçimlerini temin edebilmeleri için hasır dokuma sanatının öğretilmesine başlanmıştı (*Tuna*, nu: 14). İkinci haber ıslahhanenin bir tür bebek bakımevi haline getirildiğine dairdi. Gazeteye göre, “Rusçuk ahalisinden bir adamın geçen gün bir çocuğu dünyaya gelmiş ise de, eşinin sütü olmadığından ve sütanne temini için maddi durumları da yetersiz olduğundan çocuğu cami avlusuna bıraktıkları işitilmiş; Mustafa Hamit ismi verilen bu çocuk için Rusçuk İslahhanesi’nde bir yer ayrılarak, sütanne dahi temin edilmiş ve bu durumdaki bebeklerin ıslahhaneye kabul edilmesi kararlaştırılmıştı *Tuna*, nu: 63.

ve ikisi ikişer oda selamlıklı” üç ev ile (Tuna 34), Işıklar’daki demiryolu istasyonunda yaptırılan “11 gözlü zahire ambarının” kirası da -50 bin kuruş- ıslahhane idaresine bırakılmıştı (Tuna 215).

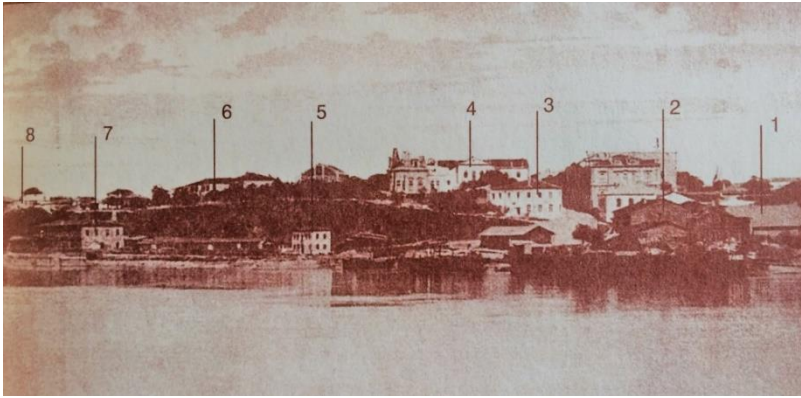
1867 yılı başlarında Rusçuk İslahhanesi’nin hotel, emlak ve diğer gelirlerinden yıllık 50 bin kuruş; Niş İslahhanesi’nin de değirmen, han, debbağhane, dükkân, bağ ve bostan gibi işletimlerden 20 bin kuruş daimi geliri bulunuyordu. Merkezin ıslahhanelere katkı olarak Tuna Vilayeti’ne tahsis ettiği ihzariye tezkerelerinden her iki ıslahhaneye 50 biner kuruş kalıyordu. Öğrencilerin işlerinden yıllık 70-80 bin kuruş gelir elde ediliyordu. Şu durumda her iki ıslahhanede kalan 400 civarındaki çocuğun yıllık elbise, yiyecek-ıçecek masrafları ile memur, hoca, hademe maaşları ile odun, kömür, mum ve yağ gibi temel giderler hesap edilince talebe başına Rusçuk İslahhanesi için 1000 kuruş, Niş İslahhanesi için 750 kuruş isabet ediyordu ki, yukarıdaki gelirler söz konusu masrafları karşılamaya yetecek gibi görünüyordu (Tuna 135).

Sofya İslahhanesi

Niş ve Rusçuk İslahhanelerinin belli bir eğitim ve gelir düzeyine kavuşturulduğu dönemde, vilayetin üçüncü ıslahhanesi olan Sofya İslahhanesi’nin açılması çabalarına da girişilmişti. İslahhanenin ilk sakinleri Sofya ve çevresindeki yerleşim birimlerinden toplanan fakir ve kimsesizler ile Niş ve Rusçuk İslahhanelerinden alınarak Sofya’ya getirilen bir grup çocuktan oluşuyordu. Niş ve Rusçuk İslahhanelerinden gelen çocuklar giyim kuşam ve tavırları ile takdir toplamışlar, bando eşliğinde “hep bir ağızdan padişahım çok yaşa duası” etmişlerdi (Tuna 136). 1866 Aralık sonları ve 1867 yılı başlarına tesadüf eden bu karşılama töreninin üzerinden çok geçmeden çocuklar hem kışı geçirmek hem de inşaatına başlanan yeni binalarının bitmesini beklemek üzere Samakov’a nakledilmişlerdi (Tuna 137). Samakov’da çocuklara gerekli ustalar tedarik edilerek aba ve şayak imali öğretilmeye başlanmış, iki arşın genişliğinde dokunan çuha numunelerinin Viyana’dan getirtilen çuhalardan daha sağlam ve ucuza mal edildiğine karar verilmişti (Tuna 139, 216).

Ruşçuk Kız İslahhanesi

Niş, Ruşçuk ve Sofya İslahhaneleri dışında vilayet merkezi Ruşçuk'ta bir de kız ıslahhanesi açmak isteyen Midhat Paşa, konuyu 1867 Ekim'inde ikinci defa toplanan Vilayet Umumi Meclisi'ne getirmiş, "başlangıç olarak Ruşçuk'ta bir kız ıslahhanesi açılmasına dair" karar aldırılmıştı. Vilayet gazetesine yansıyan gerekçede "vilayette yetim ve kimsesiz erkek çocukların kalacağı ıslahhaneler olmasına karşın, fakir ve yetim kız çocuklarının "terbiye ve ıslahına mahsus" bir ıslahhane bulunmadığı dile getiriliyor; kız çocuklarının hem güzel ahlak sahibi olmaları, hem de kendi geçimlerini sağlayabilmelerinin¹⁰ ıslahat ve insanlığın ilerlemesinin gereklerinden olduğu ifade ediliyordu. Haberin devamında kız ıslahhanesinin inşa edilmesiyle ilgili meclis kararının merkeze de iletildiği ve onayının alındığı belirtiliyordu. Bu tür hayır işlerinin yardımseverlerin nakdi ve fiili katkılarıyla mümkün olabildiği dile getirilerek, valinin de bulunduğu bir ziyafette Defterdar Edib Efendi'nin "açılacak kız ıslahhanesine yardım olarak takdim kılınıyor" ibaresi taşıyan bir pusulaya 1000 frank iliştiyerek, bu hayırlı işi kolaylaştıracak kapıyı açan ilk kişi olduğu" ilan ediliyordu (Tuna 223).

Ruşçuk, Tuna'dan bir görünüm. 4nolu yapı İslahhane Oteli'dir. (Fotoğraflar *Ruse, prostranstvo i istoriya (kraya na XIV v. - 70-te godini na XIX vek* (Teodora Bakircieva -Stoyan Yordanov, Avangardprint, Sofya 2001) adlı eserden Sayın Bakircieva'nın izniyle alınmıştır.)

¹⁰ Tehzib-i ahlâk ve ihrâz-ı dest-mâye-i inti'âş

Midhat Paşa'nın 5.000 ve eşinin de 1.000 kuruş bağışladıkları kız islahhanesi kampanyasına Müslüman ve gayr-ı Müslim çok sayıda hayırseverin binlerce kuruşluk yardımda bulunduğu görülüyordu.¹¹ Bu yardımların önemli özelliklerinden biri de, "Vali Paşa Hazretlerinin eşlerini" takip etmek suretiyle genellikle yardım yapanların eşleri, anneleri veya kız kardeşleri adına da belli oranlarda yardım yapmalarıydı. Örneğin, Tırnovi'de mutasarrıf, kadı, müftü ve tahsildar başta olmak üzere neredeyse tüm liva yöneticileri ve eşleri toplam 13.000 kuruş yardım yapmışlardı.¹²

Kız islahhanesi için Hariciye Nazırı Fuat Paşa 50 (5.000 kuruş) ve Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa 75 lira (7.500 kuruş) bağışta bulunmuşlardı. Zıştovili Müslüman ve gayr-ı Müslim hanımlar da kız islahhanesine 9.045 kuruş yardım göndermişlerdi.¹³ Yardımların

¹¹ Örneğin, gazetede Rusçuk'un önde gelenlerinden Hacı Mehmet Ali Ağa; Bulgar ahalisinden Piraki Efendi ile Zıştovi hanedanından Pandolini'nin kızının 1.000'er kuruş verdiği; yine Meclis-i İdare-i Vilayet azasından Ulahoğlu Karabet Efendi'nin 2000; sertahsildâr-ı sâbık Necib Ağa'nın 1.030; Babadağlı Karabet Ağa'nın 1.030; hanedandan Hasan Bey'in 1000; Tuna kumandanı Hacı Ali Bey ile İdare Meclisi azası Hacı Memiş Efendilerin 500'er yüz; tüccardan Molla Mustafa Efendi ile Kazancıoğlu Agob Efendi'nin 515'er ve Hacı Abdullah Ağa'nın 180 kuruş bağışladığı -toplam 10.000 kuruş- bilgisi yer alıyordu. *Tuna*, nu: 228, 229, 232, 233.

¹² Kız islahhanesine Tırnovi Mutasarrıfı 1000, eşi 300 ve kız kardeşi 250 kuruş; Hâkim Efendi 800 ve eşi 200 kuruş; Müftü Efendi 150, eşi 52 kuruş; Muhasebeci Şakir Efendi 418, eşi 200 kuruş; Tahrirat Müdürü 250 kuruş; Meclis-i İdare Azasından Fazıl Bey ve validesi 200 kuruş; Meclis-i İdare Azasından Hacı Derviş Ağa 1.000, eşi 200 kuruş; Meclis-i Temyiz-i Hukuk Mümeyyizlerinden Derviş Bey 500 kuruş; Meclis-i Temyiz-i Hukuk Mümeyyizlerinden İbrahim Bey 500, eşi 200 kuruş; Yordancı Efendi 500, kayın validesi 150 ve eşi 150 kuruş; Reis-i Tahsildâr Sadık Efendi 750, eşi 250 kuruş; Mahkeme Başkâtibi Rüşdü Efendi 200, eşi 100 kuruş; Arazi Memuru Hüsnü Efendi 200, eşi 100 kuruş; Rüsümât Müdürü Halim Efendi 200, eşi 100 kuruş ve Sandık Emni Mehmed Ağa 250... kuruş olmak üzere toplam 13.101 kuruş bağışlamışlardı. *Tuna*, nu: 232.

¹³ Bu yardımlar dışında Sultan Abdülaziz Avrupa'dan dönüşünde Rusçuk Islahhanesi ve diğer öğrencilere 75 bin ve fakirlere de 50 bin kuruş bağış yapmıştı. Bu yardıma ilave olarak her ramazan bayramında Tırnovi Sancağı'ndaki fakirlere dağıtılmak üzere -ayakkabı parası olarak- hazineden gönderilen 5.590 kuruşun islahhanedeki çocuklara verilmesi için teşebbüse

devam ettiği süreçte yeni görev yerine hareket eden Midhat Paşa, Tuna'da başlattığı bu uygulamayı, Şûrâ-yı Devlet Reisi olarak İstanbul'da da devam ettirecekti.

Kuruluş süreçleri ve mali olanaklarından kısaca bahsedilen ıslahhanelerin idari yapıları ve eğitim-öğretim faaliyetlerine dair de birkaç söz söylemek faydalı olabilir. Tuna Vilayeti Islahhaneleri, vilayet matbaası ve Tuna Vilayeti Araba Şirketi ile birlikte idare edilmekteydi. Her üç idareden bir nazır sorumluydu ki, o da işleri yardımcısı ve sandık eminiyle yürütmekteydi. Bu üç idarenin ayrıca birer müdürleri ve kâtipleri bulunmaktaydı. Islahhane müdürünün en büyük yardımcısı, 10'ar kişilik gruplar halinde ve belli bir hiyerarşik düzende organize edilmiş olan çocuklardı. Genellikle çalışkan ve ıslahhane idaresine sorun çıkarmamış olan üst sınıftaki çocuklardan birisi çavuş seçiliyor, benzer niteliklere sahip bir diğer çocuk ona yardımcı olarak atanıyor ve sekiz kişinin ilk elden sorumluluğu bu iki kişiye veriliyordu. Çocukların mesleki eğitimleriyle ilgili temel sorumluluk ise, ilgili mesleği öğreten ustalara verilmiş durumdaydı.¹⁴

geçen Midhat Paşa, sağlıklı bir şekilde dağıtılamadığını düşündüğü bu meblağın Niş, Rusçuk ve Sofya Islahhanelerinde kalmasını temin etmişti. Yine, Silistreli İbrahim Paşa, Silistre'deki bir bahçesini ıslahhane idaresine bağışlarken (Tuna 228); Minkalya Kazası eski müdürlerinden Ahmet Şakir Efendi vilayet araba şirketinden satın aldığı bir hisseyi ıslahhane idaresine terk etmişti. Niş, Rusçuk ve Sofya Islahhanelerinde kalan 400 civarındaki çocuğun daha iyi eğitim almaları için zaman zaman İstanbul'a bazen de Avrupa'ya gönderildikleri görülüyordu. Vilayetteki üç ıslahhaneden altı öğrenci seçilmiş -bir Türk, bir Tatar, bir Çerkes, iki Bulgar ve bir Ermeni olmak üzere-; ikisi çuha imali, ikisi marangozluk ve ikisi ispermeçet sanatlarında öğrenim görmek üzere Fransa'ya gönderilmişti. Fransa'dan döndükten sonra ıslahhanelerde hocalık yapmaları şartıyla gönderilmiş olan bu öğrencilerin her yıl makine, şeker imali ve marangozluk gibi sanatları öğrenecek şekilde yenilerinin gönderilmesine karar verilmişti. *Tuna*, nu: 18, 215, 253, 228, 195,167.

¹⁴ 1866 yılı sonbaharında ilan edilen 51 maddelik Islahhaneler Nizamnamesi ile kurumun mali ve idari yapısı hukuki bir nitelik kazandı gibi, ıslahhanelerde kalan çocukların hak ve sorumlulukları ile eğitim müfredatları da belli bir düzene kavuşmuştu. Islahhânelere *Dâ'ir Nizamnâme*", *Düstür*, Matbaa-yı Amire 1284, ss. 193-224.

Islahhane, 5 yıla yayılmış teorik ve pratik derslerden oluşan ikili bir eğitim programına sahipti. Meslek derslerinin ağırlığını terzilik, kunduracılık, dericilik, çuha, bez imali, iplik hazırlama ve müretteplik oluşturuyordu. Atölyeler sürdürülen bu tür dersler öncesinde -mensup olunan dine göre- sabahları iki saat teorik ders yapılıyordu. Müslüman çocuklar, Müslüman hocalardan Osmanlı alfabesi, çeşitli dini metinler, basit edebi parçalar ve matematik dersi alıyorlardı. Gayr-ı Müslim çocuklar ise, benzer içerikteki derslerini kendi dinlerine mensup hocalardan öğreniyorlardı. Islahhane bünyesinde meslek atölyesi yoksa çocuklar anlaşmalı atöyelere yönlendiriliyor ve günün geri kalanında ustalarının nezaretinde çıraklık eğitimi alıyorlardı. Çok kısa olarak, islahhane programına göre çocuklar 5 yıl boyunca sabahları iki saat öğrenci, günün önemli bir bölümünde ise öğrenci-işçi idi. Ancak öğrencilik statülerindeki performansın sınıf geçmelerinde çok belirleyici olmadığı anlaşılıyor.¹⁵

Tuna Vilayeti Göçmen Hastaneleri

Fakir ve yaşlılara ücretsiz hastane, bakımevi ve eczane imkânı konusunda söz edilmesi gereken en önemli faaliyet, Balkanların kuzeyinin altı daireye ayrılarak (Ruşçuk, Varna, Mecidiye, Plevne, Lom ve Tulça'da) göçmenler için birer *gureba hastanesinin* yapılmış olmasıydı (Tuna 10). Muhacir komisyonu vasıtasıyla 1865 yılı başlarında yoğun olarak başlanan hastane inşaatları, yaklaşık iki yıl sonra Sofya'daki hastanenin eklenmesiyle yedi adede çıkmıştı (Tuna 138). Bununla yetinmeyen vilayet yönetimi Plevne'deki mevcut hastanenin yanına fakir, kimsesiz, yaşlı ve sakat hastalar için bir de *mesken-i aceze-bakımevi/imarethane* inşa ettirmişti. Gerek bu hastanelerdeki hastalara, gerek diğer ihtiyaç sahiplerine hizmet edecek bir *Ecza-yı Tıbbiye Anbarı* Rusçuk'ta faaliyete geçirilmiş, Niş'te de hapisane ve islahhanelerdeki fakir ve kimsesizlerin ücretsiz ilaç alabilecekleri bir diğer eczane hizmete açılmıştı (Tuna 132).

Yukarıda kısaca tanıtılan hastane, bakımevi ve eczaneler dışında muhakkak bahsedilmesi gereken önemli bir faaliyet de, Rusçuk'ta

¹⁵ Kurum iç işleyişine dair bkz.: Bekir Koç, "Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri" Ankara Üniversitesi, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, OTAM sayı 20(Güz 2006), ss. 185-196.

açılan fakir ve kimsesiz kadınlara mahsus 40 yataklı hastaneydi (Kenderova 63-64). Finansmanının tamamını zengin bir Çerkes kadının sağladığı hastane (Bakircieva ve Yordanov 184, Bkz.: Fotoğraf 2), Aralık 1866'da hizmete açılmış ve kurumun iç işleyişine dair bir yönetmelik kaleme alınmıştı.¹⁶ Ocak 1867'de vilayet gazetesinde yayımlanan yedi maddelik hastane dâhili yönetmeliğinin girişinde (Tuna 144), vilayette açılan gureba hastanelerine cinsiyet ayrımı yapılmadan her millet ve mezhepten kadın ve erkek fakir hastaların kabul edildiği hatırlatılarak, Rusçuk hastanesinin yanında kadınlara özgü bir hastanenin daha yapılmasının uygun görüldüğü ifade ediliyordu.¹⁷

Yönetmeliğe göre hastanenin kapıları, millet ve memleket ayrımı yapılmadan, fakir ve kimsesiz tüm kadınlara açık olacaktı. Hastaneye gelirken mümkünse belediyeden tezkere alınması, aciliyet nedeniyle mümkün değilse, hasta yakını, imam veya muhtarın durumu hastaneye bildirmesi gerekiyordu. Hasta geldiğinde kadınlara mahsus olan yan kapıdan içeriye alınacak, kadın hizmetçiler yardımıyla hastane elbiseleri giydirilip, tabibin vizitesi zamanına kadar, ayrı bir odada bekletilecekti. Tabip muayene ettikten sonra hastalığına göre hangi koğuşa gönderilmesi gerekiyorsa, o koğuşa yönlendirilecekti. Hastaneye yatan kadının eşyaları yakınları varsa onlara, yoksa kadına eşlik eden kişinin gözetiminde hastane emanetine kaldırılacaktı.

Tabip, eczacı ve hastane müdürü dışında kimsenin koğuşlara girmesi yasaktı. Erkek ziyaretçiler belirli zamanlarda -öğle vaktinden bir saat önce- gelip hastane müdürüne müracaat edecek, kadın hastanın mahremi olduğu anlaşılırsa, hastaneye bitişik odada görüştürülecekti. Hastaya meyve veya başka yiyecek getirilmesi uygun olmayacağından, görüşmelerde bir kadın hizmetçi bulunacaktı. Gerek tabip ve gerek hastaneye girmesi uygun görülen diğer erkekler, kadın hizmetliler vasıtasıyla geleceklerini önceden haber vermedikçe, hastaların koğuşuna giremeyeceklerdi. Kadın hastalar her durumda hastane kurallarına uymaya mecbur olduklarından, hastanede gürültü yapmak, uyarıları dinlememek ve hastane bahçesinin erkek tarafına geçmek gibi edebe uymayan hareketlerde bulunmayacaklardı. Taburcu

¹⁶ Bulgarca eserler ve çevirileri için Prof. Dr. Teodora Bakircieva ve Prof. Dr. Hüseyin Mevsim'e teşekkür ederim.

¹⁷ *Tuna*, nu: 144. Erkek hastalarla bir arada bulunmaları şer' en ve aklen uygun görülüyordu.

olacakların elbiselerini idareye teslim etmeleri sağlanacağı gibi, hastaya “hangi nedenle, kaç gün hastanede kaldığını gösteren” tabip imzalı bir belge de verilecekti.

Yukarıda kısaca tanıtılan kadın hastanesinin mali sorunlarla karşılaşmaması için Rusçuk şehir sınırları içinde inşa edilen 16 dükkân, bir fırın, çifte hamam ve şehir eczanesinin kiralaları bu kuruma tahsis edilmiş, gerekli hekim ve diğer araç-gereçlerinin tedarikine özel önem verilmişti (Bakircieva, Teodora-Stoyan Yordanov, 184).

Rusçuk Kadın Hastanesi

Sonuç

Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) Tatarlarla meskûn Kırım'ı ilhak yolunda önemli bir adım atmış olan Rusya, 1783'te bu emeline ulaşmış ve aynı süreçte Kafkasya'daki nüfuz sahasını da genişletmişti. Her iki sahada kazandığı nüfuzu Edirne Antlaşması'yla (Eylül 1829) uluslar arası zeminde tescil ettirmiş; çok geçmeden Nogay, Tatar ve Çerkeslerin sürgün edilmesi politikasına odaklanmıştı. Kırım Savaşı sürecinde yurtlarından edilen Nogay, Tatar ve Çerkesler Osmanlı Devleti topraklarına göç etmek zorunda bırakılmışlardı ki, sözü edilen sürgünün önemli iskân alanlarından biri de Tuna Vilayeti idi. 1864'te özel bir nizamname ile kurulan bu vilayetin valiliğine atanan Midhat Paşa, valilik yaptığı üç buçuk yıllık sürede belediye, teftiş memurluğu,

tahsildarlık, çiftçi yardımlaşma sandığı, tasarruf sandığı, vergilerin taksitle tahsil edilmesi, fayton ve gemi filosu, köy bekçiliği, zahire pazarları ve vilayet gazetesi gibi birçok yeni icraat ve uygulamaya da imza atmıştı.

Aynı süreçte merkezi hükümetin etkin desteği ve Midhat Paşa'nın öncülüğünde muhacirlerin çocuk, fakir ve yaşlılarına dönük birçok sosyal proje de geliştirilmişti. Muhacir tabipleri, muhacir eczaneleri, aşı kampanyaları ve toplu sünnetlerin de eşlik ettiği bu sosyal uğraşların en kayda değer olanları (Tuna 15, 36, 218), biri kızlara mahsus olmak üzere faaliyete geçirilen islahhaneler ile yine biri kadınlara özgü olan göçmen ve gureba hastaneleriydi.

Kaynakça

1- Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İ.MVL., Dosya No: 530, Gömlek No: 23784.

BOA. İrâde., Dâhiliye 36231.

BOA. MVL., Dosya No: 1072, Gömlek No: 95.

2- Süreli Yayınlar

Tuna Vilayeti Gazetesi, Tuna, 4, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 30, 34, 36, 37, 54, 58, 63, 70, 97, 114, 119, 124, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 167, 172, 195, 199, 202, 215, 216, 223, 228, 229, 232, 233, 236, 245, 253. sayılar.

“İslahhânelere Dâ’ir Nizamnâme”, *Düstûr*, Matbaa-yı Amire 1284, ss. 193-224.

“Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi”, *Düstur*, Def’a-yı Sâniye, Matbaa-yı Âmire, Gurre-i Zilhicce 1282, ss. 517-536.

3- Kitap, Makale

Bakircieva, Teodora-Stoyan Yordanov. Ruse, prostranstvo i istoriya (kraya na XIV v. - 70-te godini na XIX vek), Avangardprint, Sofya 2001.

Chochiev, Georgy. “1867 Abhaz Göçüne Dair Birkaç Rus, Osmanlı ve İngiliz Belgesi”, *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, Eylül / September 2015, Yıl / Vol. 1, № 1, ss. 105-138.

Dobrev, Margarita. "Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)", OTAM, 33/Bahar 2013), pp.1-30.

---. "Bulgaristan'ın İvraca ve Rahova Kazalarında Yaşayan Çerkeslerin Nüfus Yapısı ve İktisadi Etkinlikleri (1860-1870)", Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS), Mart/March 2016, Yıl/Vol. 1, № 2, ss. 48-71.

Midhat Paşa, Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325.

Muchinov, Ventsislav. "Ottoman Policies on Circassian Refugees in the Danube Vilayet in the 1860s and 1870s", Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS), Eylül / September 2016, Yıl / Vol. 2, № 3, pp. 89-91.

Kenderova, Stoyanka. Bolnitsi za bedni i preselnitsi v Dunavskiya vilaet, Sofya 2015.

Koç, Bekir. "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, cilt: 6, sayı:2 (2007), s. 113-127.

---. Midhat Paşa (1822-1884), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

---. "İslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri" Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, OTAM sayı 20 (Güz 2006), ss. 185-196.

Koyuncu, Aşkın. "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", Turkish Studies, Volume 9/4 (Spring 2014), ss. 675-737.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâm-nâmesi", Çağdaş Yerel Yönetimler, C. 5, S. 2 (Mart, 1996), ss. 67-81.

Hacı Murat: Biyografi Denemesi*

Vasili Potto**

Çev. Murat Topçu (Papşu)

Özet

Kafkas-Rus Savaşı'nın ünlü lideri İmam Şamil'in naibi olan ve Lev Tolstoy'un aynı adlı romanıyla ölümsüzleştirdiği Hacı Murat (1816-1852), Şamil'le anlaşmazlığa düşüp 1851 yılında Ruslara sığınmak zorunda kalmıştı. Tiflis'te kaldığı bir yıl boyunca anlattıkları kayıt altına alınmıştır. Hacı Murat hakkındaki bu biyografi denemesi, Rusya genelkurmay arşivinde muhafaza edilen bu kayıtlara, Kafkasya askeri valisi Prens M.S. Vorontsov'un savaş bakanına mektuplarına ve bazı dergi makalelerine dayanarak kaleme alınmıştır.

Lev Tolstoy'un "Hacı Murat" romanını yazarken başvurduğu temel kaynaklardan biri de bu biyografi denemesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dağıstan, İmam Şamil, Kafkas savaşı, Kafkasya, müridizm

Hadji Murat: A Biographical Account

By: Vasili Potto

Translated by: Murat Topçu (Papşu)

Abstract

A naib (deputy) of Imam Shamil, the legendary guerrilla leader in the Russo-Caucasian wars, Hadji Murat (1816-1852), who was immortalised in the novel Hadji Murat by Lev Tolstoy, had to flee to the Russian camp after breaking off with Shamil. He lived in Tbilisi for

* Bu makale ilk olarak "Gaci-Murat (Biografiçeski oçerk)" başlığıyla *Voyenniy Sbornik*'te yayımlanmıştır (№ 11, 1870, s. 159-187).

** Vasili Aleksandroviç Potto (1836-1912) subay, askeri yazar. 1855'ten 1860 ortalarına kadar Kafkasya'da görev yaptı. Daha sonra askeri eğitim kurumlarında görev aldı ve askeri tarih çalışmalarıyla ilgilendi. 1887'de tekrar Kafkasya'da, Kafkasya Askeri Dairesi karargâhında görevlendirildi. 1899'da aynı karargâhın askeri tarih şubesi başkanı oldu. Bu şubenin bazı yayınlarının ve *Kavkazski Sbornik*'in editörlüğünü yaptı. 1860'lı yıllarda "Dragun" mahlasıyla makaleler yazdı. Kafkas-Rus Savaşı'yla ve Kafkasya etnografyasıyla ilgili çok sayıda çalışması vardır. (*Kavkazski Etnografiçeski Sbornik III*, Moskova-Leningrad, 1962, s.182).

a year where his account of the events was noted down. This biographical work on Hadji Murat is penned down on the basis of a meticulous analysis of these records, which are kept in Russian military archives, the letters of Prince Mihail Vorontsov, the governor of the Caucasus, to the Russian Minister of War, and other earlier works on the topic.

It is noteworthy that Lev Tolstoy extensively used Potto's work when writing his masterpiece Hadji Murat.

Keywords: *Daghestan, Imam Shamil, Caucasian Wars, Caucasus, muridism*

Şamil'in birliklerinin ünlü önderleri arasında ilk sırayı kuşkusuz, adı on iki yıl boyunca Çeçenistan'ın ve Dağıstan'ın her köşesinde ünlü Hacı Murat alıyordu. O Şamil'in en cesur, becerikli ve nüfuzlu silâh arkadaşıydı.

Aslen Avardı. Hacı Murat'ın onu sonradan politik bir kişilik olarak ortaya çıkaran, onda bu kadar atak, güçlü bir ruhun gelişmesini sağlayan çocukluğunun nasıl geçtiğine dair elimizde hiçbir bilgi yoktur. Adı ilk kez 1830'larda, müridizmi yaymak amacıyla o zamanlar Avar topraklarını istila eden Gazi Molla (Gazi Muhammed - ç.n.) ile çarpışmalarda öne çıkan, soylu sınıftan bir *bek** olarak duyuldu. Gazi Molla'nın girişimi başarıya ulaşmadı; Avarlar tarafından bozguna uğratıldı ve Hacı Murat, kaçan müritlerin savaş meydanında bıraktığı bayrakları toplayarak, Avar halkının sadakatini kanıtı olarak doğrudan Tiflis'e, Baron Rozen'e gönderdi.¹

Gazi Molla'nın başarısızlığı haleflerini yıldırma. Avar hanlarının elindeki iktidar imamlara gerektiydi. Bu nedenle Avar ülkesini fethetmek için yeni arayışlara girdiler. Hacı Murat notlarında şöyle diyor:

Direnmek için yeterli gücüm olmadığından, o zaman Avarların yöneticisi olan Omar Han'la birlikte Baron Rozen'den yardım istemek için Tiflis'e gittim. Tiflis'te on gün kaldık, fakat hiçbir şey elde edemedik. Biz döner dönmez Hamzat Bek Avar topraklarına girdi ve Avar hanlarını haince ortadan kaldırarak Hunzah'ı aldı.

* Bek: Soyluluk unvanı. (ç.n.)

¹ Hunzah'ın duvarları dibinde meydana gelen bu çarpışmada Hacı Murat'ın babası müritler tarafından öldürüldü.

Ancak Hamzat Bek'in iktidarı sadece birkaç ay sürdü. Ülkesini kurtarma amacıyla olan Hacı Murat, öldürülen hanın intikamını almaya yemin etti ve etrafına adam toplamaya başladı. Ayaklanmak için sadece bir işaret bekleyen halkta kıpırdanmalar başladı. Başında Hacı Murat'ın kardeşi Osman Hacı'nın bulunduğu bir suikast planı hazırlandı ve imamın her zaman camide halkla birlikte namaz kıldığı gün saldırı günü olarak belirlendi... Hamzat'ı suikast konusunda uymaları işe yaramadı: "Allah'ın canını almak için gönderdiği meleği durdurabilir misin?" diye sordu diğerlerinden daha fazla ısrar eden bir müridine. -"Elbette hayır", diye cevap verdi mürit. - "Huzur içinde evine git ve bil ki hiç kimse yukarıda kendisi için yazılan kaderden kaçamaz."

Gerçekten Hamzat Bek'in günleri sayılıydı. Camiye geldiğinde biraz uzakta dikilen, yamçılarına bürünmüş, kıyafetlerini ve yüzlerini gizleyen birkaç kişinin bu vahşi görüntüsünden ürkerek tereddütle durakladı. Geri çekilmek için geç kalmıştı; suikastçiler² o anda müritlerin üzerine atıldılar. Sokaklarda kaynaşan kalabalık da camiye doluştu ve şiddetli çatışmaya katıldı. Hamzat'ın yanına kadar ulaşan Osman Hacı kamasıyla ona öldürücü darbeyi indirdi, fakat kendisi de hemen orada müritler tarafından parça parça edildi. Ancak Avarlar galip geldiler. Hamzat'ın çıplak ölüsü ayaktakımının hakaretlerine terk edildi ve dört gün boyunca meydanlarda sürüklendi. Müritler yok edildi ya da Hunzah'dan kovuldu. Ancak Hamzat Bek'in hanlık sarayına sığınan akrabaları uzun süre teslim olmak istemediler. Sonunda onlar da ele geçirildiler. O zaman Hunzahlılar darbenin baş aktörlerinden biri olan Hacı Murat'ı önderleri olarak seçtiler ve iktidarı ona teslim ederek müritler tarafından yağmalanan ve harap edilen ülkede düzeni sağlamasını istediler. Hacı Murat gayretle işe koyuldu. Olan biteni Tiflis'te öğrendiklerinde ona *praporşçik** rütbesi verdiler ve Gazikumuk hanı gelinceye kadar onu Avarya'nın yönetiminde bıraktılar.

Yeni imam seçilen Şamil'in ülkede hâkimiyet kurma çabalarına inatla karşı koyan Hacı Murat, eylemlerinin en hızlı zamanında Rusların ısrarıyla yerini önce Gazikumuk hanı Muhammed Mirza'ya, sonra da bir zamanlar tehdit yaratan ve Avar hanedanıyla yakın

² Hacı Murat'ın ifadesine göre sayıları on kişi kadardı.

* Praporşçik: Rus ordusunda subay ve erbaş arasında bir rütbe. (ç.n.)

akraba olan Mehtula hanına bırakmak zorunda kaldı. Son yöneticisi zamanında Avarya'nın Rus birliklerince alınması sorunu da halledildi. 27 Mayıs 1837'de sekiz tabur piyade ve üç Kazak süvari bölüğü, 22 topla birlikte Dağlıların adını korkuyla andığı General Fezi komutasında Hunzah'ı ele geçirdi. Şamil'in artan gücü Avarya'da yeni sorunlar çıkması tehdidi yarattığından, General Fezi derhal Şamil'e karşı harekete geçti. Aşaltı'yı aldı, Teletli'yi kuşattı ve Şamil'i artık Dağlıları rahatsız etmeyeceğine dair yemin vermeye zorladı.³

³ Kafkas Savaşı hakkındaki el yazması notlardan birinde, hem bu sefer hakkında hem de General Fezi'nin kişiliği hakkında şu yazıyı okuyoruz. Bilinmeyen bir yazar Fezi hakkında şunları yazıyor:

“1835 yılında 20'inci Piyade Tümeni'ni aldığıında, Velyaminov tarafından kendisine Sol Kanat'ın işleriyle bizzat ilgilenmesi görevi verildi. Onun oradaki, daha sonra da Dağıstan'daki varlığı, çok kan dökülmesi ve en küçük bir fayda elde edilememesiyle hatırlandı. 1836 yılında, Hat'a baskın yapan iki kavmi cezalandırmak için dondurucu soğuklarda ormanlık Çeçenistan'a gitti ve orada mucize yarattı. Çeçenlere korku saldı, fakat baskın yapanların yerine başkalarını cezalandırdı ve bu yüzden herkesi kendine düşman etti. Onu Dağıstan'a tayin ettiler. Orada da olağanüstü işler başardı. Hızla Avarya'ya daldı ve zor çıktığı yerlere kadar girdi. Sonunda, Teletli köyü yakınında Şamil General Fezi'yi sardı. Kuşatma altındaki Fezi de Şamil'in vadiden çıkış yolunu kapattı. Böyle bir olay herhalde daha hiç olmamıştır. Fezi, Şamil'e hücum etti ve püskürtüldü. Bir süre sonra artık düşman tarafların yapacak bir şeyleri yoktu, görüşmelere başladılar. Her ikisi de baskınlara son vereceklerine söz verdiler ve bu şekilde, tatlılıkla ayrıldılar. “Kuşun uçtuğu yerden Fezi birlikleriyle geçer ve onun için ulaşılmaz yer yoktur” derler. Sonra onu Rusya'ya çağırdılar, ama o burada mutluymuş ve onu Dağıstan'dan almak gerekmiyordu. Bir emri ondan iyi kimse yerine getiremezdi...”

General Fezi'nin hatırası Kafkasya'da hâlâ yaşıyor. Çeçenler, bize hemen hemen harfiyen tercüme ettikleri, hakkındaki şu şarkıyı hâlâ söylüyorlar:

*Vay başımıza gelenler! Fez ordusuyla üzerimize geliyor,
Nerede, kardeşler, nasıl saklanırsınız.
Dağda, ormanda, her yerde peşimizde,
Vuruyor, bizi kesiyor, süngülerle parçalıyor...
Esir alıyor, hayvanları kaçırıyor, köyleri yakıyor.
Ağlamak, sızlanmak ondan kurtuluş değil,
Eskiden, Fez buralara gelmeden,
Ormana girmeye, bizi bulmaya Rus korkardı.*

Hunzah'ın Rus birliklerince ele geçirilmesiyle Hacı Murat, Kuzey Dağistan birliklerine komuta eden General Klyuki fon Klugenau şahsında kendine güçlü bir hamî bulmuş oldu. Hacı Murat'ın askeri yeteneklerine değer veren General Klyuki ona iltifat ederek, para ödülleriyle kendi yanına çekmeye çalıştı, daha sonra Avarya yöneticisi yapmayı vaat etti. Hacı Murat şöyle diyor:

Bu, o zamandan beri beni Rus yönetiminin gözündeki karalamak için fırsat kollayan Mehtula hanında bana karşı garz doğurdu. Entrikaları uzun süre işe yaramadı, fakat bir keresinde, Klugenau'un uzun süreliğine bir yere gittiği sırada komutana benim Şamil'le ilişki içinde bulunduğumu ve bu konuda hemen bir soruşturma açılmasının iyi olacağını bildirdi. Komutan tutuklanmamı ve *kazamata** konmamı emretti. Birkaç gün beni burada bir topa bağlı olarak tuttular, sonra da vatan haini gibi, güçlü bir konvoy eşliğinde Sunja'ya yolladılar. Oysa suçsuz olduğum gün gibi ortadaydı.

Hacı Murat yolda kaçtı, fakat bu konu üzerinde durmayacağız; okuyucular Okolniciy'in makalesinden bu olayın hikâyesini artık biliyorlar.⁴

Şamil'le olan eski düşmanlığı ve Ruslarla barışma imkânının olmaması Hacı Murat'ı ilk zamanlarda, birçok taraftarının olduğu Tselmez'de barınak aramak zorunda bıraktı. Burada yanına, Şamil'in olanları unuttuğunu, *gazavata*** hizmet etme arzusunda ise onu hürmetle kabul edeceğini bildiren bir elçi geldi. Hacı Murat bu teklifin samimiyetine inanmayarak tereddüt etti. Bu sırada Tselmez'e Klyuki fon Klugenau'dan mektup getiren bir casus da geldi. General onu tekrar Rusların tarafına geçmeye davet ediyordu. Çok güvenmiş olan Hacı Murat mektubu Mehtula hanına gönderdi. Han öfkeden

*Geldi, ormana girdi, bizi korkutuyor şiddeti,
Ondan bizi ancak mezar kurtarır.*

Bu şarkının her dizesine hüznü Çeçen nakaratı "aay, day-dalallay" ile eşlik edilir.

* Kazamat: Kalede top ateşinden korunmak için genellikle yerin altına kazılmış koranak, siper. (ç.n.)

⁴ "Pereçen poslednih voyennih sobitij v Dagestane (1843 god)" (Dağistan'da Son Askeri Olayların Dökümü (1843), *Voyenniy Sbornik*, № 3. 1859.

** Gazavat: Cihat, kutsal savaş. (ç.n.)

köpürerek mektubu paramparça etti ve çeşitli entrikalarla, samimi olduğu Klugenau'un Hacı Murat'ın üzerine birlik göndermesini sağladı.

İki dağ topu bulunan, Tuğgeneral Bakunin komutasında bir piyade taburu şafakta köyü kuşattı. Çarpışma sabahtan akşam geç saatlere kadar sürdü. Tselmez'in yarısı artık Bakunin'in elinde bulunduğu sırada Şamil tarafından gönderilen Andililer Hacı Murat'ın yardımına yetiştiler. Cesaretlenen Tselmezliler de hücumla geçtiler ve büyük zayıflık verdirerek Rusları püskürttüler. Bakunin öldürüldü, birliğinin geri kalanı da tamamen yok olmaktan zor kurtuldu.⁵

Bu hezimetin intikamını almak için Ahmet Han, Hunzah'a gelerek Hacı Murat'ın üç amcasının oğlunu zincire vurdu ve birkaç gün sonra da köylülere onları öldürmelerini emretti. Hacı Murat da etrafına güçlü bir grup toplayarak beş gün boyunca Hunzah'ın çevresini yakıp yıktı. Avar köyleri Tsolada, Yendegodk, Mesterah, Monah, Bagtloh, Tahita v.d. onun acımasız öfkesinin kurbanı oldular. Ahmet Han yanında güçlü bir koruma birliği olmadan hiçbir yere gitmediğinden bu intikamdan kurtuldu.

Bütün bu nedenler Hacı Murat'ı Ruslardan tamamen kopma noktasına getirdi. Tselmez'de kendisine gönderdiği yardıma minnet duyarak Şamil'le yakınlaştı ve onun tarafından Avarya naibi olarak atandı. 1843 yılındaki feci olayların başlangıcında bu saygın makamda bulunuyordu.

Hacı Murat, "ayaklanma bütün Dağıstan'ı sardığında Şamil, naipleri arasında beni üstün tutuyordu ve diğerlerinden daha sık bana Ruslarla çarpışma fırsatı veriyordu" diyor. Untsukul alındığında ve şartlar Şamil'in bu ilk başarısının meyvelerinden yararlanmak için etkin şekilde hareket etmesini gerektirdiğinden, Hacı Murat'a üç bin kişilik bir grupla Avarya'ya gitmesi ve orayı Ruslara karşı ayaklandırması görevini verdi. Başarı beklenenden çok büyük oldu. Hunzah'a ilerleyen Hacı Murat muharebeyle önce Oboda köyünü, sonra Tanus'u aldı. Hotsatl ve Gergebil'den geçen, düzlükteki tek irtibat hattımızı kesme tehdidi yarattı. Hunzalıların bu yolu kurtarma ve onları ihanetten alıkoymak için Betlançu köyünde rehine alma girişimi başarısızlıkla

⁵ Müfrezeden kalanları muharebeden Kurmay Yüzbaşı Passek kurtardı. Passek sonradan general ve Kafkasya'nın ünlü bir kahramanı oldu. Bu onun savaş meydanındaki ilk çıkışıydı.

sonuçlandı. İlk silah sesleriyle birlikte Hacı Murat birkaç müridiyle dörtnala köye geldi ve cesaretlenen köylüler milisleri püskürttüler. Daha sonra hızla Ahalçi'ye gitti ve garnizon silahlarını bıraktığında tekrar Şamil'in yanına döndü. Bu arada Şamil Dağıstan'ın merkezindeki son dayanak noktamız Hunzah'ı kuşatmıştı.⁶

Hacı Murat boş yere ısrarla saldırıya geçmelerini istedi. Şamil ablukayı tercih ediyordu ve ancak Prens Argutinski Güney Dağıstan'daki birlikleriyle Gergebil'e ulaştığında, Hacı Murat'ı 3 bin kişilik bir grupla onun üzerine gönderdi. İki taraf Hotsatl tepelerinde karşılaştılar. 13 Eylül sabahı başlayan kanlı çarpışma akşam geç saatlere kadar sürdü. Hacı Murat bozguna uğradı. Avarya'yı temizlemek zorunda olan Şamil ise Şamhallık'a* ve Kumuk düzlüğüne yöneldi.

Askeri faaliyetler bu bölgede yoğunlaşırken Ruslar fırsattan yararlandılar ve Avarya'yı bırakarak, şiddetli bir çarpışma olmadan düzlüğe çekildiler. Ancak Hacı Murat İrganay yakınlarında onların yolunu kesmeyi başardı ve ardından Balkan Vadisi'nin girişini koruyan Zıryanı köyünü kuşattı. Bir ay boyunca burada Passek'in müfrezesini kuşatma altında tuttu ve onu son dayanma noktasına kadar getirdi.⁷

⁶ Ahalçi'de Asteğmen Zaletov komutasında Tiflis Avcı Alayı'nın 9'ncu Bölüğü'nün bir kısmı bulunuyordu. Söylendiğine göre Zaletov Ahalçi'den, eğer takviye gönderilmezse düşman yaklaştığında teslim almak zorunda kalacağını yazmıştı. Dediği gibi de müritler görüldüğünde tek kurşun atmadan silahını bıraktı.

* Şamhallık: Tarki Şamhallığı olarak bilinen, Dağıstan'ın Kumukların yaşadığı kuzeydoğu bölgesinde kurulan devlet. Merkezi Tarki şehri olan ve 1867 yılında ortadan kaldırılan şamhallığın toprakları Sulak nehrinden Dağıstan'ın güney sınırına kadar uzanıyordu. Şamhal Dağıstan'ın Kumuk yöneticilerinin unvanıydı. (ç.n.)

⁷ Birliğin kuşatma altında katlanmak zorunda kaldığı zorlukları anlatan, Passek'e ithaf edilen bir asker şarkısı:

<i>Koca boynuzlu sığırı,</i>	<i>Üstümüz başımız döküldü,</i>
<i>paralandı,</i>	
<i>Sonuna kadar kemirdik,</i>	<i>Tutar yerimiz kalmadı.</i>
<i>Atları yemeye başladık,</i>	<i>Kışla baş ettik,</i>
<i>Hem haşladık hem fırınladık,</i>	<i>Hasırları serdik,</i>
<i>Kurşun barutuyla tuzladık,</i>	<i>Yamçının kaputun yerine.</i>
<i>Tütüne veda ettik,</i>	<i>Ayaklarımızı sardık sarmaladık,</i>

Fakat Passek'i teslim alamadı ve yardımına yetişen taze kuvvetler tarafından bozguna uğratarak kendisi dağlara çekilmek zorunda kaldı. Hacı Murat dağlarda boş durmadı. Etrafına yeni bir grup topladı ve Lezgi Hattı'na geçerek Bejenyan'dan sekiz bin baş koyun, at ve sığır kaçırdı.

Hacı Murat, "Geri çekilirken yaylım ateşi altında kaldık ve iki bölük komutanımı kaybettim", diyor.

1844 yılından itibaren Hacı Murat, o zaman İmam Şamil'in topraklarının idari yapılanmasına göre mevcut dört bölgesinden birini yönetti.⁸ O zamandan itibaren Şamil'in başlıca bütün eylemlerine ve olaylara katıldı. 1845 yılı başında Daniel Sultan'ın büyük bir birliği Çoh'u kuşattığında, bu zengin, kalabalık ve bize sadık köyün yardımına koşan Akuşalı ve Tsudaharlı milisleri o dağıttı. Dağlıların başarıları sürekli değildi. Teletl yakınlarında Samur müfrezesinin toplandığını öğrenen Hacı Murat üzerlerine yürüdü. Fakat daha sonra kendisinin de itiraf ettiği gibi, Rusların ustaca bir manevrasıyla yanıldı, aniden saldırıya uğradı ve acı bir yenilgi tattı. Yine de olağanüstü bir enerjiyle etrafına yeni bir grup topladı ve askerler tarafından "peksimet seferi" diye anılan, dört günlük kanlı muharebeye katılmak için Dargo'ya koştu.⁹

Ertesi yıl Hacı Murat, Şamil'le birlikte Kabardey'e yapılan sefere katıldı. Oradan Kuban'a geçmeyi ve müridizm aracılığıyla, Çeçenistan ve Dağıstan'ın bütün kavimlerinin Şamil'in yönetimi ve iktidarı altında birleşmeleri gibi, Doğu ve Batı Kafkasya halklarını da birleştirmeyi düşünüyorlardı. Hacı Murat bu seferi şöyle anlatıyor:

Ne yazık ki, bu sefer İmam'ın en başarısız girişimlerinden biriydi. Bizi aldattılar. Daha en başında başaracağımıza dair güvenimizi kaybettik. Çünkü Kabardeyler verdikleri söze rağmen bizi hiç de

Kuru ot tüttürdük, Yediğimiz atların derisiyle.

⁸ Bu bölgeye Avarya, Karata, Tehnutsat ve ona yakın Lezgi toplulukları dahildi. Dağıstan'ın kalan bölümü Gazi Mahoma'nın idaresi altında bulunuyordu. Dağlık Çeçenistan'ın bütün batı kısmı Ahverdi Mahoma'ya; Salatav, Miçik, Auh, Gumbet ve Andi ise, ünlü İçkerya seferinde adını duyuran Şuib Mulla'ya bağlıydı.

⁹ Bu çarpışmada cesaretiyle ünlü General Passek öldü. Bu, Hacı Murat'la üçüncü karşılaşmasıydı. Onunla ilk kez Tselmez'de, ikinci kez Zıryanı'de ve üçüncü kez de Dargi seferinde savaşmıştı.

dostça karşılamadılar, en gerekli ihtiyaçlarımızı vermediler ve bize büyük yiyecek sıkıntısı yaşattılar. Bunun üzerine bir de Sunja'da geçeceğimiz geçidin güçlü bir müfreze tarafından tutulduğunu, geri çekilme yolumuzu kesmeye hazırlandıklarını öğrendik. Şamil ne yapacağını şaşırmişti ve benden, eğer mümkünse bu işi halletmemi istedi. Ben de geriye döndüm, hiç tereddüt etmeden Ruslara saldırdım ve geçidi ele geçirdim. Böylece Şamil'in korkunç bir yenilgiden kurtulmasını sağladım. Kabardey'den hiçbir şey elde edemeden döndük ve büyük kayıp vermeden eve ulaştığımız için şükrettik.

1847 yılında Hacı Murat, Şamil'le birlikte Prens Argutinski'ye karşı Gergebil'in savunmasında bulundu. Sonra Saltı'ya geçti. Oradan, bilinen cesaretiyle, Dağıstan'ın en önemli köylerinden birinin kaderinin bağlı olduğu kuşatmanın gidişatını değiştirmek için sık sık hücumlar yaptı. Saltı'nın sık bahçelerinde meydana gelen çarpışmalardan birinde, Kafkas Savaşı'nda ün kazanmış, Nizovoy İstihkâmı'nın savunmasında iki kez rütbe ve Aziz Georgi nişanı almış Yarbay Bibanov öldürüldü.¹⁰ Hacı Murat'ın sözlerine göre, Yarbay Bibanov topu bizzat kendisini savunuyordu ve birkaç kurşunla vurularak düştü.

Ertesi yıl Prens Argutinski ikinci kez Gergebil'i kuşattığında Hacı Murat hastaydı ve kampa diğer naiplerden daha geç katıldı. Düşmanları bunu fırsat bilerek Şamil'i, Hacı Murat'ın Ruslara geçmek niyetinde olduğuna inandırdılar. Şamil onu soğuk karşıladı ve o günden sonra aralarında gizli bir düşmanlık başladı. Ancak, üzerinden her türlü kuşkuyu uzaklaştırmak isteyen Hacı Murat Rusların hücumu sırasında Gergebil bahçelerinin savunması görevini kendisine vermesini istedi, Şamil de bunu kabul etti. "Çarpışma çok şiddetliydi",- diyor Hacı Murat,- "müritlerim büyük cesaret gösterdiler, ama her şeye rağmen geri çekilmek zorunda kaldım. Elliden fazla ölüyü Ruslara ganimet olarak bıraktım."

Aynı yıl Şamil Samur bölgesine girdiğinde Hacı Murat müstakil bir gruba komuta ediyordu. Ahtı maden suları tarafından Hozrı'ya indiklerinde onları bin beş yüz kişilik milis birliğiyle Albay Mişçenko bekliyordu. Tarafların karşılaşması çok ilginç bir şekilde oldu. Düşmanı karşılamaya gönderilen devriyelerimizden biri 20-30 kadar

¹⁰ 1843 yılında (*Voyennyy Sbornik*).

atlı Lezgiye rastladı. Lezgiler “Hacı Murat!” diye bağıarak kılıçlarına sarıldılar. Devriye de “Hacı Murat!, Hacı Murat!” diye bağıarak hızla geri dönüp kaçımaya başladı. Ordugâhta bulunan bütün milisler aynı şekilde paniğe kapıldılar ve hepsi atlarına atlayıp kargaşa içinde dağıldılar.

Gimri köyü fonunda Hacı Murat. (G.G. Gagarin, 1847)

Ganimet olarak Lezgilere çok sayıda at ve birkaç esir kaldı. Daha sonra Gazi Mahoma ve Daniel Sultan’ın gruplarıyla birleşen Hacı Murat, Prens Argutinski’nin üzerine yürüdü ve onlarla birlikte

Miskinci yakınlarındaki kanlı çarpışmaya katıldı. Hacı Murat şöyle anlatıyor:

Bu çarpışmada Ruslar bizi tam bir bozguna uğrattı. İlk olarak Daniel Sultan adamlarıyla birlikte toplu kaçış işareti verdi, biz de onu izlemek zorunda kaldık. Bu arada Prens Argutinski Ahtı'yı kurtardı ve Samur bölgesindeki köylerimizi ele geçirdi.

1849 yılında Hacı Murat'ı Çoh'un savunmasında, 1850'de de Çeçenistan'da Şalî'de çarpışırken görüyoruz. Hacı Murat'ın bu aralıksız seferlerde ve çarpışmalarda kazandığı şöhret ne kadar büyük olursa olsun, dürüstlük adına söylemek gerekir ki, o diğer Dağlı liderleri gibi büyük askeri birlikleri komuta etme yeteneğine sahip değildi. Bu yüzden de sık sık yenilgiye uğruyordu. Onun asıl yeteneği baskınlardı. Baskınlarda hiç kimse cesaretle, atılganlıkta ve zihin çevikliğinde onun önüne geçemezdi. "O bir zamanların ünlü panları Sapegi ve Lisovski gibi yaman bir gerillaydı", diyor Okolniçiy. "Dört beş atlıyla birliklerimizin arkasına sarkmak, elimizdeki bölgenin içlerine sızmak, bugün 70, yarın 100 verst kat etmek, yanlış alâmla birlikleri başka tarafa çekmek ve karışıklıktan yararlanarak, cezasını görmeden sıyrılıp gitmek onun için çok kolaydı."¹¹ Bu parlak yetenekleri Hacı Murat'a, dağlarda hiçbir naibin kazanamadığı kadar büyük bir ün, halk arasında da popülerlik kazandırdı. Bu, zaman zaman Şamil'i bile korkutuyordu.

Hacı Murat'ın ilk cüretkâr baskınlardan biri, yukarıda bahsettiğimiz Bejanyan baskınıydı. Ele geçirilen zengin ganimet Hacı Murat'ın ününe ün kattı. Öte yandan Mehtula hanının ailesiyle eski hesabını görmek için ona bir fırsat verdi. Han artık hayatta değildi, 1843'te ölmüştü. Bu yüzden kan davasının Mehtula Hanlığı'nın başkenti Cengutay'da yaşayan hanın ailesiyle görülmesi gerekiyordu.¹²

Kabardey'den döndükten kısa süre sonra, fırtınalı bir gecede Hacı Murat aniden Cengutay'a geldi. Yanında sadece iki yüz müridi vardı.

¹¹ "Pereçen sobitiy v Dagestane" (Dağıstan'daki Olayların Dökümü), *Voyenniy Sbornik*.

¹² Hanın karısının kaçırılış hikâyesinin doğruluğundan emin değiliz, anlatan birinin sözleriyle kaydettik. Bu olayı yakından bilen yaşlı Kafkasyalılardan birinin anılarını okuyucularla paylaşmasını çok arzu ederdik.

Onların da büyük bölümü pusuda kaldılar. Hacı Murat diğerleriyle birlikte sessizce köye sokuldu. Sokaklarda dolaşan Rus devriyelerini atlatarak saraya girdi. Hanın karısını o kadar sessizce kaçırdı ki, en küçük bir hareket, koşturma olmadı. Uyandıklarında Hacı Murat'ın Ahmet Han'ın dul eşi Yok Bike'yi Cengutay'a kadar gelip kaçırdığını öğrenen ahalinin korkusunu ve şaşkınlığını tasavvur edin. Hanın ailesinin oturduğu sarayın sarp bir tepede, kalabalık bir köyün ortasında, yüksek taş duvarlarla çevrili ve kapılarının sıkı sıkıya kapalı olduğunu, yerlilerden güçlü bir nöbetçi ekibi tarafından korunduğunu, ayrıca köyde bir Rus piyade taburunun bulunduğunu da bunlara ekleyince Hacı Murat'ın bu işi nasıl başardığını anlamak mümkün değil. Ne yazık ki bu konuda ayrıntılı bilgi vermiyor. Sadece, kaçırdığı kadının üç ay boyunca onun evinde kaldığını, sonunda Daniel Sultan'ın ısrarları ve ricaları karşısında büyük bir fidye karşılığı akrabalarına geri verildiğini anlatıyor.

Dağıstan'da, olağandışı şu olaylar hakkında uzun uzun konuşma fırsatı bulamadık: Hacı Murat Şamhallık topraklarını tekrar ziyaret etti, Tarki şamhalının akrabası Alun Haz'ın kız kardeşini kaçırdı. Kazanişçi'de Tarkovski'nin oğlu Dolgut'un bin baştan fazla sığırını kaçırdı. Yarbay Ali Sultan'a ait Durganı köyünü yakıp yıktı ve bu olay nedeniyle alarma geçen birlikler üzerine doğru gelirken o aynı yönde hızla ilerleyerek Temirhan Şura'dan Ruslara ait at sürüsünü kaçırdı. Hacı Murat'ın cüretkârlığının sınırının nereye vardığını şu olayla da anlayabilirsiniz. 1849 yılında bir avuç cesur savaşçısıyla birkaç bin piyadenin bulunduğu Temirhan Şura'ya girerek Ermenilerin dükkânlarını yağmaladı. Bir görgü tanığı şöyle anlatıyor: "Bu delice hareketin başarısız olmasını anlıyorum, ama Hacı Murat'ın o hengâmede şehirden nasıl kaçıp gittiğini hala anlayamıyorum."

Şamhallık'a ve Mehtula'ya yaptığı baskınların kazandırdığı şöhretle yetinmeyen Hacı Murat, eski düşmanı Yelisuylu Hacı Aga'yı yakalamak için Lezgi Hattı'na bir baskın yapmayı planladı. Bu, şu anda ülkeyi esenlikle yöneten yüce imparatorumuz, o zaman veliaht olan Çareviç Kafkasya'yı şereflendirdiği 1850 yılı sonbaharı sonlarında oldu. Lezgi Hattı birlikleri değerli konuşunu karşılamaya hazırlanıyordu ve Dağıstan tarafından bir baskın hiç beklenmiyordu. Hacı Murat birdenbire büyük bir grupla ortaya çıktı ve baskın yaptı. Ancak, zamanında haber alıp kaçmaya fırsat bulan Hacı Aga'yı

yakalayamadı. Hacı Murat köye dokunmadı, fakat eve eli boş dönmek de istemediğinden, dağlardan Nuha bölgesine indi ve büyük posta yolundan Almanlı ve Ahkabur stanitsaları arasındaki Nuha'ya ilerledi. Sınırlarımız içinde karşısına ilk çıkan, hiçbir ihtiyatı olmadan yolculuk eden posta eri oldu. Ateş açan postacı öldürüldü, posta yağmalandı. Birincinin ardından gelen diğer posta ilginç bir şekilde kurtuldu. Postaya eşlik eden Kazaklar önlerinde yol boyunca ilerleyen Tatar atlılarını gördüler. Bunların o sırada Güney Kafkasya'da bulunan Çareviç'i karşılamak üzere gönderilen milisler olduklarını düşünerek, nereye ve neden gittiklerini öğrenmek için bir *çaparı** gönderdiler. Ormanın kenarında duran ve ot taşıyan birkaç Tatar çapara saf saf "Bu Hacı Murat, müritleriyle beraber Ruslarla savaşmaya gidiyor" diye cevap verdi. Bu haberle şaşkına dönen Kazaklar hemen geriye, Ahkabur stanitsasına döndüler ve yakındaki ormana saklandılar.

Hacı Murat posta atlarının Çareviç'in geçişi için Şemah yoluna bu istasyondan getirildiğini biliyordu ve bu yüzden istasyonun yanından geçerek doğru Babaratma'ya yöneldi. Orada posta istasyonu ile birlikte, bir subayın komutasında 32 kişiden oluşan bir Kazak karakolu da bulunuyordu. Kazaklardan, müfettişten ve öldürülen arkadaşını gömmeye Nuha'dan Ahkabur'a giden postacıdan başka Babaratma istasyonunda kimse yoktu. Arabacılar ve atlar Çareviç'in geçmesi beklenen çeşitli yollara gönderilmişti.

Kazaklar gibi müfettiş de, güçlü bir grubun kordon hattını geçip sınırlarımızdan bu kadar içerilere girebileceğini hiç aklına getirmediğinden Babaratma'da kaygısızca oturuyordu. Ve bir ekim sabahı, bizzat Hacı Murat'ın komuta ettiği yedi yüz kişilik büyük bir grup aniden Babaratma karakolunu sardı. Kazaklar onursuzca esir olmaktansa kahramanca ölmeyi yeğlediler. Umutsuzca kendilerini savunurken son kişisine kadar hepsi öldürüldü.¹³

"Avlu kapısının yanında, avluda ve odalarda pıhtılaşmış kan gölcükleri vardı", diye anlatıyor olaydan kısa süre sonra Babaratma karakoluna giden bir yolcu. Bunlar, çarpışmanın hayatta kalmak için

* Çapar: Yardımcı. (ç.n.)

¹³ Acımasız Lezgiler, Kazakları ortadan kaldırdıktan sonra istasyon bekçisini, Nuhalı postacıyı ve malûl bekçiyi de öldürdüler. Bekçinin karısını alıp götürdüler, çocuğunu ise yanan istasyon binasının alevlerine attılar.

değil ölmek için yapıldığını ve bir avuç Kazağa karşı kazandıkları zaferin Lezgilere pek ucuza mal olmadığını gösteriyordu. İstasyon binası kiremitle kaplı olsaydı, avlunun kapıları sağlam olsaydı, iki veya üç de kule olsaydı belki Kazaklar kendilerini savunabilirlerdi. Örnek ortadaydı. Kanlı trajedinin yaşandığı istasyondan kısa bir mesafede, küçük bir yamaçta kurulu, kalın toprak damlı ve tek kapısı olan bir zeminlik vardı. Zeminlikte bölükleri Çareviç'i karşılamaya Şemah yoluna giden, kendileri de tesadüfen Barabatma'da kalan altı Kazak bulunuyordu. Lezgiler istasyona saldırdığında Kazaklar buldukları zeminlikten ateş etmeye başladılar. Hacı Murat boş yere teslim olmaları için bağırdı. Kazaklar her seslenişine ateşle karşılık verdi ve kapılarına yaklaşmaya cesaret eden herkesi yere indirdiler. Zorla içeri giremeyeceklerini anlayan Lezgiler çatıyı delmeyi denediler. Ama delik açılır açılmaz Kazaklar onu ateş mazgalına çevirdiler ve saldırganları püskürttüler. Zamanı değerli olduğundan Hacı Murat onları kendi haline bıraktı. Babaratma karakolunu yakıp yıktıktan sonra Yelisavetsk yoluna yöneldi. Yolunun üzerindeki iki Ermeni köyüne saldırdı. Bunlardan biri müritleri püskürttü, diğeri ise teslim oldu ve yağmalandı.

Ertesi yıl ilkbaharda Hacı Murat yine Şamhallık topraklarında görüldü. Deşlagor yakınındaki çayırdan Samur alayına ve dağ bataryasına ait at sürüsünü kaçırdı. Ancak birlikler toplanmış olduğundan, izlenmekten çekinerek hızla Buynaki'nin önünden kuzeye, Ozeni yakınlarındaki ormana geçti. Kendi ağzından olayı şöyle aktarıyor:

Burada Nijegorodlular bana yetiştiler. Artık son güçlerini sarf eden adamlarımla ve atlarla onlardan kurtulma imkânı olmadığından küçük bir tepeye doğru atıldım ve çabucak etrafımızı ağaç kütükleriyle çevirdim. Yarım saat sonra Dragunlar geldiler ve atlarından inerek amansız bir hücumla başladılar. İlk olarak komutanları Zolotuhin elinde kılıcıyla sipere atladı, flamayı kaptı ve beni kılıcıyla yaraladı. Ben de tabancamla ateş edip onu yere serdim. Fakat düşerken flamayı askerlerine attı, onlar da onu kaptılar ve oradan götürdüler. Zolotuhin'in ölümüyle Dragunlar bozuldu ve geri çekilmeye başladılar.¹⁴ Hava kararmıştı. Bundan yararlanarak

¹⁴ 80 kişilik Nijegorod Dragun Alayı Hassa Bölüğü bu çarpışmada yaralıları hariç 23 alt rütbeli personelini ve iki subayını kaybetti. Prens Vorontsov bu

adamlarımı dağıttım. İzlenmeyi zorlaştırmak için değişik yönlere dağılıp kurtulmalarını emrettim. Adamlarımın büyük kısmı gerçekten sağ salim kurtuldular. Bu şekilde, yüz elli kadar at ve birkaç esir kayıp vererek dağıldık.

Hacı Murat baskınlar yaparak ve Ruslarla çarpışarak dolaştığı sırada, uzun zamandır dağlarda babadan oğula geçen bir iktidar kurmayı planlayan Şamil sonunda Karata'yı yöneten büyük oğlu Gazi Mahoma'yı halefi ilan etti. Bir zamanlar Hacı Murat'ın düşmanları olan Sultan Daniel Bek ve Tsudaharlı kaçak Aslan Kadı, ona karşı Şamil'i kıskırtmak için bu fırsatı kullandılar. Gazi Mahoma'yı halefi ilan etmeden önce İmam'ın Hacı Murat'ı iyi tanıması gerektiğini, onun zararlı biri olduğunu, kendisinin iktidara geçmek istediğini, dolayısıyla Şamil'e karşı muhalefetin ve her türlü komplonun başı olabileceğini propaganda etmeye başladılar.¹⁵ İşi daha sağlama almak için Şamil'e Hacı Murat'ı beş yüz atıyla Tabasaran'a göndermesini ve orayı Ruslara karşı ayaklandırmasını, yani aynı yıl içinde yerine getiremeyeceği bir şeyi yapmayı istemesini tavsiye ettiler. Saltılı Omar dört bin kişilik büyük bir grupla hareket etti. Hacı Murat istekle bu işe talip oldu, ama kendisine iki veya üç bin kişi verilmesini istedi. Bu isteği kabul edilmedi ve sadece beş yüz atlı verildi. "O zaman, diyor Hacı Murat, daha fazla ısrar etmeden bu bir avuç savaşıyla Aralanı'dan yola çıkarak Buynaki'ye saptım."

Buynaki, Tarki Şamhalı'nın öz kardeşi Şah Vali'ye ait büyük, güzel bir köydü. Dik yamaçlı, amfiteyatroya biçimindeki yapısı, ormanlık dağları onu ulaşılmaz kılıyordu ve uzun süre Hacı Murat'ın baskınlarından korumuştur. Sonunda onun da sırası geldi. Hacı

çarpışmayla ilgili olarak Kafkasya Kolordusu'na yayınladığı emrinde şöyle diyordu: "Elbette, bu kaybın büyüklüğü Dragunların fazlasıyla gözüpek hücumu bağlanmalıdır. 80 kişinin, güçlü ve müstahkem bir mevzi işgal eden 500 kişilik gruba hücum etmemesi gerektiğini düşünmediler. Yine de, belirtmem gerekir ki, aşırı da olsa bu gözüpeklik onların cesaretini ve manevi gücünü, şanlı alaylarının ününe lâyık olduklarını kanıtlamaktadır."

¹⁵ Söylendiğine göre Hacı Murat bunu öğrenince yanındakilere şöyle demiş: "Gazi Mahoma'ya verilen yemin zorakidir ve bir anlamı yoktur. Şamil öldükten sonra kılıç ve bir de parıltısıyla insanları itaat ettiren büyük ün, işte imamlık makamına kimin geçeceğini bunlar belirleyecek. Hem bu makam birinin elinde kalmak zorunda mı, hak eden birkaç kişi arasında paylaşılabilir mi?"

Murat'ın atlıları gün doğarken köye yaklaştı, bütün halkının tarla işlerine gitmesini bekleyerek doğrudan Şah Vali'nin evine saldırdı. Birkaç silahlı nöbetçi hiçbir direniş gösteremedi. Baskın o kadar ani olmuştu ki, Şah Vali silâhsız olarak, sadece kemerinde bir kamayla yakalandı. Buna rağmen çılğınca dövüştü ve öldürülmeden önce iki veya üç müridi yere serdi. Hacı Murat onun evini yağmaladı, karısını, çocuklarını ve birkaç hizmetçisini alıp götürdü.

Buynakili bir Tatar bu olay üzerine bir şarkı besteledi. Yaşanan trajik olayı şöyle anlatıyor:

*Yırtıcı kurt ya da çakal gibi,
Buynaki yakınında, dağ ormanlarında gizlendi,
Ve halkının çalışmaya gittiğini görünce,
Sırtlan gibi köye koştu, hanı öldürdü,
Karısını, çocuklarını esir aldı,
Yırtıcı hayvan gibi avıyla,
Buynaki dağlarına ve ormanlara gizlendi.*

Mehtula Hanlığı'ndaki birliklerin komutanı Tuğgeneral Platsbek Kokum anlatıyor:¹⁶

Bu olayla ilgili açılan soruşturma, bir yandan Hacı Murat'ın, ahali ve devriyeleri tarafından fark edilmeden önlerinden geçip gittiği köylerin¹⁷ ihmali, diğer yandan da düşmanın Ahkent karşısında görüldüğü haberini aldığı halde grubun istikametini izlemek için bütün yollara devriye göndermeyi ihmal eden Mehtula komiserinin hatalı olduğunu gösterdi. Zengin bir köyün tahrip ve yağma edilmesi, düşmanın hareketini önlemek için toplu ve hazır halde bekleyen birliklerimizin gözü önünde gerçekleşti.

Hacı Murat Buynaki'den dönerken Camal Bek'in¹⁸ topraklarından geçti. Şah Vali'nin akıbetini öğrenen Camal Bek atlılarını topladı ve özgür Kaytah'a kadar Hacı Murat'ı takip etti. Kaytah'da Hacı Murat'ın şansı son derece yaver gitti:

Kaytahlar ve Tabasaranların büyük kısmı bana hiç direniş göstermediler. Sadece bazı bekler, adamlarıyla birlikte Huçni

¹⁶ General Platsbek Kokum'un Oğlu'da bulunan özel müfreze komutanı Yarbay Ettinger'e talimatından; 4 Temmuz 1851, No 741.

¹⁷ Bunlar, Dargeli ve Küçük Cengutay arasında bulunan iki büyük köydü.

¹⁸ Camal Bek bize tâbi olan Kaytah'ın bir kısmını yönetiyordu.

köyünde tahkimat yapıp teslim olmak istemediler. Ama onları da söküp attım ve Derbent'e kadar kovaladım. Geri döndüğümde Tabasaran'daki isyan en kızgın anındaydı ve halk her yerde büyük kalabalıklar halinde gelip bana katılıyordu. Huçni'yi aldım ve o sıralar Hamaşa tepelerine hücum etmesi gereken Şamil'den haber beklemeye başladım.

Şamil gerçekten vaadini yerine getirdi. Prens Argutinski, Turçidağ'da bulunan müfrezesinin büyük kısmıyla Tabasaran'a yöneldiğinde o da Hamaşa kampına doğru harekete geçti. Kampta Tuğgeneral Gramatin'in komutasında dört toplu iki piyade taburu bulunuyordu. Şamil 15 bin kişilik ordusuyla kampa hücum etti. Samur taburundan zamanında yardım alan Gramatin saldırıyı başarıyla püskürttü ve Şamili'i geri çekilmek zorunda bıraktı. Hemen aynı sıralarda dağlarda Prens Argutinski'nin Kaytah'a girdiği ve Hacı Murat'ı tam bir bozguna uğrattığı haberi alındı.¹⁹

Bizzat Hacı Murat'ın notlarından alınan, bu konunun bazı ayrıntıları şöyledir:

13 Temmuz'da Prens Argutinski büyük kuvvetlerle Huçni köyünde bana saldırdı. Üç gün şiddetli bir muharebeyle dayandım, fakat sonunda köyü bırakıp yakındaki ormanda gizlenmeye mecbur kaldım. Tabasaranlı savaşçılarım dört bir yana kaçıp dağıldılar. Kalan bir avuç müritle Çirah'a hareket ettim, fakat Rus müfrezesi yine yolumuzu kesti ve beni arkama bakmadan kaçmam için zorlamak istedi. Ancak, derin ve dolambaçlı bir derenin içinden düşmanın etrafından dolanarak yenilgiden kurtulmayı başardım. Ruslar beni takip

¹⁹ General Gramatin 13 Temmuz 1851'de Yarbay Ettinger'e şöyle yazıyordu: "Şu anda Hacı Murat'ın Kaytah'ta bozguna uğratıldığı haberini aldım. Size, bugün tarafımdan Şamil'in Hamaşi'de bozguna uğratıldığı haberini de müjdeliyorum. Düşmanın kayıpları korkunç. Burada bana yardım ettiği için Tanrı'ya çok müteşekkirim. Şimdi, Kaytah'tan dönerken Hacı Murat'ın Dargi Okruğu'nda, Albay Kezer tarafından Kutli tepelerinde işgal eden mevziyle Hacı-Maki arasındaki veya aynı mevziyle sizin bulunduğunuz Oglı arasındaki seyrek nüfuslu yerlere saldıracağını düşünmek gerekir. Onun için dikkatli olun ve düşmanı önleyici tedbirleri alın."

Gramatin'in korkusu gerçekleşmedi. Hacı Murat Akuşa üzerinden geri döndü ve Gramatin'in Ettinger'e başka bir mektubunda yer alan ifadesine göre "oradaki bazı köyleri, geçerken biraz ısırdı."

ediyordu, bir süre sonra yaralandım. Yorgunluktan bitap düşmüş atımın üzerinde zor duruyordum. Diğerleri de daha iyi durumda değildi. Bunun üstüne bir de, bir karışıklık anında Şah Vali'nin karısı eyerden atlayıp Ruslara kaçtı. Çocukları elimizde kaldılar. Şamil sonradan bu çocuklar için Tarki şamhalından büyük bir fidye aldı. Geri çekilirken Avturi yakınlarında Rutullu Abbu Muselin'le karşılaştım, ta Ohrek'e kadar beni takip etti. Çatluhi'nin ötesinde yine Miskincililer bana yetişti. Onların elinden de kurtuldum, hatta gözlerinin önünde Terekime düzlüğüne saldırıp yakındaki birkaç köyü yağmaladım.

Hacı Murat'ın Tabasaran'da uğradığı başarısızlık Şamil'e, Hamaşa tepelerinde aldığı kendi yenilgisinin suçunu da onun üzerine yıkma fırsatı verdi. Hemen, bunun tek nedenin Hacı Murat olduğunu, emrine rağmen Tabasaran'a gitmeyip Buynaki'ye uğradığını ve bu yüzden Ruslar gelmeden önce orayı ayaklandıramadığını ilan etti. Şamil Buynaki'ye yapılan baskını sert şekilde eleştirdi ve ülkede güçlü ve etkili bir kişi olan Tarki şamhalının intikamından çekinerek, Şah Vali'nin öldürülmesinden dolayı Hacı Murat'ı kınadı. Bunlara ilaveten, yiğit müritlerin Huçni'de Argutinski tarafından bozguna uğratılmasının ancak komutanlarının korkaklığı yüzünden olabileceğini sert bir şekilde ifade etti. Hacı Murat bu konuda şöyle diyor:

Benim korkak olmadığımı Kafkasya'da küçük çocuklar bile bilir. Hem Dağlılar hem de Ruslar eskiden beri cesaretime saygı gösterirler. Yenilgiye uğramam mazur görülebilir. Müritlerim ne kadar cesur olurlarsa olsunlar, hepsi sadece yedi yüz kişiydi. Rus askerleri de, hakkını vermek gerekir ki, müritlerden kötü değildi. Sen olsan ne yapardın? On beş bin savaştın ve topların vardı, ama Gromatin üç taburla seni darmadağın etti. Tavşan gibi kaçtın, demek ki korkak ben değilim sensin...

Fırtına kopmaya hazırды, ancak sağduyu Şamil'i dizginledi. İçindeki hınç geçmemiş olmasına rağmen kısa süre sonra dikbaşlı naibiyle görünüşte de olsa barıştı. Fakat Hacı Murat bir süre sonra savaşçılarını dağıtma emri aldı. Bu emri yerine getirir getirmez evine bir mürit geldi ve Şamil adına, Hacı Murat'ın baskında ele geçirdiği iki bin beş yüz rubleyi, değerli kürkü ve İstanbul tüfeğini istedi. Hacı Murat bütün bu talepleri yerine getirdi ve ayrıca Şamil'e dört at ve Şah Vali'nin esir çocuklarını gönderdi.

İnsanlar bunu öğrenince, söylenmeye başladılar ve birçok kişi hediye göndererek ihtiyatsızca davrandığıma, çünkü Şamil'in bana düşmanlığının bitmediğine, alttan almamın ona daha fazlasını isteme hakkı vereceğine beni ikna etmeye çalıştı. Gerçekten de birkaç gün sonra üç mürit yine yanıma gelip, Tabasaran'a yapılan başarısız baskın nedeniyle Şamil'in Saltılı Omar'a yaptığı gibi beni de naiplikten aldığını ve bütün mal varlığımı teslim etmemi istediğini bildirdi.

Müritleri dinledim ve sertçe şöyle cevap verdim:

- Geri dönün ve Şamil'e deyin ki, ben sahip olduğum her şeyi kılıcımla aldım. Şamil de gelsin her şeyimi kılıcıyla alsın, vuruşmadan ona hiçbir şey vermem.

Hacı Murat bunları söylerken Avar halkının kendisine sadakatine güveniyordu ve bunda da yanılmıyordu. Ancak tehlike öyle büyüktü ki, Şamil'in açıkça güç kullanması ihtimaline karşı savunma tedbirlerini düşünmek lâzımdı. Gerçekten de bu tedbirlerin gereksiz olmadığı ortaya çıktı. Şamil red cevabı alınca derhal Hacı Murat'ı haddini bilmez bir asi ilân etti ve büyük bir birlikle üzerine yürüdü. Halk tarafından haberdar edilen Hacı Murat Baslanduz köyünde tahkimat yaptı, topları yerleştirdi ve tam bir ay kuşatmaya dayandı. En sonunda bunalarak cesurca bir çıkış yaptı, adamlarıyla Şamil'e saldırdı ve onu kaçmak zorunda bıraktı. Dağlar korkunç bir iç savaşın eşiğindeyken, ulema ve yaşlılar iki lider arasındaki kavgaya müdahale etti ve barış için aracılığı üstlendi.

Şamil halkın huzurunu kişisel çıkarlarının üstünde tuttuğunu göstermek için hemen uzlaştı, ama uğradığı haksızlık yüzünden öfkeyle dolu olan Hacı Murat öncelikle kendi yerine Avarya naipliğine atanan Tabasaranlı Ali'nin görevden alınmasını, naiplik sıfatının kendi amcasının oğullarından birine verilmesini talep etti. Şamil bu şartı da kabul etti. Bundan sonra anlaşmamak için bir mazeret kalmadı gibi görünürken, Hacı Murat'ın yanına Prens Argutinski'den bir casus geldi ve ona ortak düşmanları Şamil'e karşı birlikte hareket etme teklifi getirdi.

Şamil'e güvenmeyen ve bu habere sevinen Hacı Murat:

- Prens Argutinski benim için ne yapabilir?, diye sordu.

- Prens bana, sana yardım etmeye hazır olduğunu bildirmemi söyledi, dedi casus. - Ama Dağıstan'ın içlerine kadar ordusuyla gelemez. Onun için Şamil'le Rus sınırında çarpışmanı istiyor. Eğer bunu yapamazsa ailesiyle birlikte Rus topraklarına kaçsın diyor.

Hacı Murat uzun süre düşündü.

- Prens'in ilgisi için çok minnettarım, dedi sonunda. – Ona şunu ilet; sık nüfus ve karakol devriyeleri yüzünden Dağıstan'dan kaçmamın hiç imkanı yok. Her yerde yolumu bekliyorlar. Eğer Ruslar geçmiş düşmanlığı unutup bana sığınma sağlamaya, konukseverlik göstermeye hazırsa Çeçenistan üzerinden geçmeyi deneyeceğim. Ve herhalde önümüzdeki yıl onlar için fazlalık ve yararsız biri olmam.

İmam Şamil

Gerçekten o günden itibaren Hacı Murat karısının Gehi köyünden bir Çeçen olmasını gerekçe göstererek Çeçenistan'a yerleşme izni almak için çaba göstermeye başladı. Red cevabıyla birlikte Baslanduz'da oturması için de kesin talimat alınca gizlice kaçmak için çareler aramaya başladı. Bu amaçla varlığının bir kısmını, üç bin ruble

kadar para ve çeşitli altın eşyaları iki *nukerle** önceden Gehi'ye gönderdi. Ne yazık ki *nuker*lerden biri yolda kaçtı ve her şeyi Şamil'e haber verdi. Takibe gönderilen müritler diğer *nukeri* de yakaladılar ve parayla altınları el koydular. Hemen hemen bütün varlığını kaybeden ve aralarında çok sayıda casusun bulunduğu halka da güveni kalmayan Hacı Murat Baslanduz'u terk etti ve Oboda köyüne geçti. Fakat köyün ileri gelenleri kan dökülmesinden çekinerek ondan başka bir sığınak bulmasını istediler. O da Tselmez'e taşındı.

Hacı Murat burada, kendisi gibi Şamil'in gazabına uğrayan iki naiple irtibata geçti. Bunlar, Antsuh yöneticisi Şavo ve ünlü Kibit Mahoma'nın kardeşi Teletli Murtazali idiler. Sağlam karakterli, cesur insanlardı. Şamil'in kendilerinden naipliği alma niyetinde olduğunu bildiklerinden ikisi de açıkca isyana hazırdılar ve gizlice hoşnutsuz Dağlılar arasında kendilerine müttefik arıyorlardı. Antsuh ve Teletli halkı onların tarafında olduğundan kesinlikle başka naip istemiyorlardı. Bu, Şamil'in durumunu o kadar güçleştirdi ki sonunda en kritik zamanlarda onu defalarca kurtaran kurnazlığa başvurdu. Yaşlıları ve ulemayı toplantıya çağırıp onlara şeriat mahkemesinin toplanmasını ve düşman tarafların burada ilk kez ve ebediyen törenle barıştırılmasını teklif etti. Hacı Murat, Şavo, Murtazali ve Şamil bu toplantıda bir araya geleceklerdi. Toplantı yeri olarak İmam'ın karargahı değil, Şali vadisinin hemen yakınındaki küçük Çeçen köyü Avtur seçilmişti.

Her zaman tedbirli davranan Hacı Murat bu kez atına atladı ve sadece dört müridinin eşliğinde Avtur'a doğru yola çıktı. Köye girmeden hemen önce ormanda bir adama rastladı. Adam ona büyük sırrı açıkladı ve Avtur'da onu barışın değil ölümün beklediğini, Şamil'in şeriat mahkemesini toplayarak onu toplumun huzurunu bozan, tehlikeli bir halk düşmanı ve asi ilan ettirdiğini, hakkında ölüm hükmü verdiğini yeminler ederek anlattı.

Hacı Murat hemen geri döndü, Şali köyünden bir kılavuz alarak onunla Çah-Kirey'e kadar gitti. Orada, ardından her yana salınan haberi aldı. Ailesini Tselmez'den çıkarmak için bir an önce Gehi'ye gitmeyi düşündü, fakat Şamil'in buyrukları herhalde ondan hızlı yol alıyordu. Tam köyün girişinde, sokakta gizlenen iki mürit bağırarak

* Nuker: Koruma, hizmetkar, emireri. Türkçe tarih literatüründe *nöker* olarak geçer. (ç.n.)

üzerine atıldılar. Hacı Murat atik davranarak tüfeğini çekti ve bu hareket, yaptıklarından pişman olmuş görünen müritlerin dilinin çözülmesi için yeterli oldu. Büyük bir kalabalığın onu köyün çıkışında pusuda beklediğini söylediler. Hacı Murat:

Yapacak bir şey yoktu. Roşna vadisi tarafına saptım. Burada beklenmedik şekilde bir Rus koluna rastladım. Askerler herhalde onlara saldırmak niyetinde olduğumuzu sandılar, ateş açıp kılavuzumu yaraladılar ve nukerlerimden birinin altındaki atı vurdular. Çatışmaktan kaçınarak Çah-Kirey'e geri döndüm. Yine bir mürit grubuna rastladım ve ancak akşama doğru, yolu epeyce uzattıktan sonra Vozdvijenskaya kalesine ulaştım....

Ormanda duran Hacı Murat yanındaki üç adamını komutana kendilerini Hacı Murat'ın gönderdiğini, Ruslardan korunma ve himaye istediğini bildirmeleri için kaleye yolladı. O zamanki Kura Avcı Alayı'nın komutanı, Hassa Yaveri Albay Prens Vorontsov²⁰ bütün bir piyade taburuyla hemen onu karşılamaya çıktı ve kaleye kadar ona eşlik etti. Prens Vorontsov haberi başkomutanlığa bildirdikten sonra hemen Hacı Murat'ın Tiflis'e esir olarak değil onuruna yakışır biçimde, önemli bir kişi olarak götürülmesi talimatıyla yaverini Vozdvijenskoye'ye yolladı. Prens Vorontsov aynı zamanda savaş bakanına bir mektup yazarak Hacı Murat'ın Kafkasya'da bulunmasının ileride yapılacak askeri faaliyetlerde büyük faydalar sağlayacağını, bu nedenle Kafkasya'da bırakılmasını Çardan istirham etmesini istedi. Bu mektubu okuyan İmparator kendi eliyle üzerine "Tanrıya şükür, önemli bir başlangıç" diye yazdı. Bununla birlikte Prens Vorontsov'a Hacı Murat'ın daha önce Ruslara ihanet etmiş biri olarak kendisine hiç güven vermediğini, Hükümdar'ın onun Kafkasya'da kalmasına ancak başkomutanın sorumluluk ve gözetiminde olması kaydıyla müsaade ettiğini iletmelerini emretti.

Hacı Murat'ın bundan sonraki akıbetini anlatmadan önce, kendisinin belirttiği, ülkenin durumu ve Şamil'in Ruslarla mücadele için tasarrufunda bulunan vasıtalar hakkındaki bilgileri aktaralım.

Hacı Murat'ın ifadesine göre bu vasıtalar her zaman silahlı, her zaman sefere hazır ve otuz farklı naibin emrinde bulunan otuz bin kişilik bir ordudan oluşuyordu. Her naibin gücü aynı değildi; bazıları

²⁰ Vorontsov - Kafkasya'daki başkomutan ve yerel vali Prens Mihail Semenovici'nin oğlu.

yüz kişiye komuta ederken, bazılarının emrinde binlerce kişi bulunuyordu. Bunun nedeni sadece naibin yetenekleri değil, yörenin Ruslardan uzak ya da yakın olmasıyla ilgiliydi. Naipler muharebelerde gruplara önderlik ediyorlar ve halk üzerinde yaşlılar ve kadılar, ya da yüzer ve beş yüzer kişinin başında bulunan komutanlar aracılığıyla nüfuz kurarak yörenin idaresini ellerinde bulunduruyorlardı. Bu komutanlar bütün Dağlıların işler durumunda bir silahı ve yeterli miktarda barutu olmasından sorumluydu. Naipliğin yargı işlerini halkın veya bizzat Şamil'in seçimiyle atanmış mollalar yürütüyordu. Fakat hüküm naip tarafından onanıyordu. Naip suçluları para cezasına veya çukur hapsine mahkum ediyordu; iktidarı bundan öteye gitmiyordu. Ölüm cezası sadece İmam'ın üst yönetimi tarafından verilebilirdi. Fakat bu, -Hacı Murat'ın ifadesine göre,- naiplerin, emri altındakilerin hem malında hem canında tasarrufta bulunmasına hiç engel olmuyordu.

Naipler arasında halkın gözünde akıyla, cesaretiyle ve otoritesiyle dağlarda özellikle ün kazanmış olanlar şunlardı: Talçık, Geha, Haydemir, Muhalı Abakar-Debir, Andili Labaza, Gumbetli Kadı, Hindallı Mahomed Amin, Akuşalı kaçak Abakar Hacı, Çohalı sağır Niko Hacı, Burtunaylı Kairbek ve ünlü Kibit Mahoma'nın kardeşi Teletli Murtazali.

Güçlü fakat naip olmayan kişiler arasında Hacı Murat şunları sayıyor: Kibit Mahoma - halk tarafından sayılan alim bir kişi. Fakat işlerden elini eteğini çekmiş, Telet'de kardeşinin yanında huzur içinde vaktini bekliyor. Kardeşi Naip Aslan Kadı; ahlaksız, namlı bir rüşvetçi, ancak halkın şikayetlerine rağmen Şamil ona büyük itibar gösteriyor. Kalvats Debir Karata'da yaşıyor. Saltılı Omar Tabasaran'a girdiği zaman Agalar Bek'in ona tattırdığı yenilgi yüzünden naiplikten alındı. Ve Prens İlya Orbeliani²¹ karşılığında esaretten kurtarılan Şahmandir Hacı. Son üçünün halk arasında büyük nüfuzu vardı, fakat Şamil'in tehlikeli ve güçlü düşmanları arasındaydılar. Daniel Sultan'a gelince, Hacı Murat ondan bahsederken nefretini gizlemiyor. Ona göre bu adam iki yüzlü, kötü, cesaretsiz bir savaşçı ve sahte Müslüman. Müridizmin gereklerini görünüşte, o da ancak Şamil'in yanında yerine getiriyor.

²¹ Orbeliani 19 Kasım 1853'te Başkalklar yakınındaki çarpışmada, tuğgeneral rütbesinde ve Grenader Gürcü Alayı komutanı olarak öldü.

Hacı Murat'ın anlattığına göre Dağlıların top sayısı fazla değildi. Rus dökümü 30 kadar top Şamil'in elindeydi, bunların büyük kısmı bizzat onun ikametgahında muhafaza ediliyordu. İstihkâmlarda duran veya naiplerin tasarrufuna verilen toplar Türk dökümüydü veya Kuhda'da yaşayan ünlü Lezgi ustanın gözetiminde bizzat Dağlılar tarafından dökümü yapılan toplardı. Topçu hizmeti görenlerin büyük kısmı, Venedo'da ayrı bir mahalle olarak yerleşmiş firari Rus askerleriydi. Bu askerler top arabalarının, cephanesandıklarının yapımıyla ilgilenirler ve ayrıca, emre göre toplarla birlikte sefere katılırlardı. Toplarla atış Ruslarla girilen her çatışmadan sonra yapılıyordu. Oysa Dağlıların elinde 1843 yılındaki seferde Tsatana'da ele geçirdikleri ve Hidat'de muhafaza ettikleri büyük miktarda cephanes toku (30 bin civarında) vardı.

Barut kısmen Dağlılar tarafından üretiliyordu. Ama esas üretim, uzun zaman önce dağlara yerleşmiş olan Türk uyruğu Cafar'a aitti. Onun zanaatı oldukça önemliydi, çünkü her Dağlı barutunu kendisi temin etmekle yükümlüydü. Barutu olmayanları ağır cezalar bekliyordu. Daha önceleri bu tür ihtiyaçları temin etmek Dağlılar için çok daha kolaydı, çünkü bütün kaçak askeri malzeme Rus topraklarından serbestçe onlara ulaşıyordu. Fakat 1840'lı yıllarda bu ticaret kesildi. Sadece demir, eskisi gibi Kumuk düzlüğünden bol miktarda elde edilebiliyordu.

Şamil'in geliri ele geçirilen ganimetin beşte dördünden ve ona naipleri veya ricacıları tarafından getirilen değişik hediyelerden oluşuyordu. Şamil'in maddi kaynakları konusunda Hacı Murat şunları söylüyor:

Şamil'in zenginliğinin ne kadar büyük olduğunu tam olarak söyleyemem, ama parasının iki köyde, Venedo ve Karata'da muhafaza edildiğini ve Venedo'da en az yüz elli bin gümüş ve altın toplandığını biliyorum. Değişik değerlerde çok sayıda silahı da var.

Hikâyemize dönelim.

Hacı Murat 8 Aralık 1851'de başkomutanın yaveriyle birlikte Tiflis'e geldi ve ertesi gün askeri valiye takdim edildi. Askeri vali onu çalışma odasında kabul etti, iltifatlarda bulundu ve onunla Tselmez'de kalan ailesinin akıbeti hakkında uzun süre sohbet etti. Hacı Murat son derece endişeliydi, karısı ve çocukları Şamil'in elinde olduğu sürece bize bir yararı olmasının ve minnettarlığını

kanıtlamasının mümkün olmadığını söylüyordu. Şamil'in ailesine ne yapacağı konusundaki bilinmezlik onda sinir buhranları bile yarattı. Hasret çekmeye başladı, yemekten içmekten, uykudan kesildi. Geceler boyunca Tanrı'ya dua ediyor ve yalnız kalmak istiyordu. Bu durumu sağlığı için de tehlike yaratıyordu. Ancak, herkesin dikkatinin üzerinde olmasından bunalmış halde, yavaş yavaş evden çıkarak atla gezilere başladı. Uzun süre at üzerinde olma alışkanlığından sonra bu gerekliydi. Müritleriyle birlikte yaptığı geziler sırasında birkaç Hat Kazağından oluşan konvoy da ona eşlik ediyordu. Ancak bunlar, Hacı Murat'tan hiç gözlerini ayırmayan ve her hareketini dikkatle izleyen muhafızlardan başka bir şey değildi. Halk arasında bu ünlü naibin bize tek bir amaçla, sınır bölgesi arazisini tanımak ve Rusların elindeki imkanları görmek için geldiği söylentisi dolaşıyordu. Yine de ona her yerde büyük ilgi gösteriyorlardı. Hatta askeri valinin verdiği balolara bile katıldı. Kısa zamanda satranç oynamasını öğrendi ve bu oyun Dağıstanlı baskıncının çok ilgisini çekti.

Muntazam, Doğu tarzı kesilmiş ve boyanmış sakalıyla, çatık kaşlarının altından bakan delici bakışlarıyla, baştan aşağı Asyalı kıyafeti içinde, silâhlı, orta boylu Hacı Murat ister istemez herkes üzerinde etkileyici bir hava yaratıyordu.²² Yavaş ve aksayarak yürüyordu, çünkü iki bacağı da daha önce kırılmıştı.²³ Yanından hiç ayrılmayan müritlerinin bakışları da vahşiceydi ve Prens Vorontsov'un salonlarında görünmeleri her zaman etkileyici bir hava yaratıyordu.

Fakat zaman geçiyordu ve Hacı Murat'ın ailesinden hiç haber yoktu. Endişeleri iyice artmıştı. Bir gün Prens Vorontsov'la konuşurken birden alışılmadık bir şekilde, şiddetle bağırma başladı:

-Ailemi kurtarın... O zaman beni Dağıstan'a, Çeçenistan'a, Lezgi Hattı'na, nereye isterseniz gönderin, ama bana size hizmet etme fırsatı verin. Allah şahidim olsun ki, sınırlarınızın ötesinde, değişik

²² Hacı Murat'ın tek portresi, Timm tarafından yayınlanan "Russkiy Hudojestvennyy Listok"ta yer almıştı. (V.A. Timm tarafından 1858'de yayınlanan bu portreden önce, G.G. Gagarin'in 1847 ve 1852'de yaptığı Hacı Murat portleri vardır. (ç.n.))

²³ Bu olay 1841 yılında, Hacı Murat muhafızlar eşliğinde Temirhan Şura'ya götürülürken olmuştu. Kendini uçurumdan aşağı attı ve bacakları kırıldı. Fakat sürünerek yakındaki bir köye ulaştı ve orada sağlam bir korunak buldu.

yerlerde görünürsem bütün Dağıstan ayağa kalkar ve bu sizin düşündüğünüzden ve beklediğinizden önce Şamil'in sonunu getirir.

Prens Vorontsov, ailesini fidye karşılığı kurtarmanın kendisinin de en samimi arzusu olduğunu, çünkü Rusların Hacı Murat'a ailesi dağlarda kaldığı sürece güven duymayacaklarını, elimizdeki bütün esirlerin toplanması ve takas için Şamil'e teklif edilmesi emrini çoktan verdiğini söyledi.

- Fakat açıkça konuşacak olursak, dedi sözünü bitirirken P. Vorontsov, Şamil'in hiçbir miktar karşılığında fidyeye razı olmayacağını, aksine kısa süre sonra onun sana af teklifinde bulunacağını, eğer geri dönmezsen anneni, karını ve çocuklarını öldürme tehditlerine başlayacağını düşünüyorum.

Hacı Murat Vorontsov'un sözünü bitirmesine fırsat vermeden, ellerini yukarı kaldırıp dini bir törendeymiş gibi:

- Yüce Allah şahidim olsun ki, sağ olduğum sürece asla kendimi düşmanımın ellerine teslim etmeyeceğim. Şamil uğradığı hakareti affetmez ve ben dağlarda kiralık bir katilin kurşunuyla ya da kamasiyla ölürüm. Aileme gelince, Şamil tehditlerini gerçekleştirmeye cesaret edemez, korkunç bir intikamdan korkar. Ayrıca Dağıstan'daki nüfuzlu ve güçlü kişiler bu kadarına izin vermezler.

Bu konuda bir ilerleme sağlamak için Hacı Murat, Sol Kanat'a gitmesine izin vermesi için Prens Vorontsov'u ikna etmeye çalıştı. Orada, kendine sadık birkaç Çeçen aracılığıyla ailesiyle sürekli ilişki kurmayı ve son çare olarak da, bir zamanlar Cengutay'dan Mehtula hanını kaçırdığı gibi, Tselmez'den ailesini kaçırma girişiminde bulunmayı düşünüyordu. "Hacı Murat'ın cesareti gerçekten sınırı tanımıyor, en çılgın ve hesapsız hareketi yapabileceğinden kuşku duymuyorum", diye yazıyor bu konuda Prens Vorontsov Petersburg'a.

Savaş bakanına²⁴ yazdığı başka bir mektupta Vorontsov şöyle diyor:

Saygıdeğer Prens, beni anlıyorsunuz. Bütün bunlar beni zor durumda bırakıyor. Üzerime büyük bir sorumluluk aldığımı farkındayım. Hacı Murat'ın sadakatine güvenmek bizim adımıza büyük bir ihtiyatsızlık olur. Bununla birlikte kaçmasını önleyecek bütün imkânları kaldırmak için de onu sürekli ve sıkı bir gözetim altında tutmaktan başka çare yok. Bu da adil ve politik olmaz. Bu haber derhal Dağıstan'ın her yanına yayılır ve bizim tarafımıza geçmek isteyenlerin,

²⁴ Prens A.İ. Çernişev.

Şamil'in en cesur ve ünlü naibine nasıl davrandığımızı duyanların cesaretini kırar.

Bu düşünceler Prens Vorontsov'u Hacı Murat'a Grozni'ye gitme izni vermek zorunda bıraktı. Ancak, General Kozlovski'nin²⁵ izni olmadan hiçbir harekete kalkışmayacaktı. Aynı sıralarda başkomutan, General Kozlovski'ye şunları yazıyordu:

Hacı Murat'ın sıkı bir gözetim altında, haftada bir atlı geziler yaparak halka görünmesi, Hacı Murat'ı hapiste tuttuğumuz ve Ruslara geçen herkesi aynı akıbetin beklediği şeklinde Şamil tarafından çıkarılan zararlı söylentileri nihai olarak bitirmek için çok yararlı olabilir...

Hacı Murat Grozni'ye geldiğinde ilk iş olarak ailesinin nerede bulunduğu dair bilgi topladı. Ne yazık ki, ona en yakın adamlardan biri olan ve yardımına en çok güvendiği kişi 10 Aralık'ta öldürülmüştü (Bizim ünlü Sleptsov'un öldüğü aynı yerde). Bu yüzden ilk zamanlarda bağlantı kurma imkânı bulamadı. Sonradan, Hacı Murat için başlarını vermeye hazır, cesur insanlar bulduysa da Şamil çoktan tedbirini aldığı için onların çabaları da bir işe yaramadı ve bütün kış başarısız görüşmelerle geçti. Savaşın başlamasıyla Hacı Murat Tiflis'e dönmek zorunda kaldı, çünkü General Kozlovski'nin yerine geçen Prens Baryatinski askeri valiye, Hacı Murat'ın Sol Kanat'ta bulunmasının bize itaat etmiş bazı kavimler arasında ister istemez ihtilâf sebebi olmaya başladığını yazmıştı. Örneğin Taş-Kıçu'da soylular, Müslüman olarak Şamil'in müridzmini desteklemeye niyetleri olmadıklarını söyleyerek Hacı Murat namaz kılarken camiye gitmiyorlardı. Halk ise aksine, Hacı Murat'ı sürekli kendileriyle birlikte namaz kılması için davet ediyor, bu da dini ibadetlerini yerine getirememekten şikayet eden diğerlerini kızdırıyordu.

Prens Vorontsov Hacı Murat'ı alelacele geri çağırdı ve onunla Tiflis'te görüştüğünde dini eğilimlerini sertçe eleştirdi. Bu sert çıkış, belki de Tiflis'te karşılaştığı soğuk karşılama, ilk olarak Hacı Murat'ın ruhuna Ruslardan hoşnutsuzluk kıvılcımını düşürdü. Bunun üzerine bir de başkomutan ona açıkça ailesinin kurtarılması için yapılabilecek daha fazla bir şey olmadığını, çünkü Şamil'le yapılan görüşmelerden bir sonuç alınmadığını söylediğinde Hacı Murat, ailesini Tanrı'nın

²⁵ General Kozlovski Kafkasya Hattı Sol Kanat birlikleri komutanıydı.

merhametine bırakarak bundan zaten uzun süredir ümidini kestiğini açıkladı ve Şamil'e karşı seferlere katılmak için Dağıstan'a gitmesine izin verilmesini istedi. Tiflis'e gelmesi beklenen Prens Argutinski'den bunun için onay alınıncaya kadar Nuha'ya gidip dini ibadetlerini yerine getirmek için orada bir süre kalmak istediğini belirtti.

O sırada Nuha bölgesinin komutanı, enerjisi ve becerikliliğiyle başkomutanın şahsen tanıdığı Yarbay Karganov'du. Prens Vorontsov buna güvenerek Hacı Murat'ın isteğini kabul etti. Ancak bu yolculukta Hacı Murat'a eşlik etmek için görevlendirilen, bu tür insanlarla ilişkide yeteneğini defalarca kanıtlamış, zeki ve becerikli bir yüzbaşı olan Loris-Melikov ağır hastalandı ve yerini bir başkasına bırakmak zorunda kaldı. Başkomutanın yeni seçimi Yüzbaşı Buçkiyev oldu. Buçkiyev cesaretiyle tanınmış, Kafkasya'da Georgi Haçı kazanmış, fakat Asyalılarla ilişkilerde yeterli tecrübesi olmayan bir subaydı. Bu yüzden yaptığı hata kanlı sonuçlara yol açtı.

Yola çıkmalarından bir süre sonra Hacı Murat'ın dağlara kaçtığı haberi Tiflis'e bomba gibi düştü. Buçkiyev şaşkın bir halde, olayı Prens Vorontsov'a haber vermek için kendisi Tiflis'e gelmişti. Prens küplere bindi. Buçkiyev'e yerinin burada değil, kaçakların peşinde, Nuha bahçelerinde olduğunu söyledi. Hacı Murat'ın sorumluluğunu bizzat kendisine bırakan Çar'a bu haberi nasıl vereceğini bilemediğinden son derece telaşlıydı. Tiflis çalkalanıyordu. Bereket versin ki Buçkiyev'in hemen ardından Nuha bölgesi komutanı Prens Argutinski, Yarbay Karganov'dan yeni bir haberle Tiflis'e geldi. Hacı Murat yakalanmış, öldürülmüş ve ölüsü Nuha'ya getirilmişti. Başlı, halkı yatıştırmak için oradan Tiflis'e gönderilecekti.

Prens Vorontsov'un anlatımına göre olay şöyle olmuştu: Hacı Murat'a Nuha'da çok geniş bir serbestlik verildi. Gerçi üzerinde sıkı bir gözetim vardı ve geceleri evinin etrafında her zaman gizli devriyeler dolaşıyordu. Fakat Buçkiyev gündüzleri sadece beş altı Kazak refaketinde ayrılmasına izin veriyordu. Hacı Murat'ın yanında dört silâhli *nukeri* varken bu elbette yeterli değildi. Gündüz gözüyle bir kaçma girişimi söz konusu olamazdı. Çünkü Nuha halkı, Hacı Murat'ın bir zamanlar saldırdığı korkuyu hatırlayarak ona düşmanca bakıyordu ve kendileri ona en az bizim Kazaklar kadar bekçilik ediyordu. Böylece bir süre geçti. Bir gün Albay Karganov'la yemek yerlerken Hacı Murat şehrin çevresini görme isteğini dile getirdi. Karganov bu teklifi seve

seve kabul etti ve Buçkiyev’le birlikte bu eğlenceli gezide ona eşlik etti. Sert karakterli Hacı Murat’a çocuk sevinci verdiği görülen bu gezileri ileride daha sık yapmak için sözleşerek, oldukça geç saatte eve döndüler. Ertesi gün, 22 Nisan’da Hacı Murat keyifsiz bir şekilde uyandı ve rahatsızlığından şikayet etti. Öğle yemeğini evde yedi. Bir süre sonra kendi *nukerleri* ve başkomutanın konvoyundan beş Hat Kazağının eşliğinde Karganov’un yanına gitmek üzere yola çıktı. Buçkiyev ise evde kaldı. Hacı Murat’a nereye refakat edeceklerine dair Kazaklara bir şey söylenmemişti, bu nedenle serbestçe şehir dışına çıkmasına izin verdiler. Şehir karakolundan bir buçuk verst kadar uzaklaşınca Hacı Murat birden belinden tabancasını çıkardı ve eyerinin üstünde dönerek çok yakından *uryadnike* * ateş etti. *Uryadnik* düştü. Aynı anda *nukerlerden* biri de Hacı Murat’ın hemen yanındaki diğer Kazağı vurdu ve bütün ekip dörtlüyle Samur yönüne kaçmaya başladı.

Hemen geri dönen Kazaklar Nuha’da alarm verince Yüzbaşı Buçkiyev arabaya atlayıp Tiflis’e geldi. Yarbay Karganov da derhal kaçakların yakalanması için etkili tedbirler aldı. Vadilerde Samur Okругu’na giden bütün geçitlerin devriyelerimiz tarafından tutulduğunu bildiğinden, milislere aşağıya düzlüğe inmelerini, 1850 yılında Nuha’ya saldıran Hacı Murat’ın Babaratma istasyonuna giderken izlediği yolu takip etmelerini emretti. Bu emir çok isabetliydi. 23 Nisan sabahı kaçaklar, Şuşa bölüğünün ve kısmen Nuha milis bölüğünün bulunduğu Belyaduşka köyü yakınında tespit edildiler ve kuşatıldılar. Karşılıklı ateş başladı. Hacı Murat dört *nukeriyle* birlikte kurtuluş aramak için ormanın derinliklerine daldı, kamaları ve kılıçlarıyla kazdıkları derin bir çukura saklandı. Sabah saat ona doğru orman hem bu milisler, hem yeni gelen birlikler, hem de başlarında Daniel Sultan’ın akrabası ve Hacı Murat’ın kanlısı Hacı Aga’nın bulunduğu Lezgi Hattı ahalisi tarafından sarılmıştı. Arama harekâtını yöneten Binbaşı Tumanov’un bütün ikna çabalarına rağmen Hacı Murat teslim olmak istemedi. Prens Vorontsov’un ifadesiyle “yaşadığı gibi öldü, yani yiğitçe.” Müritler atlarını öldürdüler ve bütün kurşunları bitinceye kadar direndiler. Kurşunları bitince Hacı Murat, şapkasız başıyla yattığı siperden kaplan gibi fırladı ve elinde kılıcıyla tek başına milis kalabalığının içine daldı. Orada kılıçtan geçirildi, onunla birlikte iki müridi de öldü. Diğer ikisi ağır yaralı olarak esir alındı ve sonradan

* Uryadnik: Eski Rusya’da Kazak ordusunda erbaş rütbesi. (ç.n.)

askeri mahkemeye verildi. Bizim tarafımızda iki ölü ve dokuz yaralı milis vardı.

Takepçiler Nuha'ya dönerken Hacı Murat'ın ölüsünü de birlikte getirdiler. Bütün şehrin ve hatta yakın çevrenin ahali ulusal müzikleriyle, zurnalarıyla, nakıralarıyla (nakıra Türkçe "davul") ve sevinçlerini belirten "hurra" nidalarıyla karşılamaya çıkmıştı. Hacı Murat'ın başı kesildi ve hemen Tiflis'e gönderildi. Prens Vorontsov, Tiflislilerin isteğine rağmen Hacı Murat'ın başını uzun bir sırığa geçirip meydanda halka göstermeyi uygun bulmadı. Kesik başı uzun süre polis binasında sergilendi. Sonradan onu Petersburg'a, Saltı yakınlarında öldürülen Naip İdris'in kafatasını da muhafaza eden Doktor Pirogov'a gönderdiler. Hatırladığım kadarıyla, Hacı Murat'ın başının St. Petersburg müzelerinden birine verildiği söyleniyordu.

Prens Vorontsov, savaş bakanına Hacı Murat'ın ölümünü bildirirken sunları yazıyordu:

Bu adamın hayret verici karakterinden ne anladığım ve ne öğrendiğim konusunda bütün ayrıntılara girmek çok uzun olur. Sadece bir şey söyleyeyim, onun ölümü beni büyük bir sıkıntıdan kurtardı. Bu korkusuz adam iki tarafı keskin kılıç gibiydi, başımıza çok dert açabilirdi. Çünkü onun ikbalperestliğinin dengi sadece cesaretiydi, cesareti ise sınır tanımıyordu. Ayrıca, dini duyguları bana samimi görünüyordu ve bu ilerde bize büyük zorluklar çıkarabilirdi...

Hacı Murat'ı ikinci kez ve bu kadar ani şekilde bize ihanet etmeye zorlayan nedenler bugüne kadar hâlâ açıklanamadı.

Prens Vorontsov bunun nedeninin ailesine duyduğu özlem, belki de birçoklarının söylediği gibi Prens Argutinski'nin onu Dağıstan'a yanına almayı kabul etmemesi olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden bizim yanımızda durumu tamamen belirsiz ve hatta nazik hale gelmişti. Hacı Murat'ın karakterini iyi bilen bazı Dağlılar içinse asıl neden bu küçük gerekçeler değildi. Lezgilerle çok iyi ilişkileri olan Hacı Murat'ın Zakatala'ya geçmek ve (Tiflis'de bulunduğu sırada öğrendiği birçok yararlı ve önemli bilgiye dayanarak) hem Şamil'den hem de Ruslardan bağımsız bir hükümdarlık kurmak istediğini söylüyorlardı.

Öyle veya böyle Şamil, Hacı Murat'ın şahsında Dağıstan'daki en iyi naibini kaybetti. Yılmaz ve cesur baskınları sadece sınırdaki barışçı köylere değil, Kafkas ötesindeki uzak illerimize bile korku salmıştı.

Hıristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm: Rusya, Kuzey Kafkasya'da, 1550-1800*

Michael Khodarkovsky**
Çev. Furkan Özkan

Güzel, ihtiyar Rusya! Gerçekten de Avrupa'ya aitsin! Her zaman coğrafyacıların bir hata yaptığını düşünmüşümdür! (ALEKSANDR PUŞKİN [Susan Layton'ın Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy [Cambridge, 1994, s. 86] adlı kitabından alınmıştır.]

Kuzey Kafkasya'nın 1820'lerdeki askeri fethinden önce bölgedeki Rus kolonileştirme anlayışına makul bir şüpheyle yaklaşılabılır. Aslında, Rusya'nın emperyal genişlemesi ile kolonyal deneyimi, odağı belli ve yeniden değerlendirme çalışmalarının nesnesi olacak ve kapsamlı kolonyal çalışmalara dâhil edilecek kadar hızla meydana gelmedi. Daha erken tarihli kaynakların yetersizliği ve sonraki yüzyılların, bugünkü durumla daha kapsamlı bir ilgisi olduğuna dair doğrulanması her zaman mümkün olmayan bir varsayım nedeniyle, erken Rusya İmparatorluğu'nu ilgilendiren konular, Rus emperyalizmiyle ilgili 19. ve 20. yüzyıllarda yapılan daha büyük çalışmalarda sınıflandırıldı.¹

* Değerli soruları ve yorumları için Ralph Austen, Seymore Becker, Elliott Gorn, Valerie Kivelson, Victor Lieberman, Ronald Suny'ye, bu derginin tanışma fırsatı bulamadığım hakemlerine, Washington D.C.'deki Kennan Institute of the Woodrow Wilson Center'da ve Harvard Üniversitesi Davies Center for Eurasian Studies'de düzenlenen seminerin katılımcılarına içten teşekkürlerimi sunarım.

** Michael Khodarkovsky, tarih profesörü, Loyola University of Chicago, mkhodar@luc.edu

"Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550–1800", *The Journal of Modern History* 71 (June 1999): 394–430. JOCAS Yayın Kurulu bu makalenin Türkçeye çevrilerek yayımlanmasına izin verdiği için *The Journal of Modern History* dergisine teşekkür eder.

¹ Marc Raeff'in "Patterns of Russian Imperial Policy toward the Nationalities" *Soviet Nationality Problems*, ed. Edward Allworth (New

Kafkasya'da, kuzeyde ve doğuda Rus yayılmacılığının 19. yüzyıldan önce genellikle rastgele, hazırlıksız ve kontrolsüz şekilde gerçekleştiği yaygın bir kanıdır. Bu dönem boyunca kolonileştirme politikaları ve motivasyonu farklılık gösterse de, bu makalede ortaya koymak istediğim şey Rus yönetiminin, bölgeyi kasıtlı ve tutarlı şekilde kolonileştirmesidir. Bununla birlikte, Rusya'nın Kafkasya'daki deneyimlerinin güney ve güneydoğu sınır hatları boyunca uzanan diğer bölgelerdeki koloni girişimleriyle benzer yönlerinin olduğunu ileri sürmek için elimizde yeterince kanıt vardır. Rusya'nın kolonileştirme modelinin daha ayrıntılı ele alınması ise bir başka çalışmanın konusudur.²

Daha en başından Moskova'nın Kuzey Kafkasya'daki hedefi öncelikli olarak jeopolitiktir. Rus çarı Kazan'ı ve Astrahan'ı fethettikten sonra, bu topraklarda önceden hüküm sürmüş Altın Orda hükümdarının rolünü benimsedi. Bunun ardından, Sibiryaya ve Kuzey Kafkasya'da bulunan çok sayıda yerel unsur, ticari ve askeri ittifak kurma umuduyla Moskova'ya temsilcilerini gönderdi. Örneğin, Kabardey Prensi Temruk 1557 yılında Moskova'ya böyle bir diplomatik heyet gönderdi. Sonraki yıllarda Temruk'un kızı IV. İvan'ın ikinci eşi olacaktı. İvan, Temruk'un emrine, bir Rus subayı komutasında beş yüz kişilik bir müfreze gönderdi. Rusya, bölgedeki yerel halkla yüzyıllar boyunca kuracağı ilişki çerçevesinde, küçük farklılıklarla da olsa böyle hamleler yapmaya devam etti. Bu müfrezenin amacı Temruk'un Kabardey'deki rakiplerine üstünlük sağlamasına yardımcı olmak ve Temruk'u hem Kırım hanından hem de Dağıstan *şamhalı*ndan (Kumukların yönetici lideri) korumaktı.

York, 1971), s. 22 - 42 ve S. Frederick Starr'ın yazdığı kapsamlı "Tsarist Government: The Imperial Dimension" *Soviet Nationality Policies and Practices*, ed. Jeremy R. Azrael (New York, 1978), s. 3 - 38, konuyla ilgili oldukça etkileyici makaleler arasındadır. Konuyla ilgili daha yakın zamanda yapılan çalışmalar ise editörlüğünü Andreas Kappeler'in yaptığı *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall* (Münih, 1992) ile editörlüğünü Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini'nin yaptığı *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700 - 1917* (Bloomington, Ind., 1997) başlıklı makalelerdir

² Hemen başlangıçta vardığım bu sonuç, "From Frontier to Empire: A History of Russia's Southern Frontier, 1480 -1780" başlıklı kendi taslağıma dayanıyor.

Temruk birkaç yıl içinde Rus ordusuna bel bağlamanın kaçınılmaz olduğunu anladı ve kendini koruma altına almak için Terek nehri kıyısına bir kale inşa edilmesini talep etti. Bu talepten kısa süre sonra Terek kalesini (Terki, Terskiy Gorodok) kurmak üzere Astrahan'dan top ve tüfeklerle bir Rus birliği yola çıktı.³

Terek kalesi, bugünkü Dağıstan'ın kuzeyinde, Kuzey Kafkasya'nın kuzeydoğu ucunda kuruldu. Rusya'nın bölgede sonradan gittikçe artan genişlemesi 1560'larda işte bu noktada başladı. 1800'e gelindiğinde Kuzey Kafkasya ovasının büyük bölümü Rusya İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil olmuştu. Hazar'dan Karadeniz'e kadar uzanan müstahkem kale ağı, Rus yerleşimcilerin istila ettiği ovalar ile yerli halkın yaşamaya devam ettiği dağ eteklerini ve dağları, keskin hatlarla birbirinden ayırıyordu.

Bu makalede, 16. yüzyılda uzak bir sınır hattıyken, 18. yüzyıla gelindiğinde Rusya İmparatorluğu'nun sınır bölgesine dönüşen Kuzey Kafkasya'nın içinden geçtiği sürecin bazı yönlerini ele alacağım. Yerli halkın "hızla kontrol altına alındığı, yeniden iskân edildiği ve büyük kısmının yok edildiği"⁴ Kuzey Amerika'nın aksine, Kuzey Kafkasya'nın ilhaki uzun ve zahmetli bir süreç oldu. Moskova'daki kaynakların yetersizliği, çorak bozkırlardaki ve engebeli dağlardaki yerleşime uygun olmayan topraklar, Müslüman din adamlarının teşvik ettiği ve komşu Müslüman ülkelerin desteklediği yerel halkın gösterdiği direniş, bölgenin hızla ve başarıyla fethedilmesini engelledi. Başlangıçta Rusya devletinin ihtiyacı olan şey yerli halkın toprakları değil kendisiydi. Yerli halk Rusya'nın sadık tebaası olacak, yönetimin istihkâm etmeye ve iskâna devam ettiği güneyleki çalkantılı sınır hattı boyunca görev yapacak düzensiz orduya asker olarak devşirilecekti. Arazinin büyük bölümü yerli halk tarafından mevsimlik otlak olarak kullanan bozkırlardan oluşuyordu. Bu nedenle, Rusya bu toprakların boş olduğu iddia edebiliyor, üzerinde kolayca hak iddiasında bulunabiliyordu. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde

³ *Kabardino-ruskiye otnoşeniya v 16-18 vv. Dokumentı i materialı*, 2 cilt (Moskva, 1957), 1:5-13. Yerel beyler ve liderler kendilerinin koruma altına alınması için sık sık topraklarına kale inşa edilmesini talep ediyordu.

⁴ Bernard Cohen Kuzey Amerika'da ve Hindistan'daki İngiliz tecrübelerini şu makalede karşılaştırır: *Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India* (Princeton, N.J., 1996), s 57.

arazilerin ve doğal kaynakların paylaşımı ve sömürülmesi, yönetimin kolonileştirme projesi için giderek önem kazanmıştı.

1801 Yılına Kadar Kafkasya'nın Siyasi Haritası (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi (TGVA), Moskova).

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı kolonileştirmesi, başka koloni imparatorluklarının yürüttüğü projelerle benzer özellikler taşır. Yayılmanın ilk aşamalarında, Rusya yönetiminin, yerli halkın siyasi bağlılığını sağlamak için dolaylı yönetime başvurmaktan başka seçeneği yoktu. Ancak, iktidarın yerel liderlere sus payı verip yerel hizipleri kendi çıkarları için kullanması kısmen başarıya ulaştı. On sekizinci yüzyılın ortalarında, bölgedeki Rus askeri varlığı, kolonistlerin bölgeye gelişi ve yerli halkın Rusya ile yaptıkları ticarete bağımlı olmaya devam etmesi, ilhak edilen toprakların ve itaat altına alınan halkın üzerinde doğrudan yönetim gücünün artmasına da olanak sağladı. Rusya, 1790'larda, Rus hukuk ve yönetim sistemini bölgede benimsetebilmek için yerel mahkemelerle sınır hattı

mahkemeleri sistemini kurdu.

Rusya'nın kullandığı kolonyal araçlar, Batılı kolonyal imparatorlukların kullandığı araçlardan özünde farklı olmayabilir, ancak Rusya bu araçları genellikle farklı amaçlar için kullandı. Avrupa'nın büyük ölçüde ticari çıkarlarla Amerika kıtalarında ve Asya'da giriştiği kolonileştirme projelerinin aksine, bu dönem boyunca Kafkasya'daki Rus yayılmasının temel nedenlerinden ilki rejimin jeopolitik kaygılarıydı. Örneğin, Hudson Bay ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi ile İngiliz Doğu Hindistan Şirketi gibi Avrupa'daki büyük ticaret şirketlerinin oynadığı rolü düşünün. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, topraklar üzerindeki kontrolü Britanya Krallığı'na devrettiği 1858 yılına kadar Hindistan'ı yönetti. Rus tarihinde ise ticari girişimlere kısa süren iki imtiyaz verildi. İlk imtiyaz, Sibiry'a'nın kolonileştirilmesi için ticaretle uğraşan bir aile olan Stroganovlara 1560'larda verildi. Diğer imtiyaz ise, Rus-Amerikan Şirketi'ne 1799 yılından 1867 yılına kadar Alaska'yı yönetmesi için verilen imtiyazdı. 1868 yılına gelindiğinde Alaska, Amerika Birleşik Devletleri'ne satılmıştı. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı kolonileştirmesi kesinlikle bir devlet girişimidir.

Rusya'nın Kafkasya'daki yayılmasının, Rus ordusunun ara sıra yerli halkın ayaklanmalarıyla kesintiye uğrayan, ama genellikle durdurulamaz bir ilerleyişi olduğu düşünülür.⁵ Kuzey Kafkasya'yı

⁵ Kuzey Kafkasya'nın 16. ve 17. yüzyıllardaki siyasi tarihiyle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. E.N. Kuşeva, "Politika russkogo gosudarstva na Severnom Kavkaze v 1552-1572 gg.," *İstoriçeskiye zapiski* 34 (1950): 236 - 87 ve *Narodı Severnogo Kavkaza i ih svyazi s Rossiyey, vtoroya polovina 16v. - 30-e godı 17 veka* (Moskva, 1963); ve N.A. Smimov, *Politika Rossii na Kavkaze v 16—19 vekah* (Moskva, 1958). Sovyet tarih yazımına, SSCB'de yaşayan halkların her biri için ayrı bir tarih anlatısı üretilmesi ve bu halkların Rusya ile arasındaki tarihi bağların meşrulaştırılması görevi verildiğinden, 1950'li ve 1960'lı yıllar boyunca oldukça taraflı yerel tarih anlatıları ortaya çıktı. Örneğin, bkz. *İstoriya Kabardı* (Moskva, 1957); *İstoriya Dagestana* (Moskva, 1967) ve *Oçerki istorii Karaçayevo-Çerkessii* (Stavropol, 1967), Cilt 1. Bu tür tarih anlatılarının en yakın örneği olan *İstoriya narodov Severnogo Kavkaza s drevneyşih vremen do kontsa 18 v.* (Moskva, 1988) kitabı ise Sovyet tarih yazımının verdiği önceki eserlerden çok daha iyi. Ancak yine de, içi geçmişte doldurulan ideolojik bavulu silkeleyip atmak için çok az uğraşılıyor. Tarihçilerin aksine, Sovyet etnograflar bölgeyle ilgili çok daha

Osmanlı, Pers ve Rus imparatorluklarının bir rekabet alanı olarak tasavvur etmek, bağlamı anlamaya da yardımcı olacaktır. Ancak böyle bir yaklaşım, yerli halkı, usta oyuncular olan imparatorlukların oyun tahtasındaki önemsiz piyonlara indirgediğinden, kolonileştirme sürecinin gereğinden daha basit düşünülmesine neden olmaktadır.

Ortaya alternatif bir bakış açısı sunmak için bu makalede, bölgenin iki farklı dünyanın karşılaştığı bir alan olduğunu ileri süreceğim. Geçimlerini hayvancılık ve tarım ekonomisiyle sağlayan, İslam dinine ya da paganizme mensup çok sayıda farklı yerel unsur, gelişmemiş politik örgütlenmeleriyle taraflardan birini oluşturuyor. Jeopolitik kaygılar güden, Hıristiyan misyonerliği amaçlayan, Aydınlanma düşüncesinin yarattığı uygarlık dürtülerine, askeri ve bürokratik bir mekanizmaya sahip egemen Rus devletinden gelen yeni yerleşimciler ise ikinci tarafı temsil ediyor. Durum böyleyken, Rusya mekânı, zamanı ve rekabet koşullarını kendi lehine çevirmeyi nasıl başarabildi?

ilginç ve sofistike çalışmalar yapmıştır. Bkz. M.O. Kosven, *Etnografiya i istoriya Kavkaza* (Moskva, 1961); V.K. Gardanov, *Obşçestvenniy stroy adıgskih narodov* (Moskva, 1967); ve N.G. Volkova, *Etničeskiy sostav Severnogo Kavkaza v 18-naçale 20 veka* (Moskva, 1974). Türkçe yazılmış bazı tarihi monografılar, Rusça yazılmış taraflı kaynaklarla benzer şekilde bölge tarihini kendi bakış açılarından Rus karşıtı ve Türk yanlısı bir temelde resmetmektedir. Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)* (Ankara, 1976) ve Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti* (İstanbul, 1979). Batılı tarih yazıcılığında ise 19. yüzyıldan önceki Kuzey Kafkasya tarihi neredeyse bilinmemektedir. Bununla ilgili yakın zamanda yapılan iki istisna çalışma ise Ch. Lemerrier-Quelquejay, "La structure sociale, politique et religieuse du Caucase du nord au 16 siècle" *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 25, nos. 2-3 (1984): 125-48. Aynı makalenin İngilizce versiyonu için, bkz. Lemerrier-Quelquejay, "Cooptation of the Elites of Kabarda and Daghestan in the Sixteenth Century," *The North Caucasus Barrier*, ed. Marie Bennigsen Broxup (Londra, 1992), s. 18-44; ve Thomas M. Barrett, "Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus" *Slavic Review* 54, No 3 (1995): 578-601. (Bu makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Thomas M. Barrett, "Belirsizlik Hatları: Kuzey Kafkasya'nın Sınır Bölgeleri", çev. Furkan Özkan, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies*, Yıl 2, No 3 (2016): s. 47-80, ç.n.).

Çarpık Aynalar

Rusya'nın kolonileştirme sürecinin öyküsü, çarpık algıların, yanlış tercümelemlerin ve tarafların birbirini yanlış tasavvur etmesinin öyküsüdür. Hem Rus yönetimi, hem de yerli halk, birtakım yanlış varsayımlarla ve nihayetinde gerçekçi olmayan umutlarla yaşamlarını sürdürdü. Her iki taraf, bir diğerini kendi zihnindeki amaçlara uyacak şekilde tasavvur etmeye başladı ve bu durumu uygun retorik aygıtlarla destekledi. Yerli halk önce "sadakatsiz tebaa" iken, sonraları vaftiz edilmesi ve medenileştirilmesi gereken "soysuz vahşiler" olarak görüldü. Rusların bakış açısı buydu. Kafkasya'daki dağ zirvelerinden bakıldığında Ruslar, yerel liderlerin birbirlerine karşı kullanabileceği bir başka askeri güçtü. Yıllar geçtikçe, Rus askeri gücüyle baş etmenin zor olduğu anlaşıldı ve yerli halk Rusları, İslam adına direnilmesi gereken "kâfir Hıristiyanlar" olarak görmeye başladı.⁶

Ruslar, Kabardeyler ve Kuzey Dağıstan'daki Kumuklar öykümüzün başkahramanları. 1784 gibi geç bir tarihte Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi P. S. Potemkin'in gönderdiği bir rapor şu notla bitiyor: "Kafkas halkları birbirinden çok da farklı olmadığından, size Kabardey halkını anlatarak aslında tüm Kafkas halklarını anlatmış oluyorum."⁷ Gerçekte ise halklar arasında kesinlikle farklılıklar vardı. Hatta genel valinin gözünden kaçtığı için bu farklılıklar çok daha büyük bir önem arz ediyor.

Kabardeyler Kuzey Kafkasya'daki en güçlü ve kalabalık halk olan

⁶ Kolonyalizmin kültürel bir teşebbüs olmasıyla ilgili literatür oldukça geniştir. Bkz. Nicholas Dirks, ed., *Colonialism and Culture* (Ann Arbor, Mich., 1992); Patricia Seed, "Colonial and Postcolonial Discourse" in *Latin American Research Review* 26, No 3 (1991): 181-200; Jean Comaroff ve John Comaroff, *Of Revelation and Revolution: Christianity, Colonialism and Consciousness in South Africa* (Chicago, 1991), Cilt 1; Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North* (Ithaca, N.Y., 1994), ve "Naturalists versus Nations: Eighteenth Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity," Brower ve Lazzerini, ed., s. 27-57 (bkz. 1. dipnot); Michael Khodarkovsky, "'Ignoble Savages and Unfaithful Subjects': Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia" Brower and Lazzerini, eds., s. 9-26.

⁷ *Kabardino-russkiye otnoşeniya*, 2:364, No 256 (bkz. 3. dipnot).

ve sınır hattında yaşayan tüm komşu halklarca Çerkesler olarak da bilinen Adıgelerin çok sayıdaki alt kolu içinde en fazla nüfusa sahip gruptu. Çerkesler Kuzey Kafkasya'nın büyük bir bölümünde yaşıyordu. Komşu halkların aksine, Türk-Moğol dilleriyle bağlantısı olmayan, Kafkas dil ailesinin Adıge-Abhaz koluna ait bir dil konuşuyorlardı. Hem Küçük hem de Büyük Kabardey toprakları, Terek Nehri'nin güneyinde olup Kuzey Kafkasya'nın ortasındaki ve kuzeydoğusundaki bölgelerin büyük bölümünü kaplıyordu. Bölgenin güneydoğusunda çok sayıda köy vardı. Bu köylerde yaşayan halk daha sonra Çeçenler olarak anılacaktı. Güneyde ise İnguşlar, Osetler ve Balkarlar yaşıyordu.

Kafkasya'nın en kuzeybatı köşesinde ise Kuzey Dağistan'ın Türk halklarından Kumuklar yaşıyordu. Kumukların lideri, diğer adıyla *şamhal*, maiyeti ve memurlarıyla birlikte Tarki köyünde bir direniş başlatmıştı. *Şamhaldan* sonra liderliği, veliaht *krım şamhal* devralırdı. Çok uzun zamandır İslam dininin etkisinde olan Tarki köyü, aynı zamanda Kumuk halkına mensup Müslüman din adamlarının lideri olan *şeyhülislamın* da yaşadığı yerdı. *Şamhalın* elinde bulundurduğu sınırsız yetkiye rağmen, Kuzey Kafkasya'daki diğer halkların siyasi yapılarıyla karşılaştırıldığında, Kumuk toplumu daha karmaşık ve merkezileşmiş bir politik yapılanmaya sahipti.

Bölgede yaşayan diğer halklar, büyük ölçüde hiziplere ayrılmış siyasal yapılara sahip olan topluluklar şeklinde örgütlenmişti. Kabardeyler gibi bazı halklar ise sosyal açıdan da farklılaşmış topluluklara bölünmüştü. Kabardey soyluluğu, Rusların prensler olarak adlandırdığı *pşı* ile daha düşük statüdeki soylular olan ve Rusların *uzden* olarak adlandırdığı *uorklar* olarak ikiye ayrılıyordu. Prenslere oldukça saygı duyulsa da hiçbir prens diğerlerini yönetmek için seçilmiyordu. Rusların Kabardeylerle ilişkilerinde *uzden* sözcüğünü kullanması ise, Moskova'nın yeni karşılaştığı bu halklara karşı başlangıçta sahip olduğu bilgisizliğin göstergesidir. Türkçe kökenli *uzden* sözcüğü, Kafkasya'daki Kumuklar ve diğer Türk halkları (Karaçaylar, Balkarlar) tarafından bir soyluluk unvanı olarak kullanılsa da, daha düşük dereceli çeşitli soyluluk unvanları kullanan Kabardeyler ve diğer Adıge grupları arasında kullanılmıyordu. Rus yetkililer, Kabardeylerin sandıklarından daha karmaşık bir toplumsal yapıya sahip olduğunu çok uzun süre kavrayamadı.

Kabardeylerin incelikli soyluluk dereceleri, ancak 1820'li yıllara gelindiğinde devletin yönetim terminolojisinde (dilinde, jargonunda) kendine yer bulabildi.⁸

Soylular geçimlerini ganimetlerle, komşu halklardan esir aldıkları kişilerin fidyeleri ve köylülerin ödediği vergilerle sağlıyordu. Soylular, sahip oldukları koyun ve at sürüleriyle birlikte dağlık bölgelerde kurdukları tahkim edilmiş köylerde yaşıyordu. Özgür köylüler ise Kuzey Kafkasya'nın verimli vadi ve ovalarında yaşıyor, tarımla uğraşıyordu. Köylülerin *kabak* da denilen yerleşim yerleri, koruma karşılığında soylular için sürdükleri tarlalar ve balıkçılık için koyulan vergileri ödedikleri sürece bir dereceye kadar da olsa bağımsızlıklarını koruyabiliyordu.

Bölgedeki pek çok diğer halk, demokratik olarak örgütlenmiş topluluklardan ya da sosyal sınıfların olmadığı kardeşliklerden oluşuyordu. Burada Çeçenler örnek olarak verilebilir. Çeçenler özgür bir topluluktur. Köy grupları ya da klanlar akrabalık, toprak ve karşılıklı yeminle birbirine bağlanıyordu. İhtiyar heyetleri ortak konuları mecliste karara bağlıyor ve en iyi savaşçılar baskınlarda ve pusularda kendi adamlarına liderlik ediyordu. Ruslar Çeçen sözcüğünü ve Kafkasya'daki çoğu etnik grubun adını Kabardeylerden öğrendi.

Kabardeyler ise bu halkı 'Şaşen' ya da 'Çeçen' (köyün adıyla) olarak adlandırıyorlardı. Kumuklar ise Çeçenleri 'Mıçık' ya da 'Mışık' (nehirin adıyla) anıyordu. Gürcüler Çeçenleri 'Kisti' olarak adlandırıyorlardı. Çeçenler ise kendilerine "halk" anlamına gelen *Nohçi* diyordu. Rus yetkililer başlarında bir liderin olmadığı devletsiz halkları tasavvur etmekte zorlanıyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Kafkasya Genel Valisi P. S. Potemkin, bu durumu şu sözleriyle açığa vurmaktadır: "Çeçen ve Kumuk olarak adlandırılan halklar gerçek

⁸ V.K. Karganov, *Obşçestvennyy stroy adıgskih narodov* (Moskva, 1967), s. 180-81. Bu arada, *uzden* sözcüğüne, 14. yüzyıl gibi oldukça erken bir tarihte *Codex Cumanicus*'ta rastlanır (Max Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, 3. cilt. [Heidelberg, 1958], 3:177). Genellikle yanlış bir anlam içeren toplumsal terimlerin asılları, çağdaş Rusça çevirilerde ya Türkçeleştirildi ya da Rusçalaştırıldı. (G. M.-P. Orazayev, "Tyurkoyazıçnıye dokumentı iz arhiva Kizliarskogo komendanta-istočnik po sotsialno-ekonomičeskoj istorii narodov Severnogo Kavkaza" *İstočnikovedeniye i tekstologiya Blijenego i Srednego Vostoka* [Moskva, 1984], s. 182).

uluslar (natsiya) değil. Her köy kendine ait yasalara göre, kendi liderleri (vladelets) tarafından yönetiliyor.”⁹

Siyasi, toplumsal ve dilsel farklılıkların, karşılıklı bakış açısını ve tasavvurları belirsiz hale getirmesi ve ilk etkileşimden onlarca yıl geçtikten sonra bile her iki tarafın da diğeri hakkında çok az bilgiye sahip olması şaşırtıcı değil. Rusya devletinin merkezileştirilmiş doğasına karşı ortaya çıkan bir yanlış anlama da şu şekilde yaşandı. Şamah hanı, 1653 yılında yazdığı mektubunda, Astrahan valisine *vladetel* olarak hitap etti. Bu ifade, hanın kendi statüsüne yakın bir statüyü ifade ediyordu. 1717 gibi geç bir tarihte ise Dağıstan *şamhalı* Adil Giray, I. Petro’ya yazdığı bir mektupta Terek valisine “çarın tebaası olan Terek prensi” olarak hitap etmişti.¹⁰

Yerli halklar, yazılı anlaşmaların içeriğiyle ilgili çok az fikre sahip olduğundan tercümelemler de ortak bir yanlış anlama kaynağıydı. Barış anlaşmaları ve benzer belgeler genellikle önce Tatarca’ya tercüme edilirdi. O dönemde Asya’da ortak dil olan Tatarca, sonradan yerel bir dil haline gelmiştir. Mütercim azlığı müzmin bir sorundu. Yerel valiler genellikle “Şamhal’a, Gürcistan’a, Çerkeslere ve başka halklara gönderilecek mütercimlerin olmadığından ve bu durumun hükümdarın davasına zarar verdiğinden”¹¹ yakınıyordu. Tercümelemler

⁹ *Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 2:364, No 256. Miçkiz, İndili ve Şubut kabilelerinden de bahseden, çeşitli Çeçen kabileleriyle ilgili ilk rapor 1587 yılında, dağlık bölgelerden geçerek Gürcistan’a giden Rus diplomatik heyeti tarafından kaleme alındı. (*Snoşeniya Rossii s Kavkazom. Materiali izvleçenniye iz Moskovskogo Ministerstva İnostrannih del, 1578-1613*, der. S. L. Belokurov [Moskva, 1889], No 4, s. 33). Çeçen sözcüğü, etnik bir grubu adlandırmak amacıyla ilk kez 1708 yılında (*Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. Sobraniye pervoye* [sonraki dipnotlarda PSZ], 45 cilt. [St. Peterburg, 1830], 4:421) başlıklı kitapta kullanılmıştır. Bu sözcüğe, ayrıca 1719 tarihli Rus haritasında da rastlanmıştır. (*Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 1:289). Ayrıca bkz. U. Iaudayev, “Çeçenskoye plemya,” *Sbornik svedenii o kavkazskih gortsah*, No 6 (1872), s. 3.

¹⁰ Russko-dagestanskiye otnoşeniya 17-pervoy polovini 18 vv. Dokumenti i materialı (Mahaçkala, 1958), No 87, s. 191; No 97, s. 226.

¹¹ *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 10, s. 77. 1719 yılında Dışişleri Bakanlığı Astrahan valisi Artemi Volinski’nin şikâyetine cevaben, Astrahan’a gönderilecek bir tercüman bulunamadığını ve valinin bulabildiği herhangi birini tercüman olarak atayabileceğini yazmıştır. Bkz. *Rossiyskiy*

genellikle, işinin ehli olmayan mütercimler tarafından yapılıyordu. Hatta tercüme, genellikle kasıtlı olarak gerçeğe aykırı beyanatlar içeriyordu. Örneğin, yerel liderler yazdıkları mektuplarında çara kendilerine denk bir hükümdarın gibi hitap etmesine karşın yazılan mektupların, her zaman Rus hükümdara yönelik ricalar içeren mektuplar olduğu kabul edilmek zorundaydı.

Aşağıdaki örnek, filolojik açıdan zaten göz korkutucu olan tercüme sürecinin, siyasi ve dini kaygılar nedeniyle daha da zorlaştırıldığını gözler önüne seriyor. 1596-1599 yılları arasında Rus diplomatik heyetinin Gürcistan seyahati sırasında, Gürcü çevirmenin ölümü nedeniyle, Gürcülerin Moskova'nın Rusça mektuplarını bir süredir okuyamadığı ortaya çıkmıştı. Gürcüler, Rus heyetinin, Kral Aleksandr'ın resmi ikametgâhına gelmesini ve resmi mektupların Türkçeye sesli olarak çevrilmesini rica etti. Ardından Gürcüler, Türkçeye çevrilen bu mektupları Gürcü alfabesiyle yazıya geçireceklerdi. Heyet, mütercimin Türkçe bilmesine ("*imeyut yazıku po turski*") rağmen, okuma yazmasının olmadığını, ne Rus ne de Türk dilini okuyabildiğini ("*gramotı po russki i po turski ne imeyut*"), bu nedenle tercüme yapamayacağını söyledi. Dahası, heyet, "mektupların, kutsal kitaplardan pek çok bilge söz içerdiğini, bu sözlerin Türkçede kullanılmadığından tercümenin yapılamayacağını" söyledi. Gürcüler ısrar etmeye, Ruslar ise böyle bir yöntemin daha önce hiç uygulanmadığını ve hiç kimsenin üç dil arasında doğru tercüme yapamayacağını söyleyerek bu ısrarları reddetmeye devam etti. Sonunda, sabırsız Gürcüler, "O halde, kutsal sözlerin okunmamasını, yalnızca konunun özünün okunmasını ve mütercimlerin bunu Türkçeye sözlü olarak çevrilmesini" önerdi. Sonunda taraflar bu öneri üzerinde anlaştı.¹²

Rus heyetinin 1596'da iddia ettiğinin aksine, "üç dile tercüme" yerel halkla iletişim kurmanın tek yolu. Bu yöntem, Rus yetkililerin Rus dilinde yetkinlik konusunda yerel halka güvenmeyi öğrendiği on dokuzuncu yüzyıla kadar düzenli olarak kullanıldı.

İmzalamaları gereken belgelerin içeriğinden genellikle habersiz olan yerel soylular, yine de Rus taleplerini yerine getirmekte sorun

Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov (RGADA), Kabardinskiye, çerkasskiye i drugiyeye dela, fond 115, 1719g, No 3, 11. 4 ob., 10

¹² *Snoşeniya Rossii s Kavkazom, No 19, s. 297-99.*

çıkarmıyordu. Böyle bir prosedüre genellikle cömert ödemelerin ve hediyelerin eşlik etmesi önemliydi. Rus devleti, hazinesi boş olan yerli soyluların, bu hediyeler olmadan, atacakları imzaya sadık kalmalarını sağlamanın zorluğunun farkına varmıştı.¹³

İsimlerde yapılan hataların, yanlış anlaşılmanın ve gerçeğe aykırı beyanlar, sadece münferit olarak karşılaşılan durumlardan daha fazlasıydı. Tüm kavramlar bir araya gelerek, Rusların ve yerli halkın birbirlerine karşı sahip olduğu yapısal yanlış kanıları oluşturuyordu. Her iki taraf da bir diğerini, kendi siyasi-kültürel sisteminin içinden algılıyor ve kendi tasavvurunu diğerinin üzerine yansıtıyordu. Bu nedenle Rus yönetiminin bölgedeki politikalarına yalnızca başkentten gönderilen bir dizi talimatla belirlendiği anlaşılmalıdır. İktidarın bölgede izlediği politikalar, yönetimin nihayetinde bölge insanına ve toprak yapısına dayatmayı başardığı tartışmaya açık sözcük dağarcıklarının ve kimliklerin de bir birleşimiydi.

Çarın Tebaası mı Müttefikleri mi?

Rus yetkililer, yerel halkla karşılaştıkları ilk andan itibaren, yerel liderlerin bağlılık yemini edip kendilerini çarın sadık tebaası ilan etmelerinde ısrar etmişti. 1589'da Moskova'dan gelen emirler üzerine, Terek kalesinin komutanı, Kumuk *şamhal*ının çarın tebaası olması için diplomatik heyetini ve yazılı talebini kendilerine göndermesini istemişti. Ancak kaleye böyle bir heyet gönderilmedi. Bunun üzerine Moskova, Terek komutanından bir askeri birliğin yola çıkmaya hazır olduğuna dair *şamhalı* uyarmasını talep etti. Sonuçta, *şamhal* "Rus devletinin himayesini ve maddi yardımını istememişti." (*naşego jalovanya sebe ne poiskal*).¹⁴

Hıristiyan olmayanların itaati, *şert* (Arapça *şart* sözcüğünden gelen, koşul ya da anlaşma maddesi anlamına gelen Türkçe sözcük) belgesiyle resmiyete dökülmeliydi. Rusça olarak önceden hazırlanan bu belgede, yerli halkın taahhüt etmesi gereken bir takım konular sıralanıyordu. Yerel soyluların oğullarını ve akrabalarını Ruslara rehine (*amanat*) olarak vermeleri ve belgeyi imzalamaları gerekiyordu. Müslüman yerel soylular ise Kuran'a el basmalıydı.

¹³ *Kabardino-russkiye otnoşeniya*, 2:1, No 165.

¹⁴ *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 10, s. 79; No 12, s. 112.

Rusların gözünde tüm bu eylemler, yerli halkın kendilerini çarın tebaası olarak kabul ettiğini gösteriyordu.¹⁵ Moskova'nın üstünlüğü, diğer Hıristiyan topluluklar arasında bile tartışma konusu yapılamazdı. 1588'de Gürcistan Kralı Aleksandr, sarayında yapılan bir görüşmede, yalnızca kendisinin değil, Rus heyetinin de çarın adına ittifaka bağlılık yemini etmesi gerektiğini söylemişti. Bu teklif reddedilince, Aleksandr kendisini kayıtsız şartsız çarın hizmetkârı (*holop gosudarev*) olarak ilan etmek zorunda kaldı.¹⁶

Ancak yerli halk Aleksandr ile aynı görüşü paylaşmıyordu. Halka göre, Rusya ile aralarındaki ilişki karşılıklı yükümlülükler doğrultusunda bir barış anlaşmasıyla güvence altına alınan müttefikliğe dayanıyordu. Yerli halk, sınır hattındaki Rus yerleşimlerine saldırmamayı ve düşman gruplarla mücadelelerinde Ruslara yardımcı olmayı taahhüt ediyor; bunun karşılığında kendi düşmanlarına karşı Rusya'nın askeri yardımda bulunmasını, uzun süredir kullandıkları otlaklara ve av alanlarına erişimlerinin güvence altına alınmasını bekliyordu. 1589'da Ruslar, Kabardey lideri Alkas'ın kendilerine rehine göndermesini ve bağlılık yemini etmesini talep etti. Alkas ise bunun üzerine, "yaşlı bir lider olduğundan halkının her konuda kendi sözüne güvendiğini, daha önce hiç kimseye rehine vermediğini ve kimseye de hiçbir zaman yemin etmediğini" söyledi. Ruslar ısrarlarını devam ettirdiğinde, Alkas *uzdenlerine* danıştı ve Ruslarla barışı sürdürmeye ve Terek kalesinde ikamet etmeleri için bir heyet göndermeye karar verdi. Ancak, Alkas'ın şartı Moskova'nın kendisine belirli bir yıllık ödeme yapması, halkının nehir kıyılarında özgürce avlanmasına, balık tutmasına olanak sağlaması, nehirlerin karşısına sorunsuzca geçilmesine izin vermesi ve düşmanlarıyla mücadele eden Kabardeylere yardım etmesiydi. Ancak Ruslara göre, bu anlaşma son tahlilde Alkas'ın çara bağlılık yemini etmesi ve Terek'te tutulacak bir rehine göndermesi, bu anlaşmanın teminat altına alındığı anlamına geliyordu. Her iki tarafın karşılıklı ilişkilerinin doğasını bu kadar farklı şekilde tasavvur etmesi nedeniyle aralarında kısa süre içinde bir çatışma çıkması şaşırtıcı değildi. Nitekim birkaç yıl

¹⁵ Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi edinmek için bkz. Michael Khodarkovsky, "From Frontier to Empire: The Concept of the Frontier in Russia, 16th-8th Centuries" *Russian History* 19 (1992): 115-128.

¹⁶ *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 4, s. 40-41.

sonra Alkas, “hükümdara hizmet vermek için ettiği yemini bozmakla” suçlandı.¹⁷ 1714’te, iktidar, Kuzey Kafkasya’daki siyasi durumla ilgili daha gerçekçi bir değerlendirme yapılmasını talep etti. Bunun üzerine Kafkas yerlisi bir Rus subayı olan Prens Aleksandr Bekoviç Çerkasski I. Petro’ya yazdığı raporunda, açıkça olmasa da “bu insanların [Kabardeylerin] bağımsız olduğunu ve kimseye boyun eğmeyeceklerini” belirtti.¹⁸

Kafkasya’da yaşayan farklı halklar arasında da hiyerarşik bir ilişki olduğu yadsınamazdı. Kabardey halkının arasından çıkan ilk etnograflardan biri olan Şora Nogmov, 19. yüzyılın başında, Kabardeylerin tebaası olup dağda yaşayan çeşitli halkların arasında keskin bir hiyerarşi olduğunu ve bu halkların Kabardeylere farklı şekillerde haraç ödediğini belirtiyordu.¹⁹ Ancak yıllık ödeme yapan ve

¹⁷ *A.g.e.*, No 11, s. 142-43, No 19, s. 305. Bunu şu durumla karşılaştırabilirsiniz: Kabardey “esirlerinin” Terek’te birkaç yıldan daha uzun olmayacak şekilde kendi halkından kimselerle ikamet etmesi gerekiyor ve cömert ödüllerle ödemelerin karşılığında Rus askeri seferlerine katılması bekleniyordu. (*A.g.e.*, No 5, s. 43-53).

¹⁸ *Russko-dagestanskiye otnoşeniya 17-pervoy pol. 18 vv.*, No 96, s. 224.

¹⁹ İnguşlar, Nazranlılar, Karabulaklar ve Tagaur Osetleri Kabardey soylularına her haneden bir gümüş ruble olmak üzere yıllık ödeme yaparlardı. Haracı alan soylu bu haneleri korumakla yükümlüydü. Bu amaçla her köye bir müfreze gönderir ve bu müfrezenin ihtiyaçlarının tamamını köyün kendisi karşılardı. Ovalarda ve dağlarda yaşayan Digor halkı ise bu haracı hane başına bir koyun olarak öder ve karşılığında korunmaları için bir müfreze alırdı. Balkarlar ise haraç ödemezdi, ancak Kabardey atlarını çaldıklarında Kabardeylerle aynı cezayı öderdi. Çeçenler ve Uruspiyev Osetleri Atajukin soyuna bağlıydı ve kimse bu iki topluluğun ilişkilerine karışamazdı. Bu soyun soylusu istediği haracı uygular ve bu topluluklar da haracı ödemeyi reddedemezdi. Hulamlar ve Bezengi Osetleri de hane başına yıllık bir koyun vermek zorundaydı. Karaçay Osetleri de uzun yıllardır Kabardey tebaasıydı ve ayrı ayrı soylular arasında paylaşılmamışlardı. Karaçay Osetleri yıllık olarak en yaşlı soyluya üç yüz koyunluk vergi öderdi. [Yazar, muhtemelen Kabardeylerin Balkarları ve Osetleri aynı adla (Kuşha) adlandırması nedeniyle yanlışlığa düşmüş. Uruspiy ve Bezengi Balkar topluluklarıdır. Karaçaylar da Balkarlar gibi Türk dilli, Osetlerden ayrı bir halktır. (*ed.*)] Ayrıca her hane, belirli ölçüde buğday ile inek sütünden yapılan ve büyük küplere koyulan tereyağı cinsinden ödeme de yapardı. Soylular, Karaçaylara adamlarını gönderebilir ve dilediği şeyi talep

günümüzün dış yardımı olarak kabul edilebilecek maddi yardımlarda bulunan tarafın Ruslar olmasına rağmen, Kabardeyler neden kendilerini Rusya'nın tebaası olarak görüyordu da, Rusları kendi tebaaları olarak saymıyordu? Prens Bekoviç-Çerkasski aslında bunu I. Petro'ya açıkça olmasa da Kumuklar ile İran arasındaki ilişkinin doğası üzerinden şöyle açıklamıştı: "Herkes bu insanlardan korkuyor. Özellikle de kendilerini korumak için Kumuk prenslerine ve *şamhal*ına hibe ya da maddi yardım [*jalovanye*] olarak adlandırılan bir para veren İranlılar. Ama konu üzerinde düşününce, İranlıların, Kumuklara özünde haraç [*dan*] ödediği ve şahın Kumuk liderlerine oldukça fazla harcama yaptığı anlaşılabilir."²⁰

Yerli halk her ne kadar Rus iktidarının üstünlüğünü kabul etse de, bu ilişkiyi kendi toplumlarının bakış açısından algılıyordu. 1779 yılında askeri müdahaleyle karşılaşan Büyük Kabardey soyluları bağlılık yemini etmeyi reddetti ve kendilerinin Rus tebaası olmadıklarını, ama geleneksel olarak Rus himayesindeki ortaklar, konuklar ya da müttefikler (*konak*) olduklarını beyan etti. Ama sonuçta Rus ordusu Kabarda'ya girdiğinde, Kabardeyler barış talep etmek ve hiçbir şart olmaksızın bağlılık yemini etmek zorunda kaldı.²¹

Rusya'nın yerel elitleri ikna ederek ya da doğrudan askeri tehdit yoluyla yerli halkın siyasi sadakatini ısrarla talep etmesi gerçeğinin sürekli bir hayal kırıklığına sebep olması da hiç şaşırtıcı değil. Yerli halklar, "hükümdara karşı ettikleri bağlılık yeminlerini bozmakla" suçlanıyor, ardından yeniden zorla sadakat yemini etmeye ve yeni anlaşmalar imzalamaya zorlanıyordu. Ancak, genellikle yaşandığı üzere, Rus askeri yardımı gelmediğinde ve yıllık ödemeler ile

edebilirdi. Haracı ödemek istemeyen hanenin kapı girişinin önüne bir taş koyulur ve soylu bu taşı kaldırına kadar eve kimse giremezdi. Eve giren olursa ceza ödemek zorunda kalırdı. Altı Abaza soyu üç Kabardey soylusu arasında paylaşılmıştı ve İnguşlarla ve diğer halklarla benzer şekilde haraçlar ve cezalar ödemek zorundalardı. (Ş.B. Nogmov, *İstoriya adigeyskogo naroda* [Nalçik, 1958], art. 26, No 27, s. 187; ayrıca bkz. *Kabardino-russskiye otnoşeniya*, 2:141, No 111).

²⁰ *Russko-dagestanskiye otnoşeniya 17-pervoy pol. 18 vv.*, No 96, s. 225.

²¹ *Akti sobranniye Kavkazskoy arheografiçeskoj komissiyey*, Cilt 1-12 (Tiflis, 1866-83), 1:91. *Kunak* kavramıyla ilgili daha fazla bilgi edinmek için bkz. V. K. Gardanov, *Obşçestvennyy stroy adıgskih narodov*, s. 289-326 (5. dipnot).

hediyeler gönderilmediğinde, yerli halklar, buna karşılık, Rus yetkililerini anlaşımayı ihlal etmekle suçluyordu. Bu döngü defalarca yineleniyordu.

Hıristiyanlık

Ortaçağ'da güdülen kendi kendini abartma siyasetinde, çara bağlı olan toprakların ve halkların çara hitap edilirken fazladan unvan olarak kullanılması, Moskova'nın ilk baştaki genişleme çabaları için yeterli bir sebepti. Ancak daha da önemli olan şey, Moskova'nın kendi *ne plus ultra* (mükemmeliyet noktası) tasavvuru olarak kabul ettiği Üçüncü Roma statüsündeki giderek artan ısrarıydı. Osmanlı'nın Bizans devletini ortadan kaldırmasından kısa süre sonra, Rus çarı Ortodoks Hıristiyan bir devletin tek egemen hükümdarı haline gelmişti. 1589 yılında, uzun uğraşlar ve diplomatik girişimler sonucunda Moskova, çarın kendi bağımsız patriğini atamasıyla ilgili diğer Ortodoks patriklerin onayını almayı başardı.²²

Rusya'nın 16. yüzyıl ortasında bölgeye gelişinden itibaren, Kuzey Kafkasya dini bir sınır hattı haline de gelmişti. Din, kolonistleri kolonileştirilenlerden ayırıyordu ve Rus devletinin Hıristiyan kimliği kolonileştirme çabalarına içkin bir duruma geliyordu. Gürcüler

²² Elbette aynı olayı bir yıl sonra Gürcistan kralına anlatan Rus diplomatik heyetinin bakış açısının daha farklı oldu görülüyor. Heyetin anlattığına göre, İstanbul patriği Jeremiah, kendisiyle birlikte İskenderiye, Kudüs ve Antakya'daki üç patriğin çardan Rusya'da kendi papasını ilan etmesi için ricada bulunmak üzere özel bir görevle Moskova'ya gelmişti. Buna göre, ilan edilecek bu yeni papa kâfir Latin Roma'daki papanın yerine geçecek ve Tanrı'dan Hıristiyanları özgürleştirmesi ve Müslümanları yenilgiye uğratması için çara yardım etmesini dileyecekti. Moskova'nın kendisine biçtiği rakipsiz üstünlük rolüne ve çarı sonsuz ölçüde yüceleştirme ihtiyacına uygun olarak düşünüldüğünde diğerlerinin mütevazı maruzatlarına çarın atayacağı papa ancak yardımsever bir şekilde yaklaşabilirdi. Statüleri, tebaanın hükümdara yaptığı hizmetler açısından değerlendirilmek zorunda kalınan Kafkasya'nın yerli halkları gibi, Ortodoks patriklerinden de yüce yönetici Rus çarına yalvarmaları bekleniyordu. Ancak retorik ve gerçeklik uyuşmadı. Resmi Rus kayıtlarının haricinde tutulan kilise kayıtları olayların gerçekte nasıl geliştiğini gösteriyor. Yerli halkın yazılı olarak kaydedilmeyen hikâyesi Moskova'nın oluşturduğu resmi anlatı içinde kayboluyor. (*Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 12, s. 208).

kendilerini sınır hattının diğer tarafında bulan ve kendi devletlerinin organize ettiği siyasi bir kimliğe sahip olan tek Hıristiyan topluluğu. Kafkasya'daki Müslüman halklarla çevrelenen ve değişik zamanlarda ya İran'a ya da Osmanlılara haraç ödemeye zorlanan Gürcülerin, genellikle ısrarla Rusya'nın yardımını talep eden saflığı bozulmuş Hıristiyanlar olduğu düşünülüyordu. Gürcüler Moskova'ya başvurdu ve Rusya'nın bölgeye gelerek topraklarının çoğunu ele geçiren Türkleri ve "geceleri tuzağa düşürdükleri Hıristiyanları zorla Müslüman yapan kâfir köpekler" olarak tanımladıkları şamhal ile şamhalın halkını Gürcistan topraklarından atmasını talep etti.²³

Yardım ve müdahale için aynı inanca mensup ama daha güçlü unsurlara başvuran tek grup Hıristiyanlar değildi. Gürcülerin Rus yardımına başvurduğu sırada, Rusya'nın bölgede hızla yayılmasından çekinen Dağıstan şamhalı, 1589 yılında bir mektup yazarak Osmanlı padişahından yardım istedi. Şamhal, halkının yararlandığı nehrin Ruslar tarafından nasıl ele geçirildiğini, nehrin kıyısına bir kale inşa edildiğini ve halkının üzerine büyük bir ordu gönderildiğinden yakındı. Şamhal, halkının yaşadığı toprakların Ruslar tarafından ele geçirilebileceğini ve halkının zorla Hıristiyan yapılabileceği konusunda uyarılarda bulunuyordu. Padişahın yardıma gelmemesi halinde, "Osmanlı'nın İran'dan aldığı Derbent'in, Şamahi'nin, Şirvan'ın ve Gence'nin kendilerini savunamayacağını; Rusların İran şahı ve Gürcü kralı ile birleşip bölgeden İstanbul'a doğru sefere çıkacaklarını, diğer yandan da Fransa ve İspanya krallarının Osmanlı'ya savaş açacaklarını, padişahın İstanbul'dan sağ çıkamayacağını, tutsak düşeceğini ve nihayetinde Müslümanların Hıristiyanlaştırılacaklarını ve İslam'ın sonunun geleceğini söylüyordu."²⁴

²³ *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 6, s. 53-62 Benzer bir başvuru da Ermeni piskopos Martin tarafından Derbent'te yaşayan ve zorla Müslüman yapılmak istenen Ermenilerin korunması için yapıldı (*Tsentralniy Gosudarstvenniy Voенno-İstorіçeskiy Arhiv (bundan böyle MA olarak alıntılanacaktır) F. VUA, No 18472, 1. 3*). Hem Gürcüler hem de Ermeniler himaye edilmeleri için sürekli Rusya'dan yardım almayı umdu; bkz. Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Bloomington, Ind., 1988), s. 56-59 ve *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington, Ind., 1993), s. 31-36.

²⁴ *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 12, s. 203. Aradan yüzyılı aşkın bir

Dinin ve devlet egemenliğinin açıkça ayrılmadığı ve ayrılamadığı bir dönemde, bölgedeki önemli güçler, topraklar ve insanlar üzerindeki iddialarını genellikle ortak dini inançlara dayandırıyorlardı. Rus heyetleri, Batı Gürcistan'da Rus hâkimiyetinden yana çıkmaya sürekli hazırды. Ne de olsa Gürcistan Hıristiyan bir ülkeydi. Osmanlılardan da benzer şeyler duymuşlardı. Osmanlılara göre, Çerkesler ve Kumuklar Müslüman oldukları için Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaasıydı.²⁵ 1645'te, Güney Dağıstan'daki liderlerden *utsmiy* Kaydağ Moskova'nın Kuzey Dağıstan'daki iki liderin Rusya'nın tebaası olduğunu iddia etmesine belli belirsiz de olsa şu şekilde karşı çıkmıştı: "Bilmeniz gereken şey şu ki Kazanalp ve Burak Müslümandır. Müslümanlar nasıl olur da Hıristiyan bir hükümdarın tebaası [*holopi*] olabilir? Onlar, hükümdarımız, İran şahının tebaasıdır."²⁶ Bu türden tavizsiz bir retorik, hem kendi kendine hizmet ediyordu hem de yanıltı. 17. yüzyılın ortalarında pek çok Müslüman kendisini, Rus devletinin sınırları içerisinde, pek çok Hıristiyan ise kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olarak buldu.

süre geçtikten sonra, Rusya'nın 1696'da Osmanlı'nın bölgedeki en önemli yerleşkesi olan Azak kalesini ele geçirmesinden sonra, *şamhal* Osmanlı padişahına başvurdu. Rusları Kabardey'deki Terek nehri kıyısında bulunan Tatartup'taki yeni inşa edilmiş kalelerinden püskürtmek için Osmanlıların asker, top ve cephane göndermesini talep etti. Padişahın gönderdiği askeri birlik talep edilenden çok daha küçüktü. Kabardey'e ulaşamayan bu birlik, o dönemde Kuban'ın ağzına yeni inşa edilen Acu kalesine konuşlandırıldı (Silahtar Mehmet Ağa Fındıklılı, *Nusretname*, ed. İsmet Parmaksızoğlu, 2 cilt. [İstanbul, 1962-66], 1:323-24). 1750'lerde, Osmanlı padişahına güvenemeyen *şamhal* aynı anda hem Ruslardan hem de İranlılardan yardım istedi (P.G. Butkov, *Materialy dlya novoy istorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god* [St. Peterburg, 1869], 1:254). 1770'lerde ve 1780'lerde, Rusya ve Gürcistan ittifakıyla karşılaşan Dağıstan ve Azerbaycan, yeniden İstanbul'u yardıma çağırırdı. {*Başbakanlık Arşivi*, İstanbul, Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No 73, 94; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasabete Dair Arşiv Belgeleri*, cilt 1 [1578-1914], [Ankara, 1992], s. 62-93)

²⁵ *Kabardino-russskiye otnoşeniya*, 1:14-15, No 6; 1:23-25, No 12; *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 33, s. 572.

²⁶ *Russko-dagestanskiye otnoşeniya 17-pervoy polovini 18 vv.*, No 79, s. 174.

Böyle başvuruların retoriksel gücü bir yana, din dayanışması genellikle, daha anlık ve pragmatik ihtiyaçlara kurban ediliyordu. Bu nedenle Gürcüler, şamhalın Gürcü köylerini yıkıp geçen ve aralıksız devam eden baskınlarına karşı Moskova'nın yardımını almak için bastırılmış ve mustarip Hıristiyanlığa dair sayısız ağıtı kullanıyordu. Ancak askeri yardım gelmediğinde, Gürcüler tereddüt etmeden İranlılarla ya da Osmanlılarla işbirliği yapıyordu. Benzer şekilde, Ruslar da, Avrupalı güçler tarafından Müslümanlarla ve Türklerle mücadele etmek için kurulan koalisyonun merkezinde kendilerinin yer aldığına dair süslü sözler verdikten sonra, pragmatik kaygılarını açığa vuruyor ve Gürcülerin Terek kalesine tedarik sağlaması gerektiğinde ısrar ediyordu. Hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar, hacıları casus olarak ve inanç konularını siyasi amaçları gizleyen bir kılıf olarak kullanıyordu.²⁷ Dini ve siyasi kaygılar, süregiden çatışmalar yaratıyor ve bu durum genellikle uzlaşmanın da önüne geçiyordu. Rusların 1722'de başlattığı Dağıstan işgali sırasında, Kırım hanı, şamhal Adil Giray'a "kâfir Moskovalıların sözlerine güvenilmemesini, ancak tüm Müslümanların İslam adına kâfirlere karşı birleşmesi gerektiğini" yazdı.²⁸ Bazen dinsel dayanışma önem taşıyordu. Örneğin, Enderi'nin Dağıstanlı lideri Rusya'ya bağlılığını ilan etmişti. Bu ilandan çok kısa süre sonra, 1737'de, Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti ve Enderi'nin liderine askerlerini Rusya'nın yanında savaşa göndermesi emri verildi. Liderin yanıtı ise, Müslüman bir hükümdara karşı kâfir bir hükümdara (*gyaurskiy tsar*) yardımcı olmayı kendisine yakıştırmadığıydı.²⁹

Rus, Osmanlı ve İran yönetimleri, dini jeopolitik çıkarlar için kullanıyordu. Osmanlı ajanlarının Kafkasya'ya geldiği ve padişahın, halkın Rus baskısına karşı ayaklanmasını talep eden fermanlarını

²⁷ *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 4, s. 26-27, 37. 1775'te Astrahan'daki bir Rus yetkilisine göre Rus yönetiminin, inancı ve yıkılan kiliseleri yeniden inşa etme gerekçeleriyle stratejik açıdan Gürcistan'a yakın bir konumda bulunan ve Kabardey'in daha kolay kontrol altına alınmasını sağlayabilecek Tatartup'ta yerleşime başlaması gerekiyordu. (*Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 2:314, No 220).

²⁸ *Russko-dagestanskiye otnoşeniya 17-pervoy polovini 18 vv.*, No 131, s. 261-62.

²⁹ *RGADA Senat*, F. 248, op. 113, d. 1257, 1. 14 ob.

okuduğu bildiriliyordu. Rusya yönetimi de Osmanlı ya da İran egemenliği altındaki Hıristiyanlara kendi ajanlarını göndererek isyanları teşvik ediyordu. 1784'te, "İran boyunduruğundan kurtulmaları amacıyla imparatorluğun himayesini kabul etmelerine ikna edilmeleri için" Karabağ ve Karadağ Ermenilerini Rus ajanları gönderildi.³⁰

Diğer Müslümanlar da çoğu zaman Ruslardan uzak duruyordu. Ancak yine de, bu grupların birbirleriyle yaptıkları sonu gelmeyen savaşlarda, bazı liderlerin rakiplerini yenilgiye uğratabilmek için "kâfir" Ruslardan yardım aldığına dair söylentiler dolaşıyordu. İslam kimliğinin, Kafkas halklarını aynı çatı altında bir araya getirmekte tek başına yetersiz olduğu gerçeği, Şeyh Mansur'un 1780'lerde Ruslara karşı ilk kez büyük bir ayaklanma başlattığında daha da belirgin hale geldi. Ayaklanma sırasında, Müslüman din adamalarından biri, Rus yetkililere bir mektup yazarak 2000 ruble karşılığında Mansur'u öldürmeyi teklif etti. Rus yönetimi teklifin ne kadar güvenilir olduğunu değerlendirdi ve sonunda din adamına söz verdiği suikastı gerçekleştirilmesi için 500 ruble vermeye karar verdi. Ayaklanmaya katılmayan başka topluluklar da vardı. Avarlar Rusya'ya bağlılıklarını yinelerken Kabardeyler de tarafsız kalmaya karar verdi.³¹

Kırım'da ve Kuzeypatı Kafkasya'da yaşayan din kardeşlerinin yıkıcı baskınlarından mustarip olan Kabardeyler, sık sık Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyuyordu. Rus yönetimini, Kabardeylerin Rusya ile iyi geçinmekten başka şansı olmadığına ikna eden Vasili Bakunin, pek çok konuda bilgi sahibi olan ve bölgede yaşayan öngörülü bir Rus yetkiliydi. Bakunin'in 1748 yılında yazdığı bir rapora göre, Kırımlılar ve Kuban Nogayları ile aynı dine inanmalarına rağmen Kabardeyler sık sık bu iki grubun baskınlarına uğruyordu. Bu nedenle, Kabardeyler Kabarda'yı terk ederek Kuban nehrinin öte tarafına geçmez ve Kırım'ın boyunduruğu altına girmezdi.³²

Buna benzer anlatılardan biri, Kırım'ın Kabardey'le ilişkisini yakından göstermektedir. 1708'de Kırım hanı olan Kaplan Giray, tahta çıkışı vesilesiyle üç bin Kabardey kölenin sarayının bulunduğu şehre gönderilmesini talep etti. Bu aslında eski bir gelenektir.

³⁰ VIA F. 52, op. 1, d. 350, pt. 4; d. 72, pt. 1, l. 1.

³¹ A.g.e., d. 72, pt. 1, l. 197, 203 ob.

³² *Kabardino-russkiye otnoşeniya*, 2: 161, No 119.

Kabardey bölgesi Kırımlılara ve Osmanlılara köle gönderen en önemli geleneksel merkezlerden biriydi. Bunun üzerine, Kırım'ın çalkantılı siyasi hayatına atıfta bulunan Kabardeyler, önceden hanların on beş ya da yirmi yılda bir değiştiğini söyledi. O dönemde Kırımlılar her yıl han değiştiriyordu. Bu nedenle Kabardeyler bu kadar çok köleyi kısa süre içinde tedarik edemezdi. Ayrıca, Kabardeylerin çoğunun artık Müslüman olduğunu, her köye okul ve cami inşa edildiğini, çocuklarının buralarda eğitim gördüğünü, bu nedenle de "bu gençlerin, kafirmiş gibi köle olarak gönderemeyeceklerini" söylediler. Ancak İslami hassasiyetlere dokunmak pek işe yaramadı. Kaplan Giray'ın ordusu kısa süre sonra Kabardey'e girdi. Kabardeyler köleleri göndereceklerine söz verdi. Ancak hemen ardından Kırımlıları tuzağa düşürdüler ve topraklarına giren ordunun neredeyse tamamını yok ettiler. Esir düşmekten kıl payı kurtulan Kaplan Giray Nogaylara sığındı ve bir daha Kırım'a dönemedi.³³

Farklılıklar bir yana, Rus yetkililer yerli halkların dini inancının toplumsal davranışlarını ve ahlaki değerlerini biçimlendirdiğini düşünmeye devam ediyordu. On altıncı yüzyıl gibi erken bir dönemde, Rus yetkililer yerli halkın ettikleri bağlılık yeminlerini tutmakta sorun yaşadığını düşünüyordu. Çünkü yerli halk Müslümandı ve bu yüzden de onlara güvenmek mümkün değildi.³⁴ İki yüzyıl sonra, 1784 yılında, General P. S. Potemkin, Kabardeylerin çok büyük olasılıkla İslam'ı seçtikten sonra ikiyüzlü hale geldikleri sonucuna vardı. Ayrıca Potemkin'e göre Kabardeylerin hain doğası İslam'ın temel öğretilerini tam olarak anlayamamış olmalarıyla açıklanabilirdi. İslam dinini seçmeden önce Kabardeylerin Hıristiyan olduğunu hatırlatan vali Potemkin'e göre, becerikli rahiplerin bölgeye vaaz vermesi için gönderilmesi gerekiyordu. Böylece "dağlarda yaşayan halklar arasında kutsal saadetin ışığı şüphesiz çok kısa bir süre içinde parlayabilirdi."³⁵

P.S. Potemkin, "Kafkasya'nın yeniden Hıristiyanlaştırılması" fikrini

³³ Fındıklılı, *Nusretname*, 2:247. Bu zaferden kısa süre sonra Kabardeyler köle olarak ödedikleri haraçlarını ödemeye devam etmeye zorlandı. 1755'te, Kabardeyler, Kırım'a köle göndermeyi yeniden reddetti. (*Tsentralniy derjavniy istoričniy arhiv Ukraini v misti Kiivi*, F. 59, op. 1, d. 2,668, l. 6).

³⁴ *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, No 20, s. 305.

³⁵ *Kabardino-russskiye otnoşeniya*, 2:360, 362, No 256.

gündeme ilk getiren kişi değildi. Kuzey Dağıstan'da kurulan yeni bir kalenin adını "Kutsal Haç" olarak belirleyen I. Petro'nun da aynı amaca yönelik yaptığı hamleler rahatlıkla görülebilir.

1744'te Osetler arasına gönderilen misyonerlerle, bölgede yaşayan halkı Hıristiyanlaştırma girişimleri başlatıldı. Misyonerlerin görevi gizli tutulmalıydı. Senato, Sinod'tan bölgeye Rus değil yalnızca Gürcü rahiplerin gönderilmesini istedi. Gönderilen rahiplere yazılı talimat verilmeyecekti. Böylece Osmanlı ve İran yönetimleri rahiplerden şüphelenmeyecekti.³⁶

Dışişleri Bakanlığı tarafından dört yıl sonra hazırlanan, ancak imzasız bırakılan ve Kabardey soylularından birinin ifadelerine dayandırılan bir rapora göre Kabardeyler Hıristiyan inançlarını çok uzun zamandır koruyordu. Kabardeylerin kökeni Terek kalesine ve çevresine yerleşen on beşinci yüzyıl Ukrayna Kazaklarına kadar dayanıyordu. O dönemde Ukrayna Kazakları Çerkesler ya da Kabardeyler olarak biliniyordu ve Rusya'nın hakimiyeti altındalardı. Daha sonraları Kırımlılar tarafından ilhak edildiler ve İslam'ı seçmeye zorlandılar. Terek nehrine geri döndüklerinde dillerini ve Hıristiyanlığı unutmuşlardı bile. Dışişleri Bakanlığı tarafından 1770'lerde yazılan başka bir rapor bir adım daha ileri giderek, Osmanlı'nın Kabardeyleri bu nedenle kendi tebaası olarak gördüğünden bahsediyordu.³⁷

³⁶ *Polnoye sobraniye postanovleniy i rasposyajeniy po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya Rossiyskoy imperiy*, cilt 2 (1744-45): 123-28, No 651; 310-13, No 805.

³⁷ *Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 2: 147-48, No 116; 2:318, No 221. Moskova'nın Kuzey Kafkasya üzerinde oldukça mantıksız gerekçelerle ilk kez hak iddia etmesi 1554 yılında, Polonya'ya göreve giden Moskova diplomatik heyetine verilen talimatlarda kendini göstermektedir. Moskova'nın Çerkesleri neden kendi tebaası olarak gördüğü sorusuna karşılık olarak, heyete Çerkeslerin Ryazan'dan kaçtıklarını, bu nedenle de Moskova'nın eski tebaası olduklarını söylemesi tembih edilmişti. (Solovyev, *Estonya Rossii s drevneyşih vremen* [Moskva, 1960], 3:515). 1594 yılında Çar Fyodor Osmanlı padişahına yazdığı mektupta Kafkasya'da yeni Rus kaleleri kurulmasının gerekçesini, "Dağlardaki Kabardey prenslerinin, Çerkes prenslerinin ve *şamhalın* Ryazan bölgesinde ezelden beri yaşayan Rus tebaaları olduğunu, Ryazan'dan kaçtıktan sonra dağlara çıktıklarını ve ardından Çerkeslerin ve Kabardeylerin babası Çar İvan'ın himayesi altına girmek için başvurduğunu" söyleyerek açıkladı. (*Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 1:71, No 43).

Özünde mantıksız olsa da, bu raporların Rusya'nın başkentindeki karar vericilerin üzerindeki etkisi yadsınmaz. Böylece Rus yönetimi Osmanlı'nın Kabardeyler üzerindeki egemenliğine karşı çıkmak için haklı sebeplere sahip oluyor ve yerel halkı Hıristiyanlaştırma çabalarına rahatlıkla meşruiyet kazandırıyor.

Bazıları bu insanların geçmişte Hıristiyan olması nedeniyle din değiştirmelerinin meşru olduğunu, başka bir kesim ise bu halkların yalnızca ismen Hıristiyan olduğunu, ancak özünde pagan kaldıkları için İslam'ın bu kadar yayıldığını ileri sürüyordu. Her iki görüş de aynı sonuca varıyordu: Daha aktif bir Hıristiyanlaştırma çabasıyla bölge halklarının yeniden Hıristiyan dinine inanmasını sağlayacaktı.³⁸ Ancak yerli halka yönelik çok sayıdaki misyonerlik çalışması, genellikle kâğıt üzerinde kaldı ve hayata geçirilemedi.

Aslında bölge yeniden Hıristiyanlaştırılmıyor, sürekli "yeniden Müslümanlaştırılıyordu." Sufiliğin Nakşibendi koluna mensup dervişler bölgeye Müslümanlığın yeni bir dalgasını da taşımış oldu. Geçimlerini bağışlarla sağlayan bu Müslüman vaizlere görev verilmesine, kaynak yardımı yapılmasına ya da iktidar desteği sağlanmasına gerek yoktu. İran'dan sürülen vaizler, yaygın İslam inancının daha hoşgörüsüz ve daha az uzlaşmacı bir şeklini dağ köylerine getirdi. Bu köylerde bu tür bir akım oldukça fazla sayıda taraftar topluyordu. Şeyh Mansur'un 1780'lerde başlattığı Rusya ve Hıristiyanlık karşıtı ayaklanma Sufilerin Kafkasya'da artmakta olan etkisinin doğrudan ortaya çıkardığı bir sonuçtu.³⁹ Bu ayaklanma Rus "kâfirlerin" ilerleyişinin önünü kesmekte başarısız olsa da, Kuzey Kafkasya halklarının hafızasında kalıcı izler bıraktı. Ayrıca bu isyan Müslüman din adamlarının Ruslara karşı *gazavat* (kutsal savaş)

³⁸ B. F. Pfaf, "Materialı po istorii osetin," *Sbornik svedeniy o kavkazskih gortsah* (1871), 5:95

³⁹ Orta Asya'daki Buhara şehrinde 14. yüzyılda ortaya çıkan ve Sufi İslam'ın en yaygın tarikatlarından biri haline gelen Nakşibendi tarikatı ile ilgili daha fazla bilgi edinmek için bkz. "Nakshbandiyya" in *The Encyclopaedia of Islam, new ed.*, ed. C.E. Bosworth ve diğ. (Leiden, 1992), 7:933-39. Mansur ayaklanmasıyla ilgili bkz. A. Bennigsen, "Un mouvement populaire au Caucase au XVIII siècle. La 'Guerre Sainte' du *sheikh* Mansur (1785-1791), page mat connue et controversée des relations russo-turques *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 5, No 2 (1964): 159-205.

olarak başlattığı ayaklanmaların yalnızca ilkiydi. Rusya'nın bölgede devam eden yayılmacı politikaları, yerli halkı kaçınılmaz olarak yerli Müslüman din adamlarının kucağına atıyor ve halkın direnişinin İslam'ın yeşil sancağı altında toplanmasına neden oluyordu.

Aydınlanma

18. yüzyılın ikinci yarısında çoğunlukla siyasi ve askeri hedeflerine ulaşmaya çalışan Rusya yönetimi farklı hamleler de yapmaya başladı. Yönetim artık Kuzey Kafkasya halklarının yaşam tarzına etkin olarak müdahale etmeye çalışıyordu. Dışişleri Bakanlığı'nda Kabardeylerle ilgili 1778 yılında yazılan bir rapora göre "Bu döneme kadar Kabardeylerin iç işlerine karışmak gerekmiyordu; Rusya'nın önem verdiği şey Kabardeylerin siyasi ve yabancılarla ilişkilerindeki sadakatin sağlanmasıydı."⁴⁰

Yine aynı rapora göre değişen şey "Rusya'nın ihtiyaçlarıydı." 18. yüzyılın ortalarından o döneme kadar Rusya'nın bölgedeki çıkarlarına yeni, eğitilmiş, Batılılaşmış, elit askerlerle yönetim kadrosu hizmet ediyordu. Çağdaş hukuk konseptleri, askeri taktikler ve yönetimle ilgili dersler alan ve Akıl Çağı'nın tipik temsilcileri olan bu kadrolar, kendi iç üstünlükleriyle ilgili harika bir özgüvene sahip kişilerden oluşuyor, yeni fikirler ortaya çıkarıyor ve yönetimle ilgili yeni yöntemler ileri sürüyordu.

Bu kadroların bakış açısıyla yerli halk "vahşi geleneklere" ve "tamamen yozlaşmış ahlaka" sahipti, "güvenilmez ve ikiyüzlüydü" (*nepostoyanni i verolomni*). Bu insanlara güvenmek mümkün değildi, çünkü "karakterleri kaypak ve kabaydı" (*vetrennosti i grubosti*) ve "kendi doğaları ve yetiştirilme şekilleri nedeniyle hayat tarzları yağmacıydı" (*hişçnoe remeslo*). Bunlar yalnız kişisel yargılar da değildi.⁴¹ Resmi olarak dile getirilen görüş de buydu. İmparatorluktaki diğer halkların aksine, yerli halklar çocuk olarak kabul ediliyor ve buna göre muamele görüyordu. Bu durum 18.

⁴⁰ *Kabardino-russskiye otnoşeniya*, 2:329, No 227.

⁴¹ *A.g.e.*, 2:324, No 225, No 256, s. 359-63. 1768'de, Kabardey soyluları, General N. A. Potapov'un kendileriyle Mozdok'ta buluşmaya gelmediğinden şikayet etmişti. General "kendini bölgedeki soylularla konuşacak kadar onursuz görmediğini" yazılı olarak soylulara iletmişti (*A.g.e.* nos 199-200, s. 276-77).

yüzyılın son yıllarında Kafkasya valilerine verilen unvanlardan biri olan “Hıristiyan olmayan çeşitli unsurların vasisi ve hamisi” (*opekun raznih inovertsov*) unvanında kendini açıkça gösteriyordu.⁴²

Elbette çocuklar büyüyebilir ve Rusya İmparatorluğu'nun sadık tebaası haline gelerek kendilerini kurtarabilirlerdi. Böylece Rus yetkililerin herkesin sahip olacağını iddia ettiği medeniyetin nimetlerine kavuşabilirlerdi. Yeni Dünya'daki yerlilerin ya da 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun yerli halkının aksine, Kafkasya halkı henüz “doğanın masum çocuğu” ya da “asil vahşiler” (*noble savage*) olarak henüz romantikleştirilmemişti.⁴³ Her şeyden önce, yerli halkın her çocuk gibi kontrol edilmesi, eğitilmesi, kurallara uyması, yaramazlık yaptığında azarlanması ve cezalandırılması gerekiyordu.

Bu hedeflere ulaşmak için Rus bölgesel yönetimi farklı politikalar izlemeye başladı. “Anlaşmazlıkları tamamen ortadan kaldırmak için gerekli olduğunda” ya da “Kabardeylerin arasında yaşanan her türlü sorunu alevlendirmek amacıyla” uygulanan klasik “böl ve yönet” politikası da, “Kabardey soylularının savaşan hiziplerinin uzlaşması Rus çıkarlarına uygun olduğunda” yine klasik “birleştir ve yönet” politikası da uygulandı.⁴⁴ Askeri ve sivil Rus yetkililer, komşu Kalmuk ve Kazak halklarını Kabardeylere karşı kullanmaktan çekinmedi. Bu toplulukların ağıklarını ele geçirip buğdaylarını yok ederek Kabardeylerin aç kalmasını planladı. Kızılyar kalesinin komutanı 1768'de St. Petersburg'a yazdığı gizli raporunda, “Böylelikle tamamen açlık çekecekler ve yoksul kalacaklar. Atları olmadan ne yapabilirler ki?” diyordu.⁴⁵

Bölgenin kolonyal yönetimiyle ilgili en kapsamlı planlardan birini Astrahan valisi Pyotr Kreçetnikov 1775 yılında hazırladı. Önceki önermeler gibi bu da “ancak Hıristiyan dinine dönmelerinin bu insanları uysallaştıracağı ve barbarlıklarını evcilleştireceği” inancını esas alıyordu. Ayrıca plana göre “Çoğu görünüşte Müslüman olan bu insanların Hıristiyanlığa dönmeleri çok zor olmayacaktı. Rus insanıyla

⁴² VIA F. 52, op. 1, d. 264, 1. 32; d. 286, pt. 3, 11. 2 v.d.

⁴³ Konuyla ilgili Slezkine'nin kitabındaki bir tartışmayı karşılaştırmın: *Arctic Mirrors*, s. 74-75, 387-90 (7. dipnot).

⁴⁴ *Kabardino-russskiye otnoşeniya*, 2:295, 297, No 212, 2:330, No 227.

⁴⁵ A.g.e., 2:282-84, No 202.

kuracakları iletişim sayesinde dillerini ve geleneklerini tamamen ortadan kaldırmak da mümkün olacaktı.” Astrahan’da bir okul kurulacak ve bölgede yaşayan soylular bu okula kendi çocuklarını gönderecekti.

Ticaret teşvik edilecek, yerli halk Rus mallarına ve özellikle de para kullanmaya alıştıırılacaktı.⁴⁶

St. Petersburg’taki yetkilileri Kafkasya’da daha etkin bir politika izlemeye ikna etmek için vali, bölgenin doğal kaynaklarının ve verimli topraklarının sömürülmesiyle devlet hazinesinin ciddi şekilde kazanç sağlayacağını da söyledi. Dahası yerli halk ucuz iş gücü sağlayacaktı. Ayrıca “kâr” kavramından habersiz olan halka ödemeler gereğinden çok az yapılabilir ya da bölgede gelenek olduğu üzere çalışma karşılığında gömlek verilebilirdi. Ancak bunu başarmak için, valiye göre Rus yetkililerin Kızlyar’dan Mozdok’a kadar tüm sınır hattı boyunca yeni yerleşimler kurması gerekiyordu. Yeni kurulacak yerleşim alanlarının nüfusunun en az üçte birini oluşturacak Rus askeri birliklerinin arasında yerli halk da iskân edilmeliydi. Ayrıca yerli halk Rus komutası altında görevlendirilmeli, halklar arasında evliliğe izin verilmeliydi. Tüm bunların sonucunda yerli halkın “yaşam tarzı, gelenekleri ve dili fazla zahmete girmeden ortadan kaybolacak ve yerli halk Yüce Majestelerine tamamen sadık bir tebaa haline gelecekti.”⁴⁷

Önceki Rus koloni yönetimlerinden de benzer talepler iletiliyordu, ancak Kreçetnikov’un planı özellikle ayrıntılı ve açık ifadeler içeriyordu. Bu plan, bir yanda imparatorluğun kurucuları, öte yanda bölgenin geleneksel ortaklığa dayanan toplulukları olmak üzere iki dünya arasındaki dinsel, ekonomik, politik ve kültürel farklılıkları somut şekilde gözler önüne seriyordu. Yerli halk, imparatorluk politikalarının nesnesi olarak zorunlu dönüşüme tabi tutulacaktı;

⁴⁶ A.g.e., 2:312, 316, No 220. 18. yüzyılda Kuzey Amerika’daki Kızılderililerin din değiştirmesi de “vahşilerin ehlileştirilmesi” olarak kabul ediliyordu. Bkz. Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815* (Cambridge, 1991), s. 506.

⁴⁷ *Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 2:313-15, No 220. Askeri yerleşimlerle ilgili kısa bir açıklama için bkz. John P. LeDonne, *Ruling Russia: Politics and Absolutism in the Age of Absolutism, 1762-1796* (Princeton, N.J., 1984), s. 294-97.

böylece medeni dünyaya katılabilir, kendi yaşam tarzlarını bir kenara bıraktıktan ve Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra imparatorluğun gerçek tebaası olabilirdi. Onur sisteminin yerini kâr sistemi almalıydı; endüstri geleneksel arazileri değiştirmeliydi; insanların kendilerine yetecek şekilde yaptığı tarımın yerini yeni ürünler almalıydı; insanlar kendi yerel dillerini değil Rusça konuşmalıydı; Müslümanlar Hıristiyan olmalıydı.

Aşağı yukarı aynı dönemde Büyük Göller Yöresi'nde yaşayan Kızılderililerle müzakereler yapan Amerikalı Benjamin Lincoln de vahşilerin medenileşmesi gerektiğine ve Kızılderililerin ilerlemenin önünde engel oluşturmaya hakkı olmadığına inanıyordu. Elbette bu görüşleri yalnızca Kreçetnikov ve Lincoln benimsememişti. Her ikisi de Aydınlanma Çağı'nın tipik temsilcileriydi. Katerina Rusya'sının ve Jefferson Amerika'sının yönetimleri yerlilerin asimilasyonu ile ilgili benzer görüşlere sahipti. Ancak kapitalist Amerika'da Thomas Jefferson, mülkiyet hakkı ve hukukun üstünlüğü sayesinde Kızılderililerin Amerikalı yeni dostlarını kucaklayacağını düşünüyordu.⁴⁸ İmparatorluk Rusya'sında ise yerli halk devlete ve hükümdara hizmet ettiğinde, Hıristiyanlığı geçtiğinde ve çevresindeki daha büyük kültürü benimsediğinde devlete tabi sayılabiliyordu. Ancak yine de, 18. yüzyılın sonuna kadar hem Rusların hem de Amerikalıların görüşleri yalnızca siyasi idealler olarak kaldı. Amerika'da yerli halkı asimile etmektense tamamen yoldan kaldıranın daha kolay olduğu ortaya çıktı. Rusya'da ise yönetim bölgenin iskânını ve doğal zenginliklerinin sömürmesini sağlayacak kaynakların kıtlığıyla mücadele etti.

Kolonyalizm

18. yüzyılın sonunda Rusya'nın bölgedeki askeri üstünlüğü tartışılmaz bir seviyeye ulaştı. 1800 yılında kesintisiz bir savunma hattına dönüştürülen yeni kaleler dizisi, Rusya'nın yakın zamanda ele geçirdiği toprakları koruyordu. Artık kalelerde yaşayanlar ve hattın gerisindeki yerleşimciler yerel halkın bitmek bilmeyen baskınlarından korunuyordu. Düzensiz birliklerin ve topçuların kullanıldığı yeni askeri taktikler sayesinde saldırıya yönelik askeri operasyonlar da

⁴⁸ White, *The Middle Ground*, s. 470, 473—74.

yapılabiliyordu. Rusya'nın bölgede gittikçe güçlenen varlığı, askeri üstünlüğü ve bölgesel ticarete artan egemenliği, genişlemenin ortaya çıkardığı öngörülebilir sonuçlardı. Rusya'nın bölgeyi kolonileştirmesinin göç biçimleri ve bölgenin arazisi üzerindeki etkisi ise daha az öngörülebilir ve daha az biliniyordu.

Göç denildiğinde herkes ister istemez yeni yerleşimcilerin Rusya'dan Kafkasya'ya göç hareketini düşünmektedir.⁴⁹ Ancak bölgede Rusya'nın kolonileştirme politikalarının merkezinde yer alan başka bir göç türü de karşımıza çıkıyor: Yerli halkın Rus kale ve şehirlerine göçü. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Kabardey soyluları, Hıristiyan olmayan diğer birçok soylu gibi sık sık Rusya'ya gitmeye başlamıştı. Bazıları rakipleri nedeniyle Rusya'ya sığınyor, bazıları ise askeri hizmet karşılığında Moskova'nın verdiği cömert ödüllerin cazibesine kapılıyordu. Bu soylulara toprakla ilgili unvanlar ve askeri rütbeler veriliyor, oldukça iyi yıllık ücret ödeniyordu. Soylular Hıristiyanlığı seçiyor, Rus isimleri alıyor ve Rus soylu ailelerinden gelin alarak karşılıklı evlilikler yapıyordu.⁵⁰

Yüz yıl sonra bu soylulara, adaletten kaçan ya da asker olarak daha iyi bir yaşama kavuşmak isteyen düşük unvanlara sahip soylular da eklendi. Ağır işlerden kaçan köylüler ve köleler, yerli halkın komşularından satın aldığı, ancak Hıristiyanların arasına karışarak özgür olmak isteyen Gürcüler ve Ermeniler Rusya'ya kaçan gruplardan yalnızca bazılarıydı. Rusya'ya kaçanların iade edilmesine dair sık sık tekrarlanan talepler ve dönmedikleri takdirde intikam tehditleri Rus yönetimi üzerinde etkili olmuyordu. Aksine, kaçaklar arasından Hıristiyanlığı seçenlerin geri gönderilmeyeceği ısrarla yineleniyordu. Ruslar din değiştirmeyi hem teşvik ediyor hem de ödüllendiriyordu. Pek çok kaçak "din değiştiren" olarak kaydediliyordu. Elbette din değiştirenlerin yeni dinleriyle ilgili çok az

⁴⁹ M.K. Lybavski, *Obzor istorii nisskoy kolonizatsii s drevneyshih vremen do dvadtsatogo veka*, ed. A.Y. Degtiaryev (Moskva, 1996), s. 392-427. Bu yayın, yazarın 1930'larda tamamladığı ve el yazısıyla tuttuğu notları temel almaktadır.

⁵⁰ Bu soylulardan en iyi bilinenler Çerkasski prensleriydi. Bu aile onlarca yıl bölgedeki Rus çıkarlarına sadakatle hizmet etmişti. (*Kabardino-russkiye otnoşeniya*, 1:73-75, No 46; 2:221-22, No 165).

fikri vardı ve eski dini geleneklerini uygulamaya devam ediyorlardı.⁵¹

18. yüzyılın ortalarında, bazı Kabardey köylerine oldukça yakın mesafede bulunan Mozdok'un inşa edilmesiyle birlikte kaçak sorunu farklı bir boyut kazandı. Çaresiz kalan Kabardey soyluları Mozdok, Kızılyar ya da Astrahan'a kaçıp Hıristiyanlığı seçme tehdidinde bulunan kendi bağlılarını kontrol edemediklerinden şikâyet ediyordu. Bazı soylular ise halkın çoğunun kaçtığından ve işleri yapacak çok az insan kaldığından yakınıyordu. Bu tür söylentiler hem bölgede görev yapan Rus subayları, hem de Ruslar lehine casusluk yapan Kabardeyler tarafından da doğrulanıyordu.⁵²

Din değiştirdikten sonra yeni durumlarından memnun olmayan bazı gruplar Kabardey'e geri dönüyordu. Bu kez Ruslar bu kaçakların geri gönderilmesinde ısrar ediyor, Kabardey soyluları da bu talepleri reddediyordu. Ancak gelenler nadiren doğduğu köye geri dönüyordu. Geri dönmek kolay değildi. 1770'te Dışişleri Bakanlığı'na yazılan bir rapora göre, kendi insanlarını kaybeden Kabardeyler büyük yara almıştı. Belirtildiğine göre, Kabardeyler esir başına genellikle 100 ruble ödüyordu. Bu şekilde binlerce esirin kaybedilmesi onlar için önemli bir rakamdı. Aynı raporda Müslüman kaçakların geri gönderilmesi de tavsiye ediliyor. Ruslar din değiştirmek isteyen her Müslüman için 60-70 ruble, her Hıristiyan kaçak içinse 50-60 ruble ödemeyi teklif ederse Kabardey soyluları yatışabilirdi.⁵³

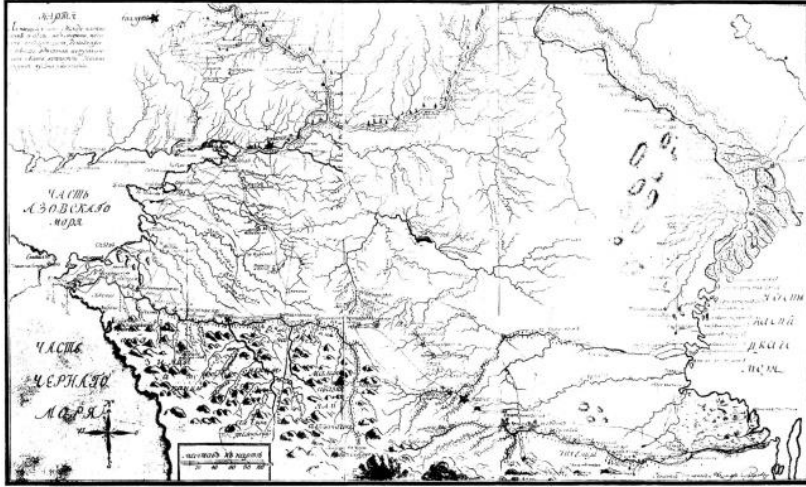
Kafkasyalı kaçakların iade edilmesi isteği Kızılyar kalesinin komutanı tarafından da gizli bir raporda dile getirilmişti. Osmanlı İmparatorluğu ile 1768 yılında yapılan savaşın arifesinde, Kızılyar komutanı, sınır hattı boyunca uzanan Kazak köylerinin yanı sıra Kızılyar ve Mozdok kalelerinin tahkimatının zayıf olduğunu ve bu kalelerin az sayıda birlik tarafından korunduğunu dile getirdi. Kırımlıların yerli halktan bazı gruplara yardım etmesi durumunda

⁵¹ *Rusko-dagestanskiye otnoşeniya 17-pervoy polovini 18 vv.*, No 80, s. 177; No 84, s. 180; *Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 2:23, No 23; 2:115, No 94; Michael Khodarkovsky, "Not by Word Alone: Missionary Policies and Religious Conversion in Early Modern Russia" *Comparative Studies in Society and History* 38, No 2 (1996): 267-93.

⁵² *Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 2: 122-24, nos. 98-99; 2:167-68, No 124; 2:298, No 212

⁵³ *A.g.e.*, 2:236, No 175; 2:298-99, No 212.

Hat'a çok ciddi hasar verilebilirdi. Bunu engellemek için komutan, kaçak Müslüman köylüleri kabul etmemeyi, böylece Kabardey soylularının sadakatini kazanmayı ve sınır hattını savunurken Kabardeylerin yardımını almayı öneriyordu.⁵⁴

Kuban bölgesinde, Hazar Denizi ile Azak Denizi arasında inşa edilen sınır hattını gösteren çizim. Mozdok müstahkem kale hattı ile General Aleksandr Suvorov'un inşa ettirdiği tabyalar (1770'lerin sonu). (Rusya Devlet Askeri Tarih Merkez Arşivi'nin izniyle (TGVA), Moskova).

Yerel soylular 1771'de geçici bir rahatlama kavuştu. Katerina Kabardey halkına bizzat mektup yazdı. Mektupta, Batılı *filozofların* kitaplarından öğrendiği fikirlerle Rusya İmparatorluğu'nun tutarsız realitelerini her zaman olduğu gibi ortada buluşturmaya çalışıyordu. Katerina, mağrur bir şekilde "Hıristiyan inancının peşinden koşanları geri çevirecek bir yasanın dünyanın hiçbir yerinde olmadığını" kabul ediyor, ancak ardından "Hıristiyanlığı kavraması mümkün olmayan ve tarlalarda çalışması gereken" Kabardey köylülerin din değiştirme taleplerinin reddedilmesi gerektiğinden bahsediyordu.⁵⁵

Rusların kaçaklara sığınma hakkı tanınması, Kabardey soylularıyla sıradan halk arasındaki uçurumun geri dönüşü olmayacak şekilde

⁵⁴ A.g.e., 2:282-84, No 202.

⁵⁵ A.g.e., 2:302, No 213.

derinleşmesine neden oldu. Bu ayrılığın suiistimali daha sonra Rus yönetiminin Kuzey Kafkasya'da izlediği siyasetin merkezine oturdu. Yerli topluluklar arasındaki sosyal çatışmayı derinleştiren Rusya devleti, soyluları zayıflatmaya ve böylece yerli halk üzerinde kendi kontrolünü artırmayı denedi. Örneğin, Kabardeyler arasında yaşayan Rus irtibat subayının görevlerinden biri "sıradan halkın Rusya'ya sadakatini teşvik etmekte." 1767'de on binden fazla Kabardey köylüsü soylularına karşı ayaklandığında ve kaçma tehdidinde bulunduğu bir Rus binbaşı isyancılara gönderildi ve onları soylularını terk edip Rus topraklarına yerleşmeleri için ikna etmeye çalıştı.⁵⁶

Farklı dönemlerde, acil askeri ve stratejik kararlar sonucunda Rus yönetimi müdahale etmeme politikasına başvurmak zorunda da kaldı. Bu nedenle, 1778'de, Dışişleri Bakanlığı Astrahan valisinin önerisini uygun bulmayarak, Kabardey'in sıradan halkını soyluların baskısından korumayı ve onları Sibiryaya savunma hattının diğer yanına gönderip yeniden iskân etmeyi reddetti. Bakanlık valiyeye "sıradan halkın soylularla kurduğu ilişkinin doğasının Rus tarafının çıkarlarının kapsadığı alanın dışında" olduğunu, bu duruma müdahale etmenin Kabardeylerin mülkiyet hakkını ihlal etmek sayılacağını ve nihayetinde böyle bir hamlenin Kırım ile Bâb-ı Âli'nin şüphelerini kuvvetlendireceğini bildirdi. Talimat şu şekilde devam ediyordu: "Sıradan halk isyan edebilir ve kendi soylularını öldürebilir. Bu durum bizim için daha iyidir. Böylece daha az Kabardey soylusu olacak ve soyluların sonunu kendi halkı getirecek. Sonucunda yönetimimiz hiçbir şeyden sorumlu tutulamayacaktır."⁵⁷

Birkaç yıl sonra Rusya, Bâb-ı Âli'yle girilecek potansiyel bir çatışmayla ilgili daha az kaygılıydı ve oyunu kurallarına göre oynamamakta herhangi bir sakınca görmüyordu. Bu nedenle Prens G.A. Potemkin-Tavriçeski, Kafkasya'daki Rus ordusu komutanı General P.S. Potemkin'e, Rus topraklarına kaçan sıradan halka mensup kişilerin iade edilmesini talep eden Kabardey soylularını reddetmesini emretti. Bununla birlikte, generale "sıradan halkı soylulardan ayırmanın sınır hattımızın güvenliğini sağlamanın en iyi yolu" olduğunu söylemesi de prensin konuyla ilgili tam olarak ne düşündüğünü ortaya koyuyordu.⁵⁸

⁵⁶ A.g.e., 2:269-73, nos. 194-95; 2:298, No 212.

⁵⁷ A.g.e., 2:331, No 227; 2:321, No 223.

⁵⁸ VIA F. 52, op. 1, d. 286, pt. 3, 11. 8-10; *Kabardino-russskiye otnoşeniya*,

1780'li yıllarda hem soylular hem de sıradan halk aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünde arabuluculuk yapılması için Rus yetkililere başvurmaya zorlanıyordu. 1783 yılında Kabardey soyluları, "Dnyeper nehrinden Volga nehrine kadar uzanan sınır topraklarının Yüce Komutanı" G.A. Potemkin'e bir şikâyet listesi gönderdi. Şikâyetlerin çoğu yeni değildi. Yetkililer sözlerinde durmuyor, Gürcülerin ve Ermenilerin lehine çalışıyor, topraklarını işgal ediyor ve kaçakları geri göndermiyordu. Soylular atlarını Rus savunma hattının ardında otlatma izni istiyordu. Ardından, kendi çaresizliklerini ve yönetimin bölgedeki etkisini aynı anda kabul edecek şekilde, soylular ve sıradan halk arasındaki kavgayı bitirecek bir ferman yayınlanmasını Rusya'dan özellikle talep ediyorlardı. Bu dilekçe, şartlar yerine getirildiğinde bağlılık yemini etmeyi teklif eden otuz altı soylu ve otuz sekiz *uzden* tarafından imzalanmıştı.

Aynı dönemde sıradan halk da kendi dilekçelerini temsilcilerle Rus yetkililere gönderiyordu. Temsilcilere göre sıradan halk, soyluların Rus yetkililere gönderdiği dilekçenin içeriğinden haberdar değildi, ancak soyluların kendilerine komplo kurmalarından çekiniyorlardı. Toprak sahiplerinin zulmünden korunmak istiyorlardı. Rus savunma hattının ardına yerleşmeyi ve orada toprak işlemeyi talep ediyorlardı. Çünkü onlara göre "sınır hattının bu yanında sürülecek pek fazla toprak yoktu." Dilekçe herhangi bir koşul olmadan Rus kanunlarına uymaya söz veren sıradan halk adına otuz iki temsilci tarafından imzalanmıştı.⁵⁹

Rus yönetimi soyluları ve sıradan halkı sonsuza kadar birbirine düşürmeye devam edemezdi. Bölgede Rus denetiminin artmasıyla yönetim yerli halkın iç ilişkilerine doğrudan müdahil olmaya başladı ve nihayetinde taraf olmak zorunda kaldı. 1790'larda Rus iktidarı bölgenin yönetiminde yerli soylulara güvenmenin daha uygun olacağına karar verdi. Böylece soylular yeni kurulan yerel mahkemelere ve sınır hattı mahkemelerine üye olarak seçildi. Elbette soylulara bazı imtiyazlar tanınmalıydı; Rus savunma hattını geçip atlarını otlatmalarına izin verildi. Ancak yine de tedbir elden

2:355, No 251.

⁵⁹ VIA F. 52, op. 1, d. 286, pt. 3, 11. 20—25; *Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy imperii* (Sonraki dipnotlarda *AVPRI*), Kabardinskiye dela, F. 115, op. 4, d. 2.

birakılmadı. Soyluların silahsız olması ve Rus askeri birlikleri komutanı tarafından verilen özel bir geçiş kartı (bilet) taşıması gerekiyordu.⁶⁰

Sınır hattı yerleşimi Rusya'nın bölgedeki politikalarının açık bir yansımasıdır. Başlangıçta, Kafkasya'dan kaçan halk Rus kalelerinin ve sınır hattı boyunca uzanan Kazak yerleşimlerinin arasına dağıtılıyordu. Ancak yerleştikleri yeni yerlerin eski köylerine çok yakın olmasının sorun teşkil ettiği ortaya çıktı. Yerel soylular tarafından kaçakları geri almak için sınır hattındaki yerleşim yerlerine sık sık baskınlar düzenleniyordu. Din değiştiren Kalmuklarla ilgili edinilen tecrübeye dayanarak Ruslar, 1750 yılında, din değiştirenlerin sınırdan daha uzak yerlere ve Rusların arasına yerleşmek zorunda olduğuna dair bir karar açıkladı. Böylece toprağın nasıl işleneceğini öğrenebilirler ve askerlik hizmeti yapabilirlerdi. Kısa süre sonra bazıları Don ve Volga Kazaklarına, bazıları ise devlet köylüsü olarak çalışmalarını için Tambov eyaletine gönderilmeye başlandı. Bir süre sonra din değiştirenler Don ve Volga bölgelerinden de kaçtı. Çünkü bu bölge de eski yerleşimlerine yakındı. Bunun üzerine, din değiştirenlerin Orenburg eyaleti ya da Sibiryaya gibi daha uzak yerleşim yerlerinde iskân edilmesi tavsiye edildi.⁶¹

1762 yılında sınır hattının güvenliği daha da artırıldığında devlet, din değiştirenlerin bölgenin iskânında önemli bir rol oynaması gerektiğine hükmetti. Senato, İmparatoriçe II. Katerina'ya yazdığı bir raporda, Kızılyar bölgesinin güçlendirilmesi amacıyla yeni bir kale inşa edilmesini ve ardından bölgeye yakın zamanda Hıristiyanlığı seçen Osetlerin ve Kabardeylerin yerleştirilmesi gerektiğini yazdı. İnşa edilecek yeni kalede bir kilise olacak ve papazlardan biri Kafkasya halklarının Hıristiyanlığa inanmalarını sağlamak üzere dağ köylerine yolculuklar yapacaktı. Bununla birlikte, Gürcüler, Ermeniler ve diğer Hıristiyan halklar ipek endüstrisini ve diğer endüstrileri kurmaları için bölgeye davet edilebilirdi. Ancak bu halkların ayrı yerleşim birimlerinde ikamet etmesi ve kendi kiliselerini kurması gerekiyordu. Mozdok'a Katolikler de yerleştirilecek ve bir kilise inşa etmeleri için devlet kredisıyla destekleneceklerdi. Bu kaleye Müslümanların yerleşmesine izin verilmeyecekti.⁶²

⁶⁰ VIAF. 52, op. 1, d. 567, l. 42; SVP İnguşkiye dela, F. 114, op. 1

⁶¹ *Kabardino-russskiye otnoşeniya*, 2: 168-69, No 125.

⁶² RGADA Senat. F. 248, on 113, d. 1257, 11. 1, 19, 20; AVPRI Kizliarskiye

Emperyal Rusya'nın sınır hattı, Hıristiyan bir sınır hattı olarak kabul ediliyordu. Elbette, gerçek her zaman olduğu gibi idealden farklıydı. Yerleşimci nüfusunun azlığı ve kaynakların kıtlığı nedeniyle, Ruslar bölgeye binlerce serf ve devlet köylüsü getirmek ve Müslüman Tatarlar ile Budist Kalmukların yerleşimine izin vermek zorunda kaldı.⁶³

Sayısı giderek artan Rus şehirleri ve kaleleri ile yerleşimciler ve askerler nedeniyle, bölgenin geleneksel arazi yapısı da hızla değişiyordu. Elbette bu fiziksel ve çevreyle ilgili değişiklikler devletin askeri ve siyasi hedeflerinden bağımsız düşünülemezdi. 1768 yılında, General Potapov Terek'in kollarından birinin üzerine inşa edilmiş bir barajın yıkılmasını emretti. Kumuklar bu barajın suyunu sulama amaçlı kullanıyordu. Ancak barajı besleyen akarsu daha kuvvetli bir savunma sağlamak için Kızıyar kalesini çevrelemesi amacıyla yönlendirildi.⁶⁴ Kabardeyler 1740'lı yılların başında inşa edilen Mozdok'tan memnun değildi. Kalenin yıkılmasını talep ettiler, çünkü Kabardeylere göre bu kale "ağaç kestikleri ve sığırlarını otlattıkları yerin tam ortasına" kurulmuştu. Onlara göre, bölgede "kendi insanlarına ya da Majestelerine karşı, bu kalenin inşa edilmesini gerektirecek bir tehlike" yoktu.⁶⁵ Ancak Ruslar farklı düşünüyordu. Rus iktidarına göre, kalenin inşa edildiği arazi Kabardeylere ait değildi.

Yerli halk savunma hatlarının inşa edilmesinden sonra geleneksel otlaklara, ormanlara, balıkçılık alanlarına ve elbette yeni pazarlara erişmelerini keyfi şekilde kontrol eden yetkililerin ihsanına bağımlı hale geldiklerini fark etmişti. General P. S. Potemkin Kabardey köylülerin sömürülmesini ve kötü yaşam şartlarına mahkûm olmalarını kınıyor ve Rus savunma hattı nedeniyle kısıtlandıklarını ve baskı altına alındıklarını iddia eden soyluların şikâyetlerinin yalnızca bahane olduğunu düşünüyordu: "Onların baskı olarak düşündüğü şey

i Mozdokskiye dela, F. 118, op. 1, d. 1; *Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 2:218-19, No 164.

⁶³ PSZ 22, No 16, 194, s. 388-92; N. N. Palmov, *Etyudı po istoriy privoljskih kalmıkov 17 i 18 veka*, 5 pts. (Astrahan, 1926-32), pt. 5, s. 6.

⁶⁴ İ.A. Güldenştedt, *Geografiçeskoye i statistiçeskoye opisaniye Gruzii i Kavkaza* (St. Peterburg, 1809), s. 4.

⁶⁵ *Kabardino-ruskiye otnoşeniya*, 1:113, No 99 .

aslında ordumuzun, bu soyluların insanlık dışı davranışlarının önüne geçmesi için yaptıklarıdır.”⁶⁶ Generalin Rus serfleriyle ilgili de aynı düşünceye sahip olup olmadığı merak konusudur.

Yeni ilhak edilmiş topraklar uzun süre boş kalmıyordu. Gelen emirler, Novorossisk eyaletindeki örneğin izlenmesini ve savunma hattının gerisindeki toprakların bölüştürülmesini söylüyordu.⁶⁷ Bazıları Terek nehri boyunca uzanan toprakların çiftçilik, bağcılık ve ipek üretimi için kullanılmasını öneriyordu.⁶⁸

Mozdok'un çevresindeki topraklar Kazaklara, Rusya'dan gelen yerleşimcilere ve Kafkasya'dan kaçan kaçaklara dağıtıldı.⁶⁹ Zamanla yeni ilhak edilen toprakların dönüştürülme işlemi tamamlandı. Bu topraklar yerli halkın *ortak* mülkiyetindeki *otlak topraklar* olmaktan çıktı ve Rusların *bireysel* mülkiyetindeki *ekilebilir topraklara* dönüştürüldü. Önceden tehlikeli olan sınır hattı imparatorluğun güvenli sınır topraklarına dönüştürüldü. Kafkasya'nın kolonileştirilmesi başlamıştı.

Sonuç

Moskova'nın Kuzey Kafkasya'ya ilk kez geldiği 1550'den itibaren, yalnızca 250 yıl içinde bölge kaçınılmaz bir şekilde yavaş yavaş değişti. Ruslar önceden göçebe ve yarı göçebelerin yaşadığı geniş bozkırlarda ve ovalarda pek çok kale, yerleşim yeri ve şehir inşa etti. Tüm bunlar imparatorluğun sınır topraklarını koruyan kesintisiz bir savunma hattı oluşturuyordu. İnşa edilen Rus kalelerinde ve şehirlerinde imparatorluğun iç kesimlerinden gelen Rus yerleşimciler ile Kafkasya'dan gelen, ancak Rus olmayan göçmenler yaşıyordu. Bazıları kendi istekleriyle bölgeye gelmiş, bazıları ise imparatorluğun uzak yerlerinden buraya sürülmüştü. Sınır hattı yerleşimlerinde yaşayanların çoğu Kazaktı ya da düzenli orduya mensuptu. Bazıları tacir, zanaatkar ve köylüydü. Meslekleri etnik kökenlerinden kolayca ayrılmazdı. Rus ve Ukraynalılar çoğunlukla askerdi. Gürcüler ve

⁶⁶ A.g.e., 2:361, No 256.

⁶⁷ A.g.e., 2:355, No 251.

⁶⁸ A.g.e., 2:257-84, No 189.

⁶⁹ A.g.e., 2:255-56, No 188; *Don i Stepnoye Predkavkaze, 18-pervaya polovina 19 v. Zaseleniye i hozyaystvo* (Rostov na Donu, 1977), s. 61.

Ermeniler ticaret ve zanaatla uğraşıyordu. Yeni din değiştirenler ya askere yazılıyor (Kabardeyler, Kumuklar, Nogaylar v.d.) ya da toprakla uğraşıyordu (Osetler). Önceden çayır ve otlak olarak kullanılan topraklar ekilebilir arazilere dönüştürüldü. Kendi kendine yetecek şekilde yapılan tarımın yerini kâr amacı güden tarım, ipek plantasyonları ve üzüm bağları aldı. Maden ve fabrika inşa etmek için çalışmalar yapıldı. Yerel tüccarlar Gürcistan ve Azerbaycan'daki geleneksel ticaret merkezlerine gitmektense, Rusya'nın Kızılyar ve Astrahan şehirlerine daha sık uğrar oldu. Farklı yerel anadilleri duymak hala mümkündü, ancak Rusça, kaçınılmaz şekilde, Türkçenin yerini alarak gittikçe bölgenin yeni ortak dili olmaya başladı.

Kuzey Amerika'nın kolonizasyon sürecinden farklı olarak, Rusya'nın 19. yüzyıl başındaki askeri zaferlerinden önce Kuzey Kafkasya'da "ara zemin" çok dardı.⁷⁰

Bölgeye yeni gelenlerin bazı yerel etkilere maruz kalmalarına karşılık (gelenekler, giysiler, dilsel ödünç almalar), aynı durum yerli halk için geçerli değildi. Çoğu Müslüman olan yerel halkın gündelik yaşantısındaki İslam etkisini azaltmak kolay değildi. Bölgeye yeni gelenlerle yerel halk arasında siyasi, dini, sosyal ve ekonomik açıdan sınırlar açıkça çizilmmişti. İsteyen Rus kontrolünün dışında ve kendi yerli toplumunun içinde kalabilirdi, ancak bu kişinin Rusya'ya bağımlılığı, imparatora sadakat yemini etmekten biraz daha yüksek bir seviyede olurdu. Ya da isteyen Rus sınırının ardında yerleşerek Rus tebaası olmayı seçebilir, askerlik görevini yerine getirebilir ya da devlet köylüsü olabilir ve Hıristiyanlığa geçebilirdi. Rusya'nın insanları imparatorluğun içine alma şartı bu yöndeydi ve her ikisi arasında çok az ortak zemin vardı.

Moskova'nın bölgedeki varlığı, en baştan itibaren yerli halkın siyasi sadakatini sağlamak gibi tek bir kaygıyla belirlenmişti. Rus siyaset retoriğinde bu sadakat, yerlilerin Rus hükümdarına bağlılık yemini etmesiyle sağlanmış oluyordu. Ancak yerli halkı Moskova'nın tebaası olarak tanımlayan resmi devlet söylemi ve çara bağlılık yeminini bir tür ayin olarak sunan kendini abartma siyaseti gerçeklikle çatışıyordu.

⁷⁰ "Ara zemin" tezini, Richard White şu kitabında işlemiştir: *The Middle Ground* (bkz. dipnot 46). Bu kavram Kuzey Kafkasya'ya ise Thomas Barrett'in "Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus" s. 589-601 (dipnot 5) adlı makalesinde uygulanmıştır.

Gerçekte yerli halkın sadakati yalnızca sembolik olarak sağlanabiliyor, bu sadakat de kırılğan bir ödül ve ödeme sistemiyle sürekli kılınabiliyordu. Bu yaklaşım, yerel soyluların ödülünden faydalanarak işbirliği yapmalarını ve sadakatlerinin güvence altına alınmasını amaçlıyordu. Ancak bu amaçların başarıya ulaştığı örnekler azdı. Rus yönetimi bölgedeki soyluların beklentilerini karşılamak amacıyla yıllık ödemeler yapıyor, ödüller veriyor ya da önemli bir saygı ölçütü olarak yorumlanabilecek bağışlar gönderiyordu.

Ayrıca Ruslar soylulara, rakiplerine karşı işbirliği yapmayı öneriyordu. Osmanlılar ve İranlılar daha çekici “paket teklifler” önerdiğinde ise yerel soylular “sadakatlerini” değiştirmeye her zaman hazır oluyordu. Moskova genellikle söz verdiği ödemeleri yapamıyordu, yerli halkın beklentilerini karşılamıyordu ya da Osmanlı ve İranlıların tekliflerinden çok da küçük ölçekli teklifler yapıyordu. Bu nedenle yerli halkın sadakati değişkendi.

Yerel soylular arasında, tarafların tümü için yıkıcı olan ve bitip tükenmek bilmeyen çatışmalar Rusya'nın bölgede yayılmasını olukça kolaylaştırdı. Pek çok yerel soylu kendi topraklarına Rusları davet edip kale inşa edilmesini istedi. Böylece kendi çıkarlarını savunabileceklerini düşündüler. Ancak zamanla kendi siyasi özgürlüklerinin kısıtlandığını, topraklarının ellerinden alındığını ve geleneksel adaletin inkâr edildiğini gördüklerinde artık çok geçti. Yerel soylulardan bazılarının, isteksiz de olsalar Rus yetkilileriyle iş birliğine devam etmekten başka seçenekleri yoktu. Bazıları ise Rusların yayılmasına karşı çıkmak için kendilerini kararlılıkla Osmanlı müttefikliğine adadı.

Bu dönemde Ruslar soylular ve sıradan halk arasına bir sınır çekti. Bilinçli bir politika izleyerek “böl ve yönet” ilkesini toplumsal olarak hayata geçirdi. Soyluları kendi yanına çekmektense, geleneksel gelir ve emek kaynaklarından mahrum bırakarak onları zayıflatmayı amaçladı. Bu politika nispeten başarılı da oldu. Soylulara karşı pek çok ayaklanma çıktı. Ayrıca soylular Rus yönetimine çağrıda bulunarak, kendileriyle halkları ve Rusya'ya kaçanlar arasına nifak sokulmamasını talep etti.

“Elitlerin dostluğunu kazanmak” kolonyalizm çalışmalarında sıklıkla kullanılan bir kavramdır. Bu kavramın Rusya'nın imparatorluk politikalarının çekirdeği olduğu düşünülür. Ancak bu, Rusların uyguladığı stratejinin yalnızca bir ayağıydı. Stratejinin aynı önemdeki diğer ayağı ise “sıradan halkın dostluğunu kazanmak”tı. Yetkililer yerli

sıradan halkı soylularından kaçmaları ve Rusya'ya yerleşmeleri için teşvik ediyordu. Bu politika yerli halk arasındaki sosyal uçurumun kaçınılmaz olarak daha da derinleşmesine neden oldu. Bu durum, kolonileştirme bağlamında yerli toplumun içindeki sosyal çatışma kaynağının genellikle dışarıdan müdahale eden bir unsurla tanımlanmasını sağladı. Bu çerçevede müdahale Rus yönetiminin bilinçli olarak izlediği bir politikaydı. Her iki politikanın sonucu (soylulara maddi yardım teklif etmek ve sıradan halkla iyi geçinmek) aynı kapıya çıkıyordu. Hem sıradan halk hem de soylular Rusya imparatorluk yetkililerine gittikçe daha bağımlı hale geldiler.

Çatışma hattını geçip sınırın ardındaki Rus topraklarına yerleşmeyi seçenlere cömert teşvikler ve ödüller sağlandı. Sınırı geçenlerden bazıları orduya katıldı. Bazıları toprak sürmek için yerleşik hayata geçti. Ancak hepsi her şeyden önce çok önemli bir ritüeli yerine getirmek zorundaydı: Hıristiyanlığa geçmek. Devletin gözünde bu yalnızca dini bir dönüşüm değildi. Din değiştirenlerin kısa süre sonra kendi dillerini ve geleneklerini terk ederek Rus diline ve geleneklerine geçeceğini varsayıyordu. Hıristiyanlığın kabul edilmesi asimilasyonla eşdeğer tutuluyordu. Bu, yerli halkın Ruslaşması için yerine getirilmesi gereken tek şarttı.

Böyle bir sonuç iktidar tarafından geleneksel olarak desteklenmesine rağmen, yerli halkın Rus topraklarına kabul edilmesi ve Hıristiyanlaştırma politikası yerel soyluları da düşmana dönüştürmek anlamına geliyordu. Bu durum Rus iktidarının bölgede barış ve güvenliği tesis etme amacına uymuyordu. Bu politikanın alternatifi, soyluların kızgınlıklarını yatıştırmak ve işbirliği yapmalarını sağlamak için kaçakları kabul etmemek ve iade etmektir. Ancak yerel yetkililer için kaçakların iadesi ucuz emek kaynağının engellenmesi ve orduya alınacak yeni askerlerden mahrum kalınması anlamına geliyordu. Rus iktidarı için ise bu durum Hıristiyanlığa geçecek daha az kişi demektir.

Bu gerilimin etkisi Rus yönetiminin bölgedeki politikalarında sürekli görüldü ve üstesinden kolaylıkla gelinemedi. 17. yüzyıl boyunca Rusya yönetimi bu iki yaklaşımı dengelemeye çalıştı. Hediyeyle yatıştırdığı soyluların şikâyetlerini görmezden geldi. 18. yüzyılda kaçakların sayısı arttığında da iktidar görevlileri durumu değiştirmek için bir şey yapmadı. Rusya askeri varlığının artmasıyla ve Rus sınır hattının daha

az dayanıklı hale gelmesiyle, hem merkezi yönetimin hem de yerel yönetimlerin konuyla ilgili çözüm bulma konusunda çok hazırlıklı olmadığı ortaya çıktı. “Din değiştirme” ve “böl ve yönet” politikalarının yerel soyluları Osmanlı İmparatorluğu'nun kucağına ittiği anlaşıldığında Rus yönetimi konuyu yeniden düşünmeye karar verdi. Böylece II. Katerina, yayınladığı fermanla kaçakların iade edilmesine dair yerel soyluların taleplerini kabul etti. Bundan sonra bile bölgedeki Rus yetkililerin söz ve eylemleri imparatoriçenin fermanıyla her zaman aynı yönde olmadı.

Sınır hattındaki istikrarın soyluların dostluğunu kazanarak sağlanabileceği ortadayken, Rus yönetimi sorunu Kafkasya'dan gelenleri topraklarına kabul edip dinlerini değiştirerek çözmeyi tercih etti. Rus iktidarı bu sorunla dönem boyunca karşılaşmaya devam etti. Ancak 18. yüzyılda sorun kavramsallaştırıldı ve Aydınlanma çerçevesinde ifade edilmeye başlandı. Yetkililere göre Rusya'nın kaderi, ayrılamaz iki kavram olan Hıristiyanlığın ve medeniyetin ışığını yerli halka götürmekti. Hıristiyanlık ve Aydınlanma kavramları Rusya'nın Kafkasya'da izlediği politikalar için uygun açıklamaları sağlıyordu ve bölgenin kolonileştirilmesinde çok kullanışlı meşruiyet kaynaklarıydı.

Sonuçta Kuzey Kafkasya İslam'la Hıristiyanlığın karşılaştığı dini bir sınır hattına dönüştü. İslam dünyasına komşu geniş ölçekli ve dayanıklı bu sınır hattı, 19. yüzyıldan önceki dönemde, Avrupalı kolonyal güçlerinkinden farklı olan Rus kolonileştirme deneyiminin belki de en ayırt edici özelliğiydi. Yeni Dünya'dan Güney Afrika'ya kadar Avrupalılar, yerleşimciler tarafından kolayca bir kenara itilebilen çok tanrılı dinlere inanan yerli halklarla karşı karşıya geldi. Yalnızca Asya'nın bir bölümünde, özellikle de Hindistan'da Britanyalılar kökleri derine inen ve iyi örgütlenmiş bir din olan İslam'la karşılaşmıştı. Ancak ne Britanyalı özel müteşebbislerin ne de Britanya yönetiminin Hindistan'a Britanyalı kolonistleri iskân etme planı yoktu.⁷¹ Rusya'nın deneyiminde ise her iki özellik aynı anda görülüyordu: Halkın İslam'a inandığı muazzam bir sınır hattı ve Müslümanların çoğunlukta olduğu

⁷¹ Patrick Wolfe yerleşimci kolonisi (Avustralya) ve yerleşimci olmayan koloni (Hindistan) arasındaki önemli ayrıma şu eserinde dikkat çekmektedir: “History and Imperialism: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism” *American Historical Review* 102, No 2 (1997): 418-19.

yerlere Hıristiyan yerleşimcileri iskân etmek. Bu özellikler kolonileştirmenin ortaya çıkardığı çatışmaya din faktörünü doğrudan eklemek anlamına geliyordu.

Elbette Hıristiyan Avrupa'nın dini bir sınır hattı sayılan, İslam dünyasıyla karşılaştığı bir bölge daha vardı. Ancak Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı'yla yüzyıllarca paylaştığı bu sınır hattının dinamikleri Rusya'nın güneydeki sınır hattının dinamiklerinden oldukça farklıydı. Habsburglar kendilerinden önce İspanya hanedanlarının yaptığı gibi, Müslümanların işgalindeki geleneksel Hıristiyan topraklarını yeniden fethederek bir tür "reconquista"ya kalkıştı. Ruslar da, elbette herhangi bir meşruiyet olmadan, Müslümanların elinde bulundurduğu toprakların işgalini haklı göstermek için aynı argümanı kullandı.

İran, Osmanlı ve Rusya imparatorluklarının çevresinde uzun süre bir sınır hattı bölgesi olarak kalan Kuzey Kafkasya, zamanla Rusya'nın sınır topraklarına dönüştü. Kısa süreli üstünlüklerini vurgulamak üzere Kafkasya'ya bazı durumlarda sınır ötesi birlikleri gönderen İranlılar ile İstanbul'a vergi ve köle akışını sürdürmek için ara sıra askeri sefer düzenleyen Osmanlıların aksine Rusya yönetimi bölgeyi sistematik olarak kolonileştirdi. Pek çok kaleye asker yerleştirdi, yeni kurulan şehirlere bürokratlarını, tacirlerini ve din adamlarını gönderdi, yeni yerleşimcileri toprağı işlemeye teşvik etti. Ancak yönetimin bölgenin kolonileştirilmesini ve Hıristiyanlığı birbirine bağlayan politikaları yerli halkın son tahlilde İslam'a yönelmesine neden oldu. Rusya yönetimi bir yandan bölgenin coğrafyasına karşı yürüttüğü savaşı kazanırken, diğer yandan halkına açtığı savaşı kaybediyordu. Yerli halk İslam'ın sancağı altında yürümeyi öğrenecekti. Bu, direnişin hem aracı hem de hedefi oldu. Gelecekteki çatışma katları da açıkça çizildi.

The Caucasian Politics of Paul I: A Pragmatic Continuity

Tsvetelina Tsvetkova*

Abstract

This article analyses Russian tsar Paul I's policies on the Caucasus during the complicated period of Napoleonic Wars. It is concerned with strategies he employed in the relations between Russia and North and South Caucasus, which can be considered as pragmatic and in tune with the international realities of the time. Additionally, the article indicates the continuity of the imperial policies on the Caucasus, in contrast to "the cliché" statement that Paul I opposed to everything his mother Catherine the Great had stood for.

Keywords: Paul I, Caucasian politics, Persia, Muslim khanates, Kartli-Kakheti kingdom

Çar I. Pavel'in Kafkasya Siyaseti: Pragmatik Süreklilik

Özet

Bu makale, Avrupa'da Napolyon savaşlarının sürdüğü karmaşık dönemde Rusya İmparatorluğu'nun başında olan Çar I. Pavel'in Kafkasya'ya yönelik siyasetini incelemektedir. Genellikle 'pragmatik' ve 'dönemin uluslararası siyasetinin koşullarına uygun' olarak değerlendirilebilecek olan I. Pavel'in stratejileri, Rusya'nın Kuzey ve Güney Kafkasya ile olan ilişkilerinin seyrini belirledi. I Pavel'in annesi Çariçe Katerina'nın yaptığı her şeyin tersini yaptığı şeklindeki klişe yorumların aksine, bu makale I. Pavel'in imparatorluk siyasetinde devamlılık arzeden uygulamalar yaptığını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: I. Pavel, Kafkasya siyaseti, İran, Müslüman hanlıklar, Kartli-Kaheti Krallığı

* Tsvetelina Tsvetkova, PhD in History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Department of Modern and Contemporary History, e-mail: tsvetie_harlin@yahoo.com. (Makale gönderim tarihi: 12.01.2017, makale kabul tarihi: 23.03.2017)

After the death of Catherine the Great changes took place in Russia's policies in the Caucasus and in the plans for its role in the security strategy for the southern territories of the Empire. Reigned for a short time, Paul I remained in history as a complex figure to analyse – both as a private individual and a statesman, and assessments of his actions resulting from his internal and external policies do vary. This refers also to the Caucasian direction, which is generally considered as neglected at the expense of the matters in Europe that Russia was strongly involved with. However, there are also hypotheses which claim that Paul I's policies in regards to the Caucasus was prescient and based on the realities in the region at the time of his rule. It would be erroneous to perceive his policies being a consequence of Paul I's desire to oppose everything his mother had stood for during her reign or as his personal whims and psychical ability of his mental state (Ragsdale, 1988).

To issue an order for the cessation of Count Valerian Zubov's campaign and to exempt him from service were among the first actions of the new emperor. Shortly afterwards, in June, 1797, the new Shah of Persia Feth Ali Shah, who was crowned after the death of his predecessor and still had not consolidated his position, was inclined to peaceful relations with Russia. Paul I took advantage of this as he changed the tactics of conquest with peaceful means to strengthen his relations not only with Persia but also with the khanates in the Transcaucasus, thus guaranteeing the security of his possessions. Not only a "complete removal of any desire for conquest", but also his readiness "to keep the peace and good understanding with all countries" was declared, renouncing all military plans in the future (Shil'der, 1901: 339). But it soon became clear that these declarations were concerned more with Russia's Caucasian neighbours and were caused by the necessity to transfer military forces to the Balkans and European battlefields in fight against Napoleonic France.

Abolition of Caucasian Viceroyalty

The shifting of the focus from the Caucasian to European affairs became obvious on the ascension of the new emperor, when with the Paul I's ukases from 12 and 31 December, 1796 (PSZRI. Pervoe sobranie. Vol. 24 (6 November 1796 - 1797), 1830, № 17634, №

17702), the Caucasus Viceroyalty ceased to exist and its territories became part of the Astrakhan Governorate. Gen. I.V. Gudovich was appointed the Military Governor of Astrakhan, in which capacity he was placed in charge of the Caucasian possessions of the empire. The abolition of the Viceroyalty did not mean that Paul I would neglect the Caucasian affairs or that he would underestimate their significance for the security of the empire. As a proof of this, one can cite an important document that outlined the Caucasian policies of the Russian emperor at the beginning of his rule; namely the rescript to General I. V. Gudovich dated 05.01.1797 (Dubrovin III, 1886: 199–201). The first issue that the rescript was concerned about was the security situation in the Caucasus, indicated by the necessity of maintaining order on the frontline along the rivers Terek and Kuban. The aim was not only to protect Russian possessions there but also to “restrain savages”, i.e. the mountain peoples who, lived in close proximity and had to be kept in “humility and obedience” so as not to be able to cause any troubles and hindrances to the Russian authorities. In order their loyalty to be assured, obtaining *amanats*¹ and keeping them in the towns nearby was recommended. *Pristavs*² were to be appointed for the mountaineers, who, by means of “flattery”, could maintain the loyalty to Russia of the latter. Up to this point, there really was not any serious deviation from the instructions given by Catherine II to Russian authorities in Caucasus, regarding the mountain peoples. Once again the necessity of sowing seeds among Caucasian tribes of a strong attachment to the Russian Empire was underlined in order to establish peaceful and rational relations between Russians and Caucasians, as well as to ascertain the least possible involvement of the latter with the affairs of the former, not to cause any antagonism between two parties. The traditional policies of keeping *amanats* and appointing *pristavs* were also retained.

¹ Amanats (from Arabic) are family members of local rulers and princes held in captivity by Russian authorities during the Russo-Caucasian Wars to ensure the loyalty of the families and clans in question.

² Pristav – A Georgian word for administrators that Russia appointed for Caucasian peoples.

The civic office of “pristav-in-chief” was introduced in August 1800, with a view to facilitate General-Lieutenant K.F. Knorring’s activities in the region, who at the time was the Inspector of the Caucasian Corps, governor of Astrakhan and chief of the civil unit. The Collegium of Foreign Affairs appointed for this position the Collegiate Counsellor Makarov, whose responsibilities were connected with the “management of the affairs of the Kalmyks, Kabardians [Circassians of Kabarda], Turkmens, Nogais and other Asian peoples”. (PSZRI. Pervoe sobranie. Vol. 26 (1800–1801), SPb., 1830, № 19536). The St Petersburg’s desire to exercise “mild administrative impact” (Kobahidze, 2012: 23) over the local population, carefully adapted to the local circumstances, could be seen in the instructions given to the pristav-in-chief in September 1800. The Asian peoples [including the North-Caucasian tribes] were declared “subjects of the Russian Empire”, and as such, possessing equal rights as those of existing population of Russia, including an equal right to be protected in accordance with imperial laws. In the imperial decrees issued during the time of both Catherine II and her successors, the pristav-in-chief was instructed to be careful in his attitude to the natives and to be responsive towards them and their needs, making sure that his actions should not cause any offence, distress or aggression towards the natives. This was for the aim of “persuading them to behave diligently, to obey His Imperial Majesty, and to show unwavering loyalty to the Russian throne” which would be for their own benefit, and the tranquillity and prosperity of the hordes and people” (AKAK I, 1866: 728, Doc. № 1072).

There was also realisation in St Petersburg that non-intervention in social and economic lives of the Caucasian tribes was one of the means for gaining their trust, hence a degree of stability in the region. For instance, when Knorring informed the emperor in May 1800 of a hostility flared up between Kabardian Circassians and Ossetians, the emperor advised the inspector to interfere as little as possible in the affairs of the mountain peoples, for they were rather vassals than subjects of the empire (AKAK I, 1866: 581, Doc. № 764). However, the Caucasian people’s hostility was directed (Chechens, Kabardian Circassians, etc.) at Russians in the form of attacking their houses and plundering their property, then the pristav-in-chief was instructed to take measures at all costs, including addressing their

elders or leaders in order to prevent such acts in the future. If the intended outcome had not been achieved then the military governor should be informed for the plunders to be stopped (AKAK I, 1866: 730, Doc. № 1072). Regarding the attacks taking place in the frontier regions and the Caucasian fortification line, however, the emperor's decision was rather explicit – attack on the raiders with the necessary number of troops for successful fulfilment (AKAK I, 1866: 726, Doc. № 1066).

According to the imperial decrees of the time, another area in which the *pristav-in-chief* Makarov and the leaders and elders of the mountain peoples were supposed to collaborate was gathering of information about possible communication between North Caucasians and the Ottoman or Persian authorities. Makarov was to be informed if there was any agitation among the local population, as spies were sent into these populations to report such incidents to the Astrakhan military governor and to the Collegium of Foreign Affairs (AKAK I, 1866: 729, Doc. № 1072).

The *pristav-in-chief* was in charge of Caucasians not only in the Astrakhan Province, but also of those who resided beyond the confines of the Caucasian Line the so-called “*zalineinye*” (behind the Line). He oversaw the activities of the *pristavs* appointed for the Kabardian Circassians and nomad tribes in Ciscaucasia, who had previously been included within the administrative responsibilities of the commander of the Caucasian Line. To carry out the task at hand more effectively, the *pristav-in-chief* was granted the following sweeping powers: to oversee *pristavs*' nominations and to submit them to the Collegium of Foreign Affairs for approval; to regulate relations and disputes arising between native peoples and Russian settlers; to consider the most important complaints and conflicts between the mountaineers in accordance with their traditions and manners, and to bring criminal claims to the attention of the Military or Civil Governor, where trials would take place under the Russian legislation (AKAK I, 1866: 728, Doc. № 1072).

This management model proved to be rather problematic in the sense that it complicated administrative relations and, in some cases, caused overlapping of areas of responsibility between various departments and institution with thin Imperial structures in the region, resulting in considerable delays in decision-making process.

As a result, when Alexander I came into power, a various changes were initiated in the management of mountain peoples' affairs. However, during the initial period of the Caucasus region's integration into the Russian Imperial administration, it is especially noticeable during the rule of Paul I, the Russian-Caucasian relations were based in the main on the principle of vassalage, which, because of the strategy of non-intervention in the social life of the North-Caucasian tribes, which was supposed to guarantee the decrease of Caucasians' hostility towards the Russian authorities and to increase the level of security and stability in the region. For that reason, the governance and policing of the mountain people's affairs was predominantly conducted by the closest cordon commanders – the commandants of fortresses on the Caucasian Line, built either in the foothills or in the mountains close to the Georgian Military Road (Kobahidze, 2012: 25).

Paul I's Federative Projects

Turning back to the rescript from 05.01.1797 to General Gudovich, the instructions concerning the Russian policies in Transcaucasus were also important. Here too were not any considerable differences with or deviations from Catherine the Great's politics, i.e. maintaining good relations with Georgian kingdoms on the basis of the historical traditions and standing agreements, as well as supporting them in their relations other pro-Russian oriented countries in the region. This was in order to unite their strengths if and when necessary, against Russia's foes without the need for Russia to send armed forces. In some aspects, this may seem as a move away from Catherine the Great's policies and some of these instructions can be interpreted as a retreat from her politics of conquest. But in fact, this was a far more farsighted approach and was with the aim of building up a coalition to repulse attacks against the Russian Empire without the latter having to mobilise forces.

Paul I went even further with his plans by his suggestion of establishment of a federative state (Dubrovin III, 1886: 200), made up of those countries that were benevolent towards Russia, would recognise its patronage, and obey its rulers while the Russian Emperor would not interfere in their internal affairs and that no taxes or duties would be demanded. The only thing that Paul I insisted on

would be their loyalty. This proposal can be considered as a continuation of Catherine II's plans for establishing of a Christian state in Transcaucasia, which would be fully under Russian influence. But Paul I developed it further by not putting any limitations regarding the religious identity of the states in question and focusing instead on creating a broader alliance, both territorial and political, with pro-Russian oriented countries. This federation would be an effective unification of entities totally different in religious and ethnical aspects, but it would grant them an internal independence, while simultaneously having the opportunity to have a say in the making of foreign policy.

Degoev takes the view that this proposal was indicative of Paul I's rejection of Catherine II's traditional doctrine to consider Heraclius II as a main Russian ally, and his Kartli-Kakheti kingdom as a main geopolitical "place d'armes" (Degoev, 2001: 48). Murel Atkin, on the other hand, is of the opinion that Paul I shares Catherine's concept of giving Georgia³ a key role of in Russian policies in the Caucasus, which, to him, was demonstrated by the maintenance of Russian protectorate over Kartli-Kakheti, and the desire of several neighbouring Georgian kingdoms to join and cooperate with it in collective defence policies (Atkin, *Russia*, 1980: 52). However, any idea of a federation, in which Georgia was not assigned a leading place, should be considered as giving a new meaning to the opportunities for the expansion of the Russian influence and rejection of the restrictions, imposed by stereotypes. At a time when Agha Mohammad Khan was preparing for new military actions in Transcaucasia, Paul I quite reasonably assessed, that an action had to be taken to win over local Muslim rulers to Russia's side in order to deprive Persia of allies in the region for the Persian army to be more effective. At the same time, with the establishment of a federative country, albeit under Russian control, the security of Russia's southern territories would be guaranteed, without having to allocate

³ From the late 18th to early 19th Century, the present-day Georgia was not a single territorial and political unit, as it consisted of several small kingdoms. Kartli-Kakheti kingdom, which was situated in the middle course of Kura River, most often was called in historical literature and sources as "Georgia". Hence, it will be referred to as such throughout this paper.

any additional financial and human resources. The new entity would not only be able to take care of its own defence, but it would be also be a buffer in case of an attack on Russia while simultaneously guaranteeing Russia's positions in the region.

Within the framework of these plans, Gudovich was advised to ensure the loyalty of the Shamkhal of Tarki, the ruler of Dagestan (most probably it referred to the Avar khan – a.n.), the khans of Baku, Derbent as well as those of other khanates, situated in Western Pre-Caspian region with the purpose, when necessary, of them jointly resisting Shah's forces. That was precisely why the Shah had to be persuaded that the nature of Russian-Persian relations must be positive and mutually non-threatening, for if he had decided to threaten Georgia or the countries in the Western Pre-Caspian region, or the Russian trade in the area, It had to be made quite clear to the Shah, that he would be an enemy of Russia and that he would put himself in harm's way. This line of thinking sounds like a threat and did not correspond with the public announcements of a peaceful approach between the two countries. However, in the end, with Agha Mohammed Khan's death, Paul I decided to withdraw the Russian troops from Georgia in September 1797 completely, despite Heraclius's opposition to the idea. This action can be considered as part of the aspiration not only to establish real peaceful relations with the new Shah, but also as a part of the new politics toward the Ottoman Empire, with which Paul I had declared to maintain amity with, for "in any case we will restrain the suspicions of the Sublime Porte that we are looking for an occasion to quarrel with it." (Dubrovin III, 1886: 201). Later on, he became the initiator of signing an unprecedented treaty of alliance with the Ottoman Empire within the framework of second Anti-French Coalition.

Paul I's politics toward the Muslim Khans

Paul I changed Russia's attitude toward the Muslim khanates in Transcaucasia, preferring "persuasion and reconciliation" over "aggression and threats" (Atkin, *The Pragmatic*, 1979: 61). He encouraged closer relations with them and showed respect and concern about their interests. For instance, in contrast to his mother, he received a delegation from the Karabakh Khanate – the most important local ally of Georgia in the region, which was assured of

the Russian ruler's goodwill and his wish for cooperation. Later on, when the khans of Nakhchivan and Shaki expressed willingness to request Russian protectorate, they were encouraged by Russian officials and informed that Paul I probably would accept their requests (Atkin, *The Pragmatic*, 1979: 63; *Russia*, 1980: 54). Even though the emperor was inclined to support Georgia in its territorial claims, he, at the same time, considered that the Georgian king had to be restrained from arrogant behaviour and unjustified aggression toward his neighbours (AKAK I, 1866: 94, Doc. № 1). In order to achieve his political and economic aims in the region, Paul I preferred the establishment of regional alliances and cooperation to imposing aggressive methods aimed at acquiring new subjects, which often led to short-term loyalty and perfunctory vassality. As he himself wrote in January 1801, "it is better to have allies interested in alliance, than unreliable subjects." (AKAK I, 1866: 414, Doc. № 522). The thing that Paul I wanted in return for this 'benevolent' attitude, as previously mentioned, was military support and the building of a regional coalition in order to repel potential attacks by Persia or the Ottoman Empire. This would guarantee the security of Russia's southern territories while releasing a lot of resources needed by Paul in Europe. At the same time, the lack of direct intervention of the Russian army in an eventual conflict would contribute to the maintenance of peaceful relations with the two main rivals for power in Caucasus, and also would allow Russia to offer its good offices as a mediator in future negotiations. Thus, not only would it secure political influence, but it would also have its mechanisms to exert pressure in the fight for control over the Caucasian region through establishment of a coalition or a federal entity.

While Paul I was striving to gain the good will of the Muslim khans, he did not give up on collaboration with the Armenians. On the return of Zubov's army, 500 Armenians moved to the Caucasian Line (Butkov III, 1869: 299). Meanwhile their settlement in Georgia was stimulated by the purpose of contributing to its stabilisation and to defend it better. Armenian *meliks*⁴ and their subjects from the

⁴ Melik (from Arabic – "tsar", "ruler") is the title of a feudal ruler, a descendant of old local Muslim and Christian noble families in the territory of today's Republic of Armenia and Republic of Azerbaijan. In the Armenian

Muslim khanates or from Persia were urged to settle in Kartli-Kakheti as land, internal autonomy, and financial recourses were guaranteed for them. The Georgian king had to be convinced of how beneficial for his country was the settlement of a Christian population, which would put up resistance to Muslim attacks ravaging Christian peoples (AKAK I, 1866: 94-95, Doc. № 1). In summary, not all and old prejudices had been overcome and the trust towards and cooperation with the Christian populations residing on the territory of Russia's enemies continued to be part of the political schemes of Russian authorities despite Paul I's aspiration for establishing enduring and reliable alliance with the Muslim rulers of the Caucasus.

The Incorporation of Georgia within the Russian Empire

The situation in Caucasus as well as in Europe was very dynamic during the period analysed in this paper and the nature of relations were shifting continuously, concerning the positions of the main actors of the region; Russia, the Ottomans, Persia, and Georgia. This prompted Paul I to rethink parts of his plans. In the beginning the dealings with the new Shah, Feth Ali, were in the framework of politics of peace, as declared by the Russian emperor, though this in no way meant that Paul I was prepared to compromise the two main questions in the Russian-Persian relationships: the security of Georgia and the free Russian trading through Persian territory (AKAK II, 1868: 1145-1147, Doc. № 22; Dubrovin III, 1886: 290-291). In the formal correspondence the Shah was addressed by his name and title prior to his inauguration— Serdar Baba Khan, which obviously showed not only the following of some traditions from the time of Agha Mohammad Khan, who used to call his nephew by this name (AKAK I, 1866: 113, Doc. № 34), but also his equal positioning amongst other leaders. Moreover, during this initial period Feth Ali seemed like a

tradition, the title “melik” corresponds to “knyaz” (ishhan) in that of Russian. In Georgia this was a title mainly for heads of towns (Tbilisi and other cities) or villages (*starshina*). It was used mainly among the Armenian population. The same title was borne by the governors of Somhiti province (historical region in Georgia in the southern part of Kartli; it also can be found as a historical region in Transcaucasian Armenia, conquered by Georgia in XII century).

weak ruler whose attention for a long period of time was distracted by internal conflicts. Despite this, Paul I treated the Shah in the same way as he did the local khans - he accepted that the Shah had his own legitimate interests and tried to find a middle ground for mutually beneficial bilateral relationship. By employing different moves and actions to ease the tensions in the relationship with Persia, such as the freeing of Persian traders from prison etc., Paul I tried to win the benevolence of the Shah (Atkin, *The Pragmatic*, 1979: 65). Despite the measures taken to regulate the relations, soon the tensions rose again, caused by the endless demands of the Shah towards the Kartli-Kakheti kingdom, where the internal political situation worsened to such extent that every external threat could put the existence of the Georgian state under question.

After the death of Heraclius II in January 1798, his son George XII inherited the Georgian throne - "a man not without merits, yet being not subject of any comparison to his father." (Degoev, 2001: 49). The country was bankrupt and serious feudal wars and infighting for the inheritance of the throne began. Brothers of the new king challenged his royal entitlement and sought help from Georgia's neighbouring countries, allowing, in the process, for external intervention in the internal affairs and adding to the growing chaos, insecurity and destabilization of the state⁵. George XII himself had neither the authority nor the strength to fight his enemies. The internal situation deteriorated even further because of the incessant external threat caused by raids staged from Daghestan. The Ottoman Empire continued to maintain relationships with some of the Dagestani khans through the pasha of Akhaltsikhe and by doing so, forced Georgia to become dependent.

In 1798 a direct threat came from the Shah to "go to Georgia with his glorious flags, to ruin the country for second time and to show his rage to its people" (Dubrovin III, 1886: 287) if George had not recognised him as his ruler. Russia was in danger of losing its influence in the region and of allowing her rivals to occupy the growing power vacuum caused by the deepening crisis and helplessness of the Kartli-Kakheti kingdom. This forced Paul I to

⁵ See also: Lang, D. *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658–1832*. New York, Columbia University Press, 1957.

review his own ideas on non-intervention and minimal participation of the Russian resources for the defence of Russia's position in the Transcaucasia. George XII's letter to Paul I dated July 1798 clearly demonstrated this danger, as in addition to asking for the recognition of his right to rule and his son David to be the heir to the throne after him, the Georgian king wanted to know categorically if he would receive support and help from Russia, because in the case of negative answer he would have to turn towards another country (Dubrovin III, 1886: 238-239). The response from the Russian emperor was swift as he issued a decree on 23 February 1799 to send a Jaeger regiment under the command of general lieutenant Lazarev, which arrived in Tiflis in November same year. On 18 April 1799, Paul I issued an emperor's charter (AKAK II, 1868: 1147, Doc. № 24) and established George XII as king of Kartli-Kakheti and recognised his son David as heir to the throne by referring to the Article II of the Treaty of Georgievsk from 1783. By the same charter, the state advisor P I Kovalenskiy was sent to Georgia as the new Russian representative, whose powers surpassed those of a typical diplomat. He was made an advisor to King George XII to observe Russian interests in Georgia, and keep an eye on Persian deeds (Hachapuridze, 1950: 48; AKAK I, 1866: 93-96, Doc. № 1; "O roli Rossii v podderzhanii politicheskogo ravnesiya v Evrope"). Dubrovin wrote of him as someone who was obsessed with power and his self-importance that "he went to Tiflis not like mediator, but like a governor or a master." (Dubrovin, *Georgiy XII*, 1867: 89). Such a personality and a desire to control entire Georgia, while obeying only the Russian emperor, got him involved in many intrigues, but also led to the deterioration of his relationship with General Lazarev, obstructing the stabilization of the political situation in Georgia. In addition, the recognition of David as heir to the throne escalated the animosity in the royal family and led to the escape of Prince Alexander (Heraclius's younger son) to Persia where he was very well accepted by the Shah, who seized a perfect opportunity to use the this claimant to the Kartli-Kakheti throne as a weapon to fight against Russia and her intervention in the internal affairs of Georgia (Hachapuridze, 1950: 49).

Around the same time, a growing number of reports about a possible Persian attack on Georgia, led Russia to take a few preventative measures in the spirit of Paul I's politics i.e. to reach a

peaceful agreement or to exercise diplomatic pressure on Persia to quit its plans but without ending in military collision. In February 1800, by deploying a special mission, the true intentions of Baba Khan were to be determined, while he also had to be “convinced” that hostile actions toward Georgia and insults toward Russia would have negative consequences for Persia, and that even the Ottoman Empire, which at the time was in alliance with the Russians, would not remain neutral in an adverse development (Dubrovin III, 1886: 291). In July the same year, with Lieutenant-General Knorring commanding the Caucasian Army, orders were given to prepare for the Georgian defence. At the same time Paul I was hoping that the rumours for military preparations would put the Shah off his intentions and would create an opportunity for negotiations between the Georgian King and Shah to determine the latter’s exact demands, for there was a suspicion whether the actual object of the Shah’s conquest was Georgia or just a neighbouring state, because in the case of the latter everything could be agreed without military actions. Furthermore, flanks of the Caucasian Line were strengthened to prevent attacks from the mountaineers (AKAK I, 1866: 106–107, Doc. № 22). In the end, there was not any direct Russian-Persian confrontation but with the help of the Russian forces, Georgian forces repelled the attack by the Avar khan, Omar Khan, in November 1800, which brought an end to another Lezgin attempt to devastate Georgian lands.

The incapability of Georgia to govern its own defence and political life, weakness of its government, and on-going internal conflicts led to the decision made by George XII to join its country with the Russian empire. On 7th September 1799 he authorised Giorgi Avalov (Avalishvili) and Eleasar Palavandov (Palavandishvili) to depart for Petersburg and together with the permanent representative of Georgia for the Russian court Garsevan Chavchavdze they presented a plan to unite Kartli-Kakheti kingdom with Russia as „ ...the kingdom of Kartlians is to be accepted as belonging to the Russian state with same rights as other regions situated in Russia...” and „ ...not to break in the dynasty the line of my royal title, but to be handed down the generations as it was at the time of my ancestors.” (Tsagareli II, Part II (1762–1801), 1902: 287, Doc. № 277). Evidently, George XII wanted some sort of internal autonomy or that his kingdom to be

accepted as a governorate to keep the nominal status of the Bagratid dynasty.

Russia was put in a position where it didn't have many options for reaction. Rejection of the Georgian king's request would have meant another of her regional rivals to finally conquer the bankrupt and crisis-ridden state, causing a real danger for the security of the Russian territories in the area. For Paul I and for his closest aides, it was evident that offering only protection could not guarantee stability of Georgia and Russian interests. One Russian statesman who strongly supported the increased participation of Russia in Georgian affairs and later the absorption of the kingdom into the Russian empire, was Chancellor Feodor Rostopchin. He saw Georgia not only as "place d'armes" to attack the Ottoman Empire but also as an opportunity to become a trading centre with India (Atkin, *Russia*, 1980: 47). In 1800, it was Rostopchin who was chosen by Paul I to negotiate the conditions for accession of the Georgian kingdom to Russia. Another key person who also influenced the important decision-making process was the Lord Chamberlain, Count Apolos Musin-Pushkin, who with the permission of the Russian Emperor carried out a research into the natural resources of Georgia. To facilitate the transfer of the mines in Georgia to Russian control, the Count met King George XII and the later shared his thoughts about a union with Russia. In his reports dated 1800, Musin-Pushkin counted the potential benefits of the incorporation of Georgia into Russia, some of which were: the abundance of its natural resources and its favourable climate; strengthening of the Caucasian Line and keeping the peace with Caucasian mountaineers who would find themselves pressed from both sides; possibilities for developing trade with Persia and India, and using the Georgian territories as a military "place d'armes" against the Sultan or the Shah in the event of a possible breakdown of relations with either the Ottomans or Persia (Butkov II, 1869: 464-465). Musin-Pushkin also joined the delegation negotiating with Georgian representatives.

On 24th June 1800, George XII sent a note to Petersburg via his ambassadors Chavchavadze, Avalov and Palavandov, in which he stated six "begging" points to the Russian emperor. Three of these were the most important as they stated the desire of the Georgian king for his country to become part of the Russian Empire, to

preserve its dynasty as a ruling dynasty of the Georgian territories within the boundaries of the empire, and additional army forces to be sent to protect his country from the neighbouring hostile states, including Persia (Tsagareli, II, Part II (1762–1801), 1902: 292-294, Doc.№ 283). In Petersburg, probably with the help of the Collegium of Foreign Affairs, these six points, which were to be used to form the framework of the new contract between the two states, were broadened to sixteen. On 17th November, they were submitted to Paul I on behalf of George XII and were approved by the Russian emperor in two days. On 23rd November, a charter (with the additional points) was sent to the Georgian king declaring that his application was officially approved by the Emperor (AKAK I, 1866: 179–181, Doc. № 121). In summary, through the additions to the new document the Georgian king surrendered to the Emperor his legislative powers and gave up any involvement in the income of the kingdom. All subjects of the Georgian king including peasants, clergy, traders and craftsmen were to receive equal rights and to follow the same laws as the Russian subjects, i.e. full incorporation of Georgia in the legislative frame of the Empire (Volhonskiy, 2011: 52). The only things that George XII was asking for was to be left in charge and his heir's right to the Georgian throne with the title king to be recognised, which would mean that the Georgian territories would have a special status and be ruled by a representative of the Emperor contrary to the presence of the members of the dynasty of the Bagratids. Besides the maintenance of the royal family, the Georgian king asked for a 6.000-strong army to be sent to protect Georgian territories. Article 11 was also of interest, as it stated that if the Georgian territories were to be attacked by hostile neighbours, the act of their defence would be carried out by clarifying in detail as to which territories the borders of the Georgian kingdom extended in ancient times (AKAK I, 1866: 180, Doc. № 121). Here Heraclius' ambitions for expansion transpires, which George XII didn't have the power to realise, but he, like his father, hoped that they could be achieved with the help of the Russian empire, and under Russia' rule Georgia might even restore its own territorial superiority. In fact this matter of "heritage" could stimulate Russian aspirations for further expansion in Transcaucasia. The remaining points were related to rebuilding the fortification system and the construction of a new one

in the Georgian territories, and also the running of the mines. It concerned the question of defence from potential attacks from Persia or the Ottoman Empire, as well the relations with the khans of the Erevan and Ganja, which were loyal to the Georgian king.

This document as a whole or its wording in respect of the future status of the Georgian territories did not really make it very clear whether some autonomy would be preserved for Georgia or if the country would be completely incorporated in the Russian empire. The only thing that hinted that the Georgian kingdom would have a special status was the preservation of the royal title and the possibility that the king and his heirs to rule the Georgian territories in some form within the boundaries of the empire. Because, after the incorporation of Georgia into Russia, the only person that could make such a decision in this direction would be the Russian Emperor – a self-ruling monarch, the future of Georgia and its royal dynasty would depend on him.

After signing the “begging” points on behalf of George XII, a bilateral contract had to be signed between Russia and Georgia to strengthen the incorporation. However this didn’t happen because the Georgian king was very ill and died on 28th December 1800 without being able to witness the return of his ambassadors from Petersburg. Paul I had understood the delicacy of the situation long before this event and was seriously worried about finalising the last points for the incorporation. On 15th November he sent an inquiry to Knorring asking how big an army could be sent to take over Georgia and required to be stationed there without compromising the safety of the Caucasian Line and weakening the defence against the attacks by the North Caucasian mountaineers. He was also worried about George XII’s health and foresaw his imminent death, and ordered Knorring to announce in Georgia that there would not be a new heir to the throne without the Russian Emperor’s approval (AKAK I, 1866: 178, Doc. № 116; 181-183)⁶.

Volhonskyi writes that if taken out of the historical context of the events in question, this document could be viewed almost like an

⁶ After the death of General Lazarev, King George XII issued a circular to the inhabitants of Kartli-Kakheti kingdom, announcing the emperor’s will. – See: Tsagareli, II, Part II (1762–1801), 1902: 296–297, Doc. № 286.

order to occupy Georgia, and Paul I's instruction not to appoint a new heir to the throne without his approval could similarly be seen as direct intervention in the internal affairs of the Kartli-Kakheti kingdom. But in this case the situation was different, George XII himself created a precedent with the recognition of the Georgian king by the Russian Emperor, and secondly it was him who asked for Russian armies to be sent for he was facing a real threat of an attack on his country (Volhonskiy, 2011: 54-55). Whichever way Paul I's intentions are interpreted, his worries were understandable within the framework of the instability of the internal political affairs in Georgia that could suddenly change in a direction, which would be unfavourable for Russia. Because of this, the Russian Emperor wanted to be assured that the process of the incorporation of the Georgian kingdom would end successfully. As a result of this it was likely that as early as 18th December 1800 a decree was issued for the incorporation of Georgia into the Russian Empire and but it was not announced until George XII signed the 16 articles, which, as mentioned earlier, did never happen. On 18th January 1801, the decree (PSZRI. Pervoe sobranie. Vol. 26 (1800–1801), 1830, № 19721) was officially published, and only then did it transpire that this was not a bilateral agreement but simply a document that announced the immediate acceptance of Georgia “into subordination”; deployment of the Russian army to protect law and order, and defend its territories from external attacks; when the kingdom was incorporated all legal rights would be preserved, and the advantages of this development for all new subjects of the Empire. The process of incorporation could possibly be derailed by the heir to the Georgian throne, David, if Paul I had not been assassinated before accepting legally authorised Georgian representatives. Hence the process had to be completed by the new Russian Emperor, Alexander I.

Conclusion

The Caucasian policies of Paul I were aimed at a new approach towards relations between the countries in the region. Although this may not have been the primary concern, he did not entirely neglect this new direction he wanted to follow. It was more likely that Paul I was trying in a very pragmatic way to secure the defence of his home

front by using less of his resources while dealing with the important European affairs. In respect of the North Caucasian peoples, he undertook the only possible resolution that would guarantee peace and calm in the region at the time: non-intervention in the internal affairs of and relationships between and within the peoples and tribes, giving consideration to the local traditions and customs. The aspiration for cooperation and his attempts at establishing devotion to the Russian throne in the Northern Caucasus led to mistrust in the communication and restricted Russian administrative intervention, but the main purpose was more to do with monitoring and reconciliation. Paul I's plan to create a federal state in Transcaucasia, which would repel attacks from Russia's rivals and strengthen the defence of southern Russian territories, proved impossible to implement, as the differences between separate state formations appeared to be insurmountable and embedded in old traditions. And as history shows us countries with very different political, cultural and religious traditions brought together in a political union, do not tend to last long. In the case of Georgia and Russia. Paul I's plans changed because of factors independent of him and his policies. Suggestions that Georgia's incorporation into Russia occurred because of the Russian Emperor's desire to compensate for the loss of Malta (Butkov II, 1869: 463), or of the French-Russian plans to realize the Indian quest (Bezotosniy, 2008: 45-51; Anderson, 1966: 28-52), or of the understanding that Georgia was the place where a united Russian-French army could have been set up (Atkin, *The Pragmatic*, 1979: 70), can only be taken into consideration as additional arguments, for these possibilities had no real significance for the decision made.

However, we can certainly say that the question of the security of Russia and possible threats from regional rivals were of great importance. Undergoing a period of deep internal political and economic crisis, the Kingdom of Kartli-Kakheti, was an easy target for attacks and occupation by its neighbours. Russia would simply not allow one of its longstanding ally in the Caucasus to be overrun or controlled by a rival, for that would not only be a direct threat to the Russian borderland, but it would also lead to a serious damage to the prestige and reputation of the empire and its pretensions for having political influence in the Caucasian region. To my mind, these were

the reasons that should be considered to be the main reasons as to why Paul I accepted George XII's demands for his country Georgia to be incorporated into the Russian Empire. As for the entire Caucasian policy of Russia, this action certainly became a starting point for new conquests in the region to come. Despite not having sufficient amount of time to develop his future strategy on the Caucasus in this direction, it can be said that Paul I did not take a step back from the policies of his mother Catherine II and that he did not reduce the significance of the Caucasus in Russia's political and economic plans. The difference between their approaches was that while he did not underestimate threats and benefits of the new strategies, Paul I preferred to refrain from the idea of using force and military expansion as a weapon to strengthen Russia's position in the region.

Bibliography

- Akty, sobrannye Kavkazskoy arheograficheskoy komissiey*. Vol. 1–12. Tiflis, 1886–1904.
- Anderson, M., *The Eastern Question*, N.Y., 1966.
- Atkin, M., *The Pragmatic Diplomacy of Paul I: Russia's Relations with Asia, 1796-1801*, IN: *Slavic Review*, Vol. 38, № 1 (Mar., 1979).
- Atkin, M., *Russia and Iran 1780–1828*, Univ. Of Minnesota Press, 1980.
- Bezotosniy, B., *Napoleonovskie plany Pavla Petrovicha. Nesostoyavshiysya geopoliticheskiy proekt veka*, V: *Rodina*, 2008, № 7, 45–51.
- Butkov, P.G., *Materialy dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 god*, Chast' 1–3. SPb., 1869.
- Degoev, V., *Bol'shaya igra na Kavkaze: istoriya i sovremennost'*, M., 2001.
- Dubrovin, N., *Georgiy XII posledniy tsar' Gruzii i prisoedinenie ee k Rossii*, SPb., 1867.
- Dubrovin, N., *Istoriya voyny i vladychestva russkih na Kavkaze*, Vol. 1–6, SPb., 1871–1888.
- Hachapuridze, G., *K istorii Gruzii pervoy poloviny XIX veka*, Tb., 1950.
- Kobahidze, E. (sost.), "Administrativnaya praktika rossiyskoy imperii na Central'nom Kavkaze s kontsa XVIII v. do 1870 g. (Na materiale Osetii)", *Sbornik dokumentov*, Vladikavkaz, 2012.

Lang, D., *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658–1832*, New York, Columbia University Press, 1957.

“O roli Rossii v podderzhanii politicheskogo ravnovesiya v Evrope. Rossiya i Evropa v XVIII veke”, *Diplomatiya Rossii: ot posol'skogo prikaza do nashih dney*, Istoriko-dokumental'niy departament MID Rossii, http://www.idd.mid.ru/inf/inf_49.html (15.06.2014)

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (PSZRI). Sobranie 1-3. SPb., 1830-1916.

Ragsdale, H., *Tsar Paul and the Question of Madness: An Essay in History and Psychology*, Greenwood Press, 1988.

Shil'der, N., *Imperator Pavel Perviy*, SPb., 1901.

Tsagareli, A., *Gramoty i drugie istoricheskie dokumenty XVIII stoletiya, odnosyaschiesya do Gruzii*, SPb., 1902.

Volhonskiy, M., “Princip real-politik v rossiysko-gruzinskih otnosheniyah XVI – nachala XIX vv.: zametki na polyah odnoy izvestnoy knigi”, *Kavkazskiy sbornik*, M., 2011, Vol. 7 (39), pp. 38–59.

Феномен политического отчуждения в исторических судьбах черкесского народа

Валерий Н. Сокуров¹

Аннотация

В истории черкесов много загадочных и трагических страниц. Почему, например, в Средние века и Новое время, за пределами своей страны они проявляли большую мобильность и политическую активность, чем у себя на Родине? И в чем причины такой, во многом парадоксальной культурной модели поведения? Что двигало ими – «бегство от свободы»? Почему, располагая необходимыми природными, экономическими условиями и достаточными человеческими ресурсами, черкесы так и не смогли создать свою государственность? В статье автор предпринимает попытку найти ответы на эти вопросы, рассматривая наиболее характерные для черкесского традиционного общества формы политического отчуждения. Выявлены как позитивные, так и негативные последствия данного феномена в истории черкесского народа.

Ключевые слова: черкесы, политическое отчуждение, работорговля, мамлюки, кондотьерство, трибализм

The Phenomenon of Political Alienation in the Historical Fate of The Circassian People

Abstract

Circassian history is full of mysterious and tragic pages which give rise to many questions. Why was it, that throughout the Middle Ages and the Modern Age, the Circassians when serving in foreign countries tended to play a more important social role, displaying far greater mobility and political activity than when living in their homeland? What underlay their driving powers, were they striving for freedom or escaping from it? What caused their 'curious' cultural

¹ Валерий Нануевич Сокуров, кандидат исторических наук, Психологический институт Российской академии образования, Москва, e-mail: valerybey@yandex.ru.

model of behaviour? Why did they fail to develop a broad governmental system in spite of natural, economic, cultural and human resources being available? In this article the author attempts to find the answers to these questions by taking into consideration those voluntary, involuntary, individual and collective forms of political alienation which are seen as characteristic of traditional Circassian society. Both the positive and negative consequences of this phenomenon in the development of the Circassian people are revealed.

Keywords: *Circassians, political alienation, slave-trade, mamluks, mercenaries, tribalism*

1

Сегодня почти забытая, но некогда обширная и живописная страна Черкесия занимала значительные пространства Северного Кавказа – от Черного моря на западе до правобережья р. Терек на востоке включительно, от Главного Кавказского хребта на юге до Кумских и Курейских степей на севере. В силу своего географического положения, она находилась на стыке Запада и Востока, а, следовательно, христианской и исламской культур. Это обстоятельство накладывало и продолжает накладывать отпечаток на всю историю, культуру, политику, идеологию, характер и менталитет черкесского народа. «Черкесы» — экзоэтноним, а «адыги» — общее самоназвание народа, которое объединяло множество независимых самоуправляющихся субэтнических групп: абадзехи, бжедуги, шапсуги, натухай, убыхи, адамеи, жанэ, мамхеги, махоши, кемиргои, кабардинцы, бесленейцы и др. На протяжении обозримой истории Черкесия никогда не обрела политического единства. Все здесь восставало против государственности – остатки патриархально-родовых отношений, разный социально-экономический уровень субъектов, религиозное многообразие (язычество, ислам, христианство) и господство идеалов рыцарской морали.

Феномен внутренней свободы, который следует признать одной из базовых констант этнической психологии адыгов, оказывал воздействие на все стороны их жизни. Парадоксально,

но эта черта «уживалась» в сознании адыгов и в социально-политической практике исторической Черкесии с диалектически противоположными явлениями, сутью которых было политическое отчуждение человека (например, рабство).

В современной науке под политическим отчуждением обычно понимают (само)дистанцирование человека от политических реалий. Отчуждение человека – важнейший элемент образа жизни, вполне естественное явление, сопровождающее всю историю человечества и объясняющее некоторые способы выживания. Политическое отчуждение, по существу, представляет собой чувство неудовлетворенности, разочарования и безразличия в отношении политических лидеров, политикой правительства и самой политической системой. Психология обычно относит отчуждение к механизмам психологической защиты. Для этого вида защиты характерно чувство утраты эмоциональной связи с другими людьми, ранее значимыми событиями или собственными переживаниями. Индивидуальные и массовые перемещения населения и сопутствующие им изменения его положения имеют большие личностные и психологические последствия [Психологическая, 2006].

В то же время, к политическому отчуждению можно отнести и насильственные его формы (по аналогии с известным феноменом экономического отчуждения), когда человека лишают возможности участвовать в политическом процессе в том или ином качестве. Одной из самых ранних форм принудительного отчуждения человека надо признать институт изгнания, а также торговлю людьми, дань людьми. Понятие политического отчуждения объединяет еще целый ряд социально-политических институтов: династические браки, кондотьерство, миграция (внешняя, добровольная и вынужденная, индивидуальная и массовая), политическое бегство, побеги крестьян, аманатство. И это еще не весь перечень. Рассмотреть все это в одной статье невозможно, поэтому остановимся на наиболее характерных для черкесского традиционного общества формах отчуждения.

Этапы становления и развития черкесского общества весьма

своеобразны. Его история – это история развития культуры, отличающейся от культур Запада и Востока. В Средние века и Новое время черкесы играли совершенно определенную стереотипную роль в истории сопредельных стран. Как бы оправдывая ожидаемую роль, юноши и девушки в массовом порядке попадали на невольничьи рынки, а отсюда первые, как правило, – на военную или административную службу, девушек ожидал гарем. Похищение, продажа и покупка людей, особенно в эпоху Золотой Орды, приобрели глобальный характер, стали нормой жизни. Активно занималось торговлей рабами Крымское ханство, сменившее Джучиев улус. Крымские ханы брали дань людьми (*цыхут*) с черкесов, которые в большинстве своем оказались в вассальной зависимости от них. Работоторговля в Западной Европе осуществлялась на всем протяжении Средних веков, в частности, ею занимались итальянцы. Шарль Верлинден в своей работе о рабстве в Европе пишет, что в XIV и особенно в XV вв. число рабов зихского (черкесского) происхождения в Италии значительно возрастает. Существовали два главных канала перевозки рабов из Черкесии – один в Италию, другой в Египет [Verlinden, 1977].

Основной рынок рабов находился в городе Кафа. Из генуэзских документов XIII в., опубликованных Братиану, видно, что на первом месте по цене стояли черкесы в возрасте 10-15 лет. «В Лукке в XIV в. – продолжает тот же автор, – за черкешенок платили от 2000 до 2400 лир» [Зевакин, Пенчко, 1938: 91–94]. За счёт рабов, вывезенных из Северного Причерноморья, сформировалась и пополнялась мамлюкская гвардия в Египте. Венецианский купец Эммануэль Пилоти, поселившийся в Каире в 1400 г., писал, что во дворце султана в Цитадели не менее 6 тыс. юных невольников, готовящихся к военной службе [Битти, 2007: 185–186].

В 1382 г. мамлюки черкесского происхождения стали властителями Египта. Аз-Захир Сейф ад-дин Баркук (1382–1389, вторично 1390–1399) был первым мамлюкским султаном Египта черкесского происхождения. Черкесские султаны сохранили и расширили империю, доставшуюся в наследство от Салах ад-Дина. В конце XV – начале XVI вв. обширная империя

султаната включала Египет, Сирию, Палестину, Киликию, Барку (Киренаику), Нубию, Хабеш (прибрежную часть современного Судана, Эритрею и часть Сомали), а также вассально зависимые территории по Верхнему Ефрату, в Хиджазе, Йемене и других районах Южной Аравии. Черкесские правители Египта претендовали на главенствующее положение в мусульманском мире. Они носили титул «султан ислама и мусульман», а свое государство рассматривали как центр мусульманства [Иванов, 2001: 15-16]. Такое положение сохранялось в течение трех веков, пока султанат не пришел в упадок. Взятие Константинополя в 1453 г. и дальнейшие успехи турок значительно сократили военный потенциал Египта, для подрыва которого, в частности, османы чинили помехи для приобретения и доставки юных мамлюков. Дмитрий Кантемир считал это одной из главных причин османской активности в Крыму и на Кавказе, в т. ч. – похода турок в 1484 г. в Черкесию, в ходе которого были разгромлены все основные центры пополнения мамлюкских дружин [Cantimir, 1745].

Династия черкесских мамлюкских султанов находилась у власти в Египте с 1382 по 1517 гг. *«Султанат в этот период стал частью владений черкесской знати»*, – говорит востоковед А. Н. Поляк и приводит в подтверждение слова позднесредневекового автора Ибн-Тагри-бирди: *«Баркук и его преемники перевернули порядки государства, выдвигая только людей из своей среды и выдавая крупные поместья своим родственникам, иногда даже недавно привезенным мальчишкам»*. *«Принадлежность к знати Черкесии не только способствовала карьере в войсках султаната, но стала важнее формального положения, –* заключает Поляк [Поляк, 1964: 52]. Особенно беспрецедентных размеров достигла черкесская иммиграция в годы правления Инала (1453–1461) и Каитбея (1468–1496), несколько иной была позиция султана Кансав ал-Гаури (1501–1517), который продвигал людей не по признаку родства, а исходя из личных качеств [Хотко, 1995: 113–131].

9 апреля 1517 г. могущественная империя черкесских

султанов прекратила существование. В районе Гизы произошло решающее сражение, в ходе которого мамлюки потерпели поражение от османов. Спустя три дня под аркой каирских ворот Баб Зуэйла был повешен султан аль-Ашраф Туманбей. Включение арабских стран в состав Османской империи не было завоеванием в классическом смысле слова. Скорее, это была смена власти. Османский султан Селим I “простил” мамлюков. Из них стали формировать особые части османской армии – «корпус черкесов» («джамаат аль-джеракис»). Им вернули оружие и стали выдавать небольшое денежное довольствие. Но, при этом, мамлюкам пришлось расстаться с элегантной рыцарской формой и надеть турецкий кафтан, шапку и сапоги. Из всего прежнего великолепия им оставили только право ношения бороды. Селим I предоставил мамлюкским военачальникам, перешедшим на его сторону, почти полную внутреннюю самостоятельность. Хаир-бек даже не платил дани Порте [Иванов, 2001: 56]. *«Подданные Селима, – пишет В. В. Бартольд, – негодовали на своего султана за то, что он отнял у черкесов царство для того, чтобы возратить его им, без всякой выгоды для османцев»* [Бартольд, 1966: 63; Иванов, 2001: 52].

В османский период черкесы также, хотя и в меньших масштабах, были представлены в рядах мамлюков. Черкесия оставалась основным поставщиком живого товара, но при этом направление потока рабов изменилось. После взятия Каира османы особенно нуждались в рабах, и большинство рабов черкесского происхождения попадали теперь не в Египет, а в Османскую империю.

2

Крупнейший невольничий рынок в Кабарде имелся в урочище Джулат, куда съезжались отовсюду. По сведениям Ж. Шардена, за самую красивую девушку здесь давали 60 коров [Путешествие, 1902: 20]. С. М. Броневский писал: *«Восточные народы тщеславятся тем, чтобы иметь в числе жен или наложниц черкешенку, и потому покупают их за дорогую цену для пополнения гаремов султанских, шахских, ханских и прочих*

знатных особ во всю Азию» [Броневский, 1823: 101-102]. Существует мнение, что многие кавказские женщины добровольно отдавали себя в руки работорговцев в надежде занять место наложницы в гареме богатого дома [Поркшеян, 1957: 353; Пензер, 2007: 18-20]. Были случаи, когда бедные семьи в отчаянии сами продавали своих детей. Э. Спенсер всерьез и небезосновательно возражал против этой противоестественной человеческой нормы. «Мнение, сложившееся в Европе, – писал он, – что князья и дворяне черкесского происхождения продают своих дочерей, не обращая внимания на их социальный статус, туркам и персам для их гаремов, абсолютно неверное. ...Большинство девочек, продаваемых на базарах Константинополя и главных городов Малой Азии и Персии в качестве черкешенок, являются или абазинками, или детьми черкесских крестьян, или пленницами, захваченными у соседних казаков или у тех кавказских племен, которые присягнули России» [Описание, 2008: 186-187].

Османская империя, еще в XVI столетии подчинив себе Западную Черкесию, претендовала и на восточную часть страны – Кабарду. Однако осуществлению этой задачи мешали как отпор со стороны кабардинцев, так и стремление России окончательно укрепиться в этом регионе. Кабардинцы не признавали верховенство Турции и Крымского ханства, но прибегали к разным приемам защиты, в частности, платили дань — юношами, девушками, а также другими ценными товарами. Дань людьми («цыхут») взималась двумя-тремя способами: путем снаряжения экспедиции или добровольного привоза «под именем подарка», существовала еще форма принудительного взимания платы («погрешное») с провинившихся за проступки (убийство калги, хана и т. д.). Вот что писал турецкий автор конца XVII в. Гезар-Фен: «Крайний предел черкесов, обитающих в Таманском округе, куда назначаются от Высокой Державы судьи, составляют черкесы Жанэ: у них еще действуют вообще постановления шариата, брать из них невольников не позволительно, а от Жанэ до черкесов Кабарды – это места войны; брать у них полоняников позволительно. В таком-то своем состоянии они из страха покоряются ханам, так что,

говоря: «Пусть только он не воюет против нас», ежегодно его величеству хану, калге и нур-эд-дин-султану преподносят черкесских невольников под именем подарка» [Смирнов, 2005, т. 1: 270].

Турецкие и татарские источники утверждают, что у черкесов было правилом набирать 300 человек для подарка каждому новому хану и его семейству. То же самое подтверждают и русские документальные источники. В 1566 г., когда Селим II Рыжий после смерти Сулеймана взшел на султанский трон, он писал хану, *«чтоб к нему прислал черкасских робят и девок чистых 300 человек»*, что и было исполнено [РГАДА, ф. 123, кн. 13, л. 26 и сл.]. В 1626 г. кабардинские пши Алигоко I и Хатокшоко I собрали в своих владениях 140 человек и отправили к хану Мехмед III Гирею [РГАДА, ф. 127, оп. 1, 1626, д. 2, лл. 154-157]. В 1653 г. они же, в знак уважения к своему зятю, хану Исламу III Гирею отправили *«130 человек, много добрых аргамаков, панцырей и сабель»* [РГАДА, ф. 127, оп. 1, 1654, д. 1, лл. 34-41, 70-71]. В 1662 г. пши Хатокшоко I в письме астраханскому воеводе Г. С. Черкасскому сообщал, что дают хану *«на всякий год душ по двадцать, по тридцать»* [РГАДА, ф. 127, оп. 1, 1662, д. 1, лл. 1-41]. В мае 1671 г. Селим I Гирей организовал крупный поход против вышедших из повиновения кабардинцев. Нашествие длилось около восьми месяцев и имело целью вернуть кабардинцев за Кубань и попытаться взять «аманатов и вместо дани ясырь». Лишь после подхода дополнительных сил, потеряв в походе около 6 тыс. человек, хану удалось вывести из Кабарды 57 заложников [РГАДА, ф. 123, оп. 1, 1671-1673, д. 52, л. 177; д. 55, лл. 1-218; оп. 2, 1674-1679, д. 59, лл. 153, 170]. В сентябре 1693 г. хан Селим I Гирей и нурадин Азамат Гирей отправились в поход в Венгрию, а калга Девлет Гирей – собирать ясырь «междо горских черкасах» [РГАДА, ф. 123, оп. 1, 1693, д. 1, лл. 53-64]. Давление на кабардинцев, очевидно, было серьезным, так как великий князь Кургоко Хатокшович вынужден был обратиться к русскому царю с просьбой о помощи. В 1696–1697 гг. в Крыму был страшный голод, вызванный засухой и неурожаем, из-за чего хан Селим I Гирей прислал отряд сейменов *«с 500 человек для выбору ясырей»* [РГАДА, ф. 123, оп. 1, 1693, д. 7, л. 11].

В апреле 1707 г. на крымский престол взошел молодой и заносчивый сын Селима I Гирея Каплан I Гирей. Новый хан отправил в Кабарду калгу Менгли Гирея с отрядом сейменов и потребовал покорности, покаяния и штрафа от кабардинских князей за укрывательство у себя беглых бесленеевцев. Полгода спустя калга вернулся и сообщил об отказе кабардинцев выполнить эти условия [Смирнов, 2005, т. 2: 14]. Кабардинцы обратились к турецкому султану Ахмеду III (1703–1730) с жалобами на Каплана I Гирея: *«теперь они де мусульмане и не годится хану брать с них дань как с неверных»* и отослали в подарок султану 10 юношей и девушек [РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1707 г., д. 3, л. 114.]. Посланцы объяснили султану, что раньше у них был обычай преподносить каждому вновь вступившему на престол хану ясырь, но за последние 15-20 лет ханы менялись слишком часто – каждый год новый хан, и у них нет достаточно детей, чтобы выполнить этот обычай. К тому же, говорили они, большинство народа приняло ислам, в каждой деревне строятся мечети, исправно совершается пятикратная молитва. Можно ли при таких условиях требовать так много рабов и чинить притеснение? [Смирнов, 2005, т. 2: 15]. Кабардинское посольство в Стамбуле было обречено изначально. Стремление их к независимости и отказ платить дань людьми сильно разгневало турецкого султана, который никак не мог отказаться от черкесского источника, одного из главных поставщиков людей в османскую армию и гарем. Ахмед III безоговорочно взял сторону хана и объявил войну кабардинцам. Посол П. А. Толстой из Константинополя сообщал своему правительству: *«Июля в 18 день [1708 г.] стало известно... о походе крымского хана достоверно, что де хану крымскому велено иттит на черкес. ...послан к нему хану от Порты указ и по обыкновению редкой кафтан и велено де ему иттит на оных самому, взяв с собою тридцать или сорок тысяч татар, чтобы де оных черкес разорить и жилища их пожечь»* [РГАДА, ф. 89, 1708, д. 2, л. 278].

Весной 1708 г. Каплан I Гирей выступил в поход и достиг Кабарды в самый разгар жатвы. Сознавая, что экспедиция крымцев может привести к опустошению и покорению страны, великий князь Кургоко Хатокшокович обратился к хану с

предложением о мире, просил несколько умерить размеры взимаемой дани. Но Каплан I Гирей отверг эти предложения и, настаивая на своем, заявил: «Меньше трех тысяч пленных не беру» [Смирнов, 2005, т. 2: 15]. Вначале кабардинцы пообещали хану выполнить его требования, но затем неожиданно «били боем, ночью». О полном разгроме армии Каплана I Гирея, его бегстве и ранении в руку в Стамбуле стало известно в конце октября 1708 г. По сведениям российского посла в Стамбуле, от войска хана уцелело всего около 5 тыс. человек, а из отряда Муртазы-паши, у которого было «больше четырех тысяч турок конных... возвратилось в Керчь всего человек с тридцать» [РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1708, д. 2, л. 437об.]. 3 ноября посол П. А. Толстой сделал запись, что из-за поражения «на войне против черкесех» Каплан I Гирею дана отставка, на его место назначен брат его Девлет Гирей [РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1708, д. 2, лл. 419об., 420-421]. Эта битва, зафиксированная в исторической памяти кабардинского народа как «Канжальское сражение», положила конец крымско-турецкой зависимости. Однако Черкесия еще долгое время оставалась важным поставщиком невольников на восточные рынки – вплоть до середины XIX в., пока Северное Причерноморье и Кавказ не вошли в состав Российской империи.

3

В Средние века и Новое время весьма популярной была традиция выезда на государеву службу (итал.: *comites regis*), которая приобрела у черкесов законченную форму, стала системой, нормой права. В литературе существует и другой, по-видимому, более точный термин *кондотьерство* (от итал. *condotta* – договор о найме на военную службу), отражающий суть этого института. Старались выезжать в более богатые и благополучные страны, где были лучшие условия для карьеры и личностного самовыражения. Выезды случались как по доброй воле, так и под давлением клана, рода. Роль «солдата удачи» была главным предназначением многих *пшиуорков*. Военная служба по найму – это то, что они хорошо знали и чем могли торговать.

Правители соседних стран охотно привлекали на службу выходцев из Черкесии, выделявшихся отчаянной храбростью, ловкостью и боевым опытом. Личное достоинство, «кодекс чести», врожденный аристократический этикет (*узркъ хабзэ*), схожий со средневековым рыцарским, делали их исключительно верными приверженцами правителей и украшением придворной свиты. Военный профессионализм превратил черкесов в «гвардейскую касту», обслуживающую дворы властителей соседних держав. Даже в наши дни охрану иорданского короля полностью осуществляет черкесская гвардия, что, очевидно, следует воспринимать как дань традиции.

В окружении самого могущественного султана Османской империи Сулеймана I Великолепного (1520–1566) было немало черкесов: одни из них мамлюкского происхождения, после взятия Каира перешедшие на службу в Стамбул, другие – родственники царицы. По турецким источникам известны шурин султана Сулеймана I пши Махошоко Каноков, бейлербей в Килисе черкес Каир бей (1522), также из числа египетских военачальников, бейлербей Йемена, завоеватель Хабеша (Абиссиния), распространивший власть Порты на северо-восточную часть Африки, Оздемир паша и его сын визир Осман паша [Печеви, 1988, т. I: 27, 197, 338; т. II: 15, 48, 55, 72, 74, 77, 82–88, 95; Asafi Dal Mehmed Celebi, 2009. – 272s.; Эвлия Челеби, вып. 2. 1979: 26, 50, 59, 62, 63, 65, 82, 94, 105, 108, 113, 114, 117, 125, 139, 159, 193, 219; КРО I: 14–15, 21, 22, 25–26, 30, 32, 35–43, 48, 49, 68, 69, 398, 402; Kirzioglu, 1998, s. 442], прославившийся завоеванием Кавказа и умерший на посту великого визира (28.07.1584–29.10.1585), черкес Искендер паша, бейлербей Вана и заместитель великого везира и его сын Ахмед паша, черкес Касым бей, второй дефтердар и бейлербек (санджакбей) Кафы, совершивший в 1569 г. поход на Астрахань. «Тарихи» Печеви упоминает сына Касима паши Канболат бея, также под 1583 г. – Черкес Хайдар пашу, бейлербея Сиваша и Румелии; Мурат пашу сына Канболата, сердара в 1607–1608 гг.; под 1632 г. бейлербея Румелии и везира Мустафа пашу, сына Канболат бея [Печеви, 1988, т. II: 30, 60, 62, 74, 200, 309–315, 329–330, 332, 375–384,

386, 398, 409]. Количество выезжающих из Черкесии на турецкую службу в XVII–XVIII вв. резко выросло, о чем свидетельствуют имена крупных государственных деятелей, полководцев и дипломатов. По подсчетам турецких историков, за османский период звания османских пашей (генералов) из числа черкесов получили 256 человек, 13 из которых стали великими визирами, один удостоился титула шейх-уль-ислама.

Турецкая культура многим обязана представителям других народов, талант которых турецкие султаны и чиновники, особенно в османский период, использовали весьма успешно. Историк А. Г. Авакян отмечает, что если султаны Абдул Меджит и Абдул Азиз заложили основы политики по активному использованию черкесов, то Абдул Хамид II упорядочил политику использования черкесов во всех сферах государственного и военного аппарата империи, возведя меры по привлечению черкесов на государственную службу в ранг государственной политики и придав ей систематический характер [Авакян, 2001: 146–147].

Не меньший след оставили черкесы в истории ближайшего соседа – Крымского ханства. Членами крымского дивана в правление хана Девлет I Гирея (1551–1577) были Татар мурза и Ахмед-Аспат – братья первой жены хана Айше Фатьмы [Тазритоковой], женщины с сильным характером, которая держала бразды правления в своих руках. Черкесы при Девлет I Гирее и Мухаммед II Гирее (1577–1584) и позже занимали ведущие государственные посты. Это вызывало сильное недовольство со стороны представителей местной аристократии, не связанной родственными узами с черкесами. В 1577 г. последовал античеркесский бунт в Крыму, который был жестоко подавлен Мухаммед II Гиреем; зачинщики мятежа были публично казнены [РГАДА, ф. 123, оп. 1, 1577–1578, кн. 15, лл. 29об. –30].

Черкесские воины-наемники известны и в истории Сефевидского Ирана; в Грузии у царей Картли, Имеретии и Кахетии [Сокуров, 1999: 102]. Черкесские «пятигорские хоругви» состояли на службе в вооруженных силах Речи Посполитой с XVI в. и продолжали существовать вплоть до конца XVIII в. (правда,

состав их был в то время уже чисто польским, но специфика формирований оставалась прежней – средневековая «панцырная» кавалерия). В 1560-х гг. на службе у короля Сигизмунда II Августа были брат и сын жанеевского князя Сибока (Василия) Каншаокова Александр, а также бесленейский тлакотлеш Гаврила Тазрытоков. Ранее они служили Ивану Грозному. Польско-литовские же источники после 1561 г. называют имена служилого черкесского князя Касыма Камбулатовича, брата его Гаврилу, Олешку и Темрюка Шимкевича. Последний из них более известен – он принял крещение, получил имения в Подолии, в 1570 г. был ротмистром [Witanowdki, 1932, t. 1: 180–183; Driadulewicz, 1986: 446–447; Vovaioski, 1986: 102–105]. В XVII в. османские султаны ввели в практику внедрения в молдавский управленческий класс черкесских и абхазских мамлюков. Сурайа Фарокхи, признанный специалист по истории Османской империи, отмечает, что господарь обязан был дать мамлюкам боярское достоинство, а те, в свою очередь, принять православие. Черкесы и абазы занимали самые высокие посты в административном аппарате Молдавии, контролируя как молдавскую знать, так и самого господаря [Faroghi, 2004: 57].

В России почти весь состав дворянского сословия был иноземного происхождения. В их числе и Черкасские – княжеский род, сложившийся из выезжавших на царскую службу представителей черкесской и абазинской знати.

В советской историографии, начиная с 1950 г., приезд 1552 г. в Москву черкесских князей Махошоко и Елбозлуко традиционно преподносился как первое официальное дипломатическое обращение черкесов к русскому царю за помощью перед угрозой крымско-турецкого порабощения. В силу различных обстоятельств, в числе которых определенная зависимость от государства и политизированность общества, некоторые историки до сих пор искажают характер формирования русско-черкесских отношений. Политическим реалиям того времени никак не соответствуют предлагаемые ими формулы «добровольное присоединение», «вхождение» и даже «военно-политический союз». Выражение «взять к себе в

холопи» в данном случае нельзя понимать буквально, путая с привычным его пониманием «взять в подданство». В толковом словаре древнерусского языка читаем: «холопство» – это наем, работа, служба. Между тем переход в 1552 г. придворного черкеса султана Сулеймана Великолепного пши Махошоко Канокова к царю Ивану IV Грозному на службу было политическим бегством, типичным примером политического отчуждения. Источники позволяют нам вскрыть истинные мотивы этой измены. Сестру Махошоко, первую жену Сулеймана, султаншу Махидевран, через интриги небезызвестной фаворитки Хурем султан (*Роксаланы*), вначале оттеснили, затем – сослали. С этого момента жизнь Махошоко в Стамбуле потеряла всякий смысл, поскольку он не имел никакой возможности заступиться за сестру и защитить свою честь. Вскоре и его племянника, престолонаследника тридцативосьмилетнего принца Мустафу обвинили в измене и убили по распоряжению самого султана. Жизнь на чужбине редко бывает со счастливым концом. Трудности приходится преодолевать самому и принимать решение по каждому случаю также самому. И все же, независимо от обстоятельств морального или идеологического характера, поступок Махошоко Канокова был дерзким вызовом самому султану Османской империи и *халифу* – лидеру всего мирового ислама.

Бегство представило Сулеймана гонителем, а Махошоко мучеником. Как знатного человека, пользующегося известностью, Махошоко приняли в Москве с большим почетом. Он присягнул царю на верность, а в 1557 г. принял крещение под именем Ивана. Махошоко и сопровождающие его лица были представлены русскому царю как «*черкесские государи и князи*» [ПСРЛ. Т. XIII: 228]. Стремясь вернуть себе роль, утраченную при османском дворе, он очень скоро заслужил доверие и милость царя Ивана Грозного, стал его фаворитом, сподвижником и получил в награду обширные поместья в Тверской области. «Иван-Магашук-князь Черкасской», как прозвали его москвичи, честно провел на русской службе с 1552 по 1560 гг. Достаточно неожиданным следствием его политической карьеры стало формирование русской партии в Черкесии. За период с 1552 по

1559 г. мы насчитали шесть приездов в Москву из Черкесии: в ноябре 1552 г., августе 1555 г., июне 1557 г., июле 1557 г., октябре 1558 г. и сентябре 1559 г. При внимательном изучении состава этих посольств, нетрудно заметить, что все они были организованы одним и тем же Махошоко Каноковым [Сокуров, 2011: 55–58].

Сулейман Великолепный, получив известие об отступничестве Махошоко и о его набегах на турецкие города, должен был объявить охоту за ним. Султаны имели обыкновение фанатично преследовать вероотступников повсюду. Обвинение, что Махошоко занимается подстрекательством и хочет обратить в христианство население Черкесии, сделало его врагом мусульманской веры. В одном из набегов на Каффу Махошоко попал в плен к татарам и был казнен по приказу турецкого султана [Лемерсье-Келькеже, 1970: 60, 63]. В Эрмитажной копии (ГИМ) текст Синодика под 1561 г. обрывается на «вечной памяти» князю *«Ивану Амашуку Черкасскому, убитому от безбожных турок за православную веру»* [Бычкова, 1986: 178]. Смерть Ивана-Махошоко произвела на царя неизгладимое впечатление. Иван Грозный, которого часто предавали в жизни, долго чтит память князя, делал монастырские вклады по его душу как за близкого человека [РК 1550-1636. вып. 1. ч. 2. М., 1976, с. 267, 269, 282, 290, 300, 302, 321, 332, 335, 341, 350, 384, 385, 406, 409, 411].

Бывают роковые события, которые определяют ход истории на длительный период. Так случилось, что год 1552-й, когда Махошоко нашел спасение бегством в Москве, стал поворотным в истории Северного Кавказа. Именно благодаря Махошоко ряд черкесских князей перешел на службу к Ивану Грозному и состоялся двойной брачный союз между Идаровыми и Рюриковичами: Михайло Кемиргокович (Темрюкович) являлся шурином царя Ивана Грозного, будучи сам женат на племяннице Анастасии Захарьиной-Юрьевой – первой супруги русского царя. Все это кардинально изменило расстановку сил в черкесском обществе. В средневековой черкесской истории трудно найти другого политического деятеля, так сильно повлиявшего на судьбу своего народа. Насколько известно, выезд князя

Махошоко в Москву был первым в истории русско-черкесских отношений; в дальнейшем во многом благодаря его стараниям таковые приобрели систематический характер.

Вплоть до середины XVIII в. Черкасские занимали видные посты в центральном и местном государственном управлении России, а также командные должности в русской армии. В бояре они выходили, минуя чин окольного. Черкасские были ближними боярами, в отсутствие царя нередко замещали его в столице, руководили приказами-министерствами. При всех царях – от Грозного до Петра I – в Боярскую думу входили по два представителя от рода Черкасских: при Иване IV это были Михаил Темрюкович и Семен Ардасович, при Федоре Ивановиче и Борисе Годунове — Борис Камбулатович и Василий Карданукович, при царе Михаиле Федоровиче Романове – Иван Борисович и Дмитрий Мамстрюкович, Алексее Михайловиче – Яков Куденетович и Григорий Сунчалеевич, а при Петре I – Михаил Алигукович и Михаил Яковлевич. Высшие должности в Российском государстве они получали не только за свои природные военные дарования. Родственные связи с виднейшими аристократическими родами облегчали им путь вверх. При этом имела определенное значение и принятая в Москве легенда о происхождении династии черкесских князей от египетского султана ал-Малик-ал-Ашраф Инала (1453 – 02.1461). Фактическое присутствие Черкасских в Кремле продолжалось на протяжении двух веков. После смерти великого канцлера Алексея Михайловича Черкасского в 1742 г. влияние Черкасских в государственной жизни России ослабло. Для государства, вступающего в новую фазу развития, нужны были люди не только военного склада [Сокуров, 2006: 296–311].

Выезды на царскую службу в Москву происходили в строгом соответствии со сложившимися правилами. Решение об отправке принимал совет *пшиуорков* (*хасэ*). Отбирали из числа княжичей в возрасте 16-20 лет и моложе. Обычно такого вызжающего представлял царю кто-нибудь из его влиятельных родственников: отец, дядя, брат. Вместе с княжичем выезжала вся его свита: ближний уздень, воспитатель, нянька, телохранители. Их также ставили на казенное содержание,

оберегали, обращались с ними подчеркнуто строго, вежливо, как с послами. В 1623 г. Урускана (Якова) Куденетовича, выехавшего в Москву для крещения, сопровождало семь человек, позже он вызвал еще 17 узденей, а также свою «няньку» – кормилицу вместе с мужем и детьми. В 1626 г. пши Канцао Битемрюкович просился в Москву для крещения вместе со своими людьми в 130 человек, в т. ч. 112 узденей, которые «с ним садились на конь» [Кушева, 1963: 111].

На первой аудиенции у царя рассматривалось прошение выезжающего, здесь же определяли его в один из монастырей сроком на шесть недель, в течение которого, по обряду русской церкви, отъезжанта готовили к крещению: обучали языку, знакомили с религией, нравами, обычаями. После церемонии крещения новокрещену выдавали одежду и полное военное снаряжение, в т. ч. и аргамака с царской конюшни во всем наряде, давались чины с соответствующими поместным и денежным окладами [РГАДА, ф. 115, 1664, д. 1, лл. 1-8; ф. 1287, д. 4879, л. 45].

Принимающему крещение (и ислам) давали новое имя. Это хорошо известный из истории прием. Наделение новым именем предполагает иную личность, обладающую не только иными качествами, но даже новыми взглядами на свою прошлую жизнь. Переименование помогает забыть всю старую жизнь и прежних друзей. Когда человек получает новое имя, новую семью, новую одежду и прическу, ему легче поддерживать в себе ощущение нового человека с иным мировосприятием [Грановская, 2004: 505-508]. В этом смысле процесс принятия христианства, так же как и ислама, был необратимым.

У кондотьеров одна стратегия – служить верой и правдой своему господину до конца жизни. Многие из них старались выглядеть «*святее, чем Папа Римский*»: строили роскошные церкви – к примеру, великолепную Останкинскую церковь в Москве построил в своем родовом имении ближний боярин Яков Куденетович Черкасский. Крещенные служилые князья не пропускали церковных праздников, обрядов, стремясь отличиться щедростью, делали большие монастырские вклады – словом, во всем старались быть прилежными христианами и

набожными людьми. Они лично, а также все их имущество принадлежали государю. Они не могли путешествовать без разрешения своего повелителя, и, разумеется, не могли от него уйти; связи с исторической родиной были запрещены. Судьбу такого рода принято называть феноменом «счастливого раба». И все же, представления о счастье и ценности были таковы, что попасть на государеву службу считалось в высшей степени престижно. В традиционных благопожеланиях отразились вековые мечты юношей и девушек: «*Щауэ махуэ ухъу!*» – «Стань удачливым юношей (воином)!», «*Пащтыхьым и бжаблэм къулыкъу щыщэн*» – «Попасть на службу в государев двор». Как свидетельство здравого смысла на сей счет существует метафорическое выражение в черкесском фольклоре: «*хамэ кӀутӀу*» – «курица, несущая яйца по чужим дворам». Вопрос о том, как эти успешные солдаты относились к своей отчизне, думали ли они и переживали за судьбу своих соотечественников, абсолютно не корректен. Для отчужденного человека характерен полный отрыв от своих корней и, соответственно, уход от проблем озабоченности обустройством своей страны [Налчаджян, 2004: 166].

4

Традиция выдавать замуж своих дочерей за властителей Золотой Орды, Египта, Турции, Крымского ханства, России, Ирана и Грузии сложилась у черкесов издавна. В жилах османских султанов и крымских ханов текла черкесская кровь. В 1514 г. был заключен брак наследного принца, бейлербея Кафы, сына Селима Грозного Сулеймана и дочери бесленейского пши Каноко. Черкешенкой была мать Селима III (1789–1807) валиде султан Михришах, жена Мехмеда II (1808–1839), она же Безмиалем – мать Абдул Меджида I (1839–1861) и Абдул Азиза (1861–1876); три из четырех официальных жен султана Абдул Меджида I Шевкефзе, Тиримуджган, Гюлушту – тоже черкешенки. Шевкефзе – мать Мурада V (1876), Тиримуджган – мать султана Абдул Хамида II (1876–1909), Гюлушту – мать Мехмеда VI Вахидеддина (1918–1922), последнего османского султана [Авакян, 2001: 89; Мантран, 2006: 291]. Фавориткой

султана Абдул Азиза была черкешенка Несрин, сестра печально знаменитого черкеса Хасана [Фрили, 2004: 318–319].

Почти все крымские ханы, начиная с Сахиб Гирея (1532–1551) роднились с дочерьми черкесских князей. Летом 1533 г., после кончины своей супруги Фатьмы султан, хан Сахиб Гирей ездил в Керчь жениться на черкешенке, надо полагать, знатного рода [Некрасов, 2005: 146–157]. Из четырех официальных жен Девлет I Гирея три были черкешенками: первая Айше-Фатьма – дочь бесленейского тлакотлеша Тазритокова, вторая – Бисултан – сестра бесленейского пши Канклыча Канокова, третья – Хансурет – дочь кабардинского пши Алхаса Джамурзовича из рода Клехстана [РГАДА, ф. 123, оп. 1, кн. 15, л. 44]. Айше-Фатьма султан была матерью ханов Мухаммед II Гирея (1577–1584) и Ислам II Гирея (1584–1588) [РГАДА, ф. 123, оп. 1, кн. 10, л. 163; кн. 15, л. 88, 89, 289об. - 291об.; кн. 16, л. 153об. -154; 1579, д. 2, л. 53–56; 1582, д. 1, л. 1]. Один из сыновей Девлет I Гирея Мубарек (Шакай) Гирей воспытывался у кабардинского пши Асланбека I Кайтуковича и женился в Черкесии на княгине Дурбике Каноковой. Мубарек Гирей *«во времена жестокостей Гази Гирея бежал в черкесские пределы, где и умер, оставив двух сыновей – Джанибек Гирея и Девлет Гирея»* [Смирнов, 2005, т. 1: 350]. Мать их княгиня Дурбика Канокова, *«прелестная и обворожительная особа»*, последовательно находилась замужем за тремя ханами и благодаря своему личному влиянию добилась ханской власти для своего сына Джанибека II Гирея (1610–1623, 1628–1635) [Смирнов, 2005, т. 1: 270–271]. Сам Джанибек II Гирей взял женой княгиню Накуру Ибаковну, племянницу великого князя Шолоха Великого [РГАДА, ф. 115, оп. 1, 1616, д. 1, лл. 59–60]. В 1589 г. князь Шолох Тепшарукович отказывался принимать присягу русскому царю, аргументируя это тем, что две дочери его в замужестве за Гиреями в Крыму, а одна за дагестанским шамхалом [СРК: 137].

Кабардинская знать была связана родством и с иранскими шахами. В частности, шах Аббас I (1587–1629) был зятем пши Алхаса Джамурзовича Клахстанова. Ввиду того, что мать шаха Сефия I (1629–1642) тоже была кабардинкой, к нему по праву близких родственников часто ездили князья Бобарука, Татархан и Тонжехан Арасланмурзины; их старший брат (Иван) служил

стольником и воеводой в Москве. Княгиня Увжюгта, сестра Муцала Сунчалеевича, была обещана закубанскому ногайскому князю, но отдана за шаха Аббаса II (1642–1667), из-за чего возник конфликт, была подана жалоба русскому царю. Немецкий философ И. Г. Гердер (1744–1803) имел все основания писать, что «индуски и черкешенки облагородили персидскую кровь» [Гердер, 1977: 155].

Частые браки грузинских владетелей с дочерьми кабардинских князей определялись заинтересованностью в союзе с Кабардой, имевшей непосредственную границу с Грузией. Кратчайший путь в Астрахань, Москву и Крым пролегал как раз через кабардинские земли. Будущий царь Кахетии Георгий, по свидетельству Вахушти Багратиони, в 1563 г. взял в жены «дочь господина черкезов» Русудан Джанмурзовну (Клахстанов род). В 1589 г. грузинский (кахетинский) царь Александр II женил своего сына Ираклия на дочери тлакотлеша Хату Анзорова. Великий князь Алигоко Шогенокович в 1640 г. породнился с менгрельским царем Леваном II Дадиани (1611–1657), выдав свою дочь за его сына. Царь Имеретии Александр IV (1683–1695) состоял в браке с дочерью Клычуко Келеметовича (Татлостанов род), а княжна Русудан Вторая из Клахстановых была женой имеретинского царевича Вахтанга VI (1703-1711).

Династические браки были важным инструментом политики черкесских князей. С одной стороны, они укрепляли международный престиж, а с другой – значительно усложняли положение страны, способствуя углублению незатухающей усобицы, возникновению новых феодальных групп. К концу XVI в. в Кабарде сформировались три партии: протурецкая, прорусская и проиранская. Каждая из них получила возможность призывать к себе на помощь силы своих союзников. Сложилась уникальная ситуация: баланс трех сил, тупиковая ситуация, которую самостоятельно нельзя было преодолеть.

5

Из всех черкесских областей самые поздние политические образования – *Кабардей* и *Бесленей*. Кабарда с момента своего возникновения и до конца XV в. существовала как единое целое. В

дальнейшем слабость института великокняжеской власти позволила уйти пши Каноко со своими людьми в Западную Черкесию и образовать на Лабе княжество *Бесленей* (по имени его деда – сына Инала пши Беслена I). Переселение не обошлось без поддержки правящих кругов Турции и Крыма, с которыми протобесленейцы успели породниться. Историческая песня «Кизбрунская битва», посвященная этому событию, связывает его со временем Идара (четвертое колено от Инала) и сообщает об участии в битве конных бжедугов и пеших абазин на стороне пши Каноко [Ногма, 1956: 57-63]. За короткое время у новообразованного княжества Бесленей сложились прочные отношения с Портой и менее прочные – с Кабардой.

Второй раздел Кабарды связан с именем удельного пши Алхаса Джанмурзовича (род Клахстана). Алхас приходился шаху Аббасу I тестем, а грузинскому царю Александру – дядей. Осуществлением идеи обособления он обязан различным обстоятельствам и, прежде всего, восхождению на персидский престол Аббаса I (1587–1629). В 1588 г. пши Алхас увел свое население на правый берег Терека, в «одном дне пути» от входа в Дарьяльское ущелье и в «двух днях пути» от прежнего своего места пребывания (район Татартупа), и основал княжество, получившее название Клахстаней. Шах пожаловал Алхасу и его сыну Мудару контроль над стратегическим и торговым путем через Дарьял в Грузию и сбор дани с прилегающих земель, включая Сванетию [СРК: 131]. Переселенцы быстро освоились на новом месте. Этот факт подтверждали русские послы в Грузию Михаил Татищев и Андрей Иванов в 1604 г.: «тою дорогою в горах к Сонской земле кабаки Айтек мурзины и промысл весь будет в дороге и в мостах Айтек мурзин» [СРК: 453]. В 1614 г. стало известно об отъезде Мудара Алхасовича к шаху Аббасу I и обратном его приезде «с честью»: «А с ним де приехали кизилбашских шах Басовых людей человек с 30 и живут у него по се время и построили у него в кабаке особые хоромы-избы» [КРО I: 88]. Это же местоположение Клахстановых отмечают и документы 20-30-х гг. XVIII в. [КРО II: 40].

Процесс дробления Кабарды продолжился и в дальнейшем. Особенно негативным, по своим последствиям, стало

переселение пши Сунчалае Канклычевича с братьями (часть княжества Идарей) в устье реки Терек, где они образовали поселение (Черкасская слобода), подвластное России. Произошло это после убийства братьев Мамсыруко и Думануко Кемиргоковичей в 1598 г. Казием Пшиапшоковичем. Борьба претендетов за верховное княжение закончилась кровавой драмой. Мамсыруко съездил в Москву и получил царскую грамоту на великое княжение в Кабарде. Кази под предлогом примирения пригласил его с братом к себе на трапезу: «зазвав к себе меду пить и держав их у себя два дни скованных и на третий день убили» [КРО I: 385]. Испугавшись возмездия, Кази бежал за Кубань к бесленейцам и жил там три года. Гибель Кемиргоковичей побудила их двоюродных братьев Куденета Канбулатовича и Сунчалае Канклычевича спастись бегством в Терский город. По их просьбе в 1603 г. царь Борис Годунов разрешил им селиться под Терским городом особой слободой и получать за службу хлебное и денежное жалованье.

Бесконечные княжеские распри в Кабарде привели в 1641 г. к очередному военному столкновению двух враждующих партий (крымско-турецкой и прорусской) и вынужденной миграции большей части населения в Закубанье, что, по-сути, означало – в пределы Крымского ханства. Событие расценили в Москве как серьезную потерю. Срочно были приняты меры дипломатического воздействия, которые не прекращались вплоть до конца 60-х годов XVII в. Наконец, после смерти пши Алигоко Шогеноковича, стараниями более мудрого и компромиссного правителя Хатокшоко Казиевича переселенцы вернулись на Малку и Баксан. Не стал препятствовать этому и миролюбивый хан Адиль Гирей (1666 – май 1671) [Сокуров, 2011: 208–224].

Уроки истории XVI–XVII вв. мало чему научили кабардинских князей, и события XVIII в. стали простым повторением пройденного. Попытки обособления со своими подданными предпринимал и пши Асланбек Кайтукин (1721–1746). Вероломный и алчный князь, готовый прибегнуть к самым бесчестным средствам ради возможности расширения своих границ, он сначала хотел вывести свое владение в Россию, затем

стал яростным сторонником крымского хана, затем опять занял русскую сторону. Удачные набеги на соседей, включая абазин, осетин, чеченцев и балкарцев, значительно укрепили его власть. Однако эти военные компании, не дав сколько-нибудь серьезных приобретений, привели к гражданской войне и распаду Большой Кабарды. Четверть века подряд он добивался лидерства и главенства в Кабарде, не обладая при этом необходимыми лидерскими качествами. Он не пользовался авторитетом ни в среде аристократии, ни в народе [АВПРИ, ф. 115/1, 1722, д. 3, л. 1–22; АВПРИ, ф. 115/1, 1724, д. 2, л. 4; РГАДА, ф. 248, 1731, кн. 472, лл. 181–185об. АВПРИ, ф. 115, 1730–33, д. 1, л. 17-26об.; АВПРИ, ф. 115/1, 1731-1732, д. 1, л. 6–7; КРО II: 38–39, 58, 65, 77, 90].

К середине XVIII в. Татлостанеевское княжество стало тяготиться тиранией князей Большой Кабарды настолько, что оно было на грани возможного обособления. Пши Татлостановы неоднократно обращались к русской императрице с жалобами на притеснения и бесчисленные разорения со стороны могущественных соседей. Жалобы такого рода отмечены под 1746, 1750, 1755, 1757, 1758 гг. [ЦГА РД, ф. 379, оп. 1, д. 332, л. 34; АВПРИ, 1757, д. 6; ЦГАРД, ф. 379, оп. 1, д. 416, лл. 74–80; ЦГА РД, ф. 379, оп. 1, д. 355, л. 98-98об.; КРО II: 198–201]. Пши Адильгирей Клахстанович, в отчаянии решился на одно из самых рискованных предприятий – согласился на предложение русского правительства приютить в своем владении, в ауле Бароко Анзорова, осетинскую комиссию христианских миссионеров во главе с архимандритом Пахомием.

Логическим продолжением и кульминацией этих событий стало крещение в Кизляре (22.08.1759) владельца Клахстанейского княжества Кургоко Каншаоковича и обращение его с просьбой об отводе ему места под поселение между урочищами Моздок и Мекень и допуске его к императорскому двору [КРО II: 201]. В Санкт-Петербурге пши Кургоко испросил Высочайшее соизволение поселиться в урочище Моздок и построении там военного укрепления [КРО II: 218–220]. Образование Моздокской крепости в 1763 г. вызвало резкий протест со стороны князей, на вероотступника была объявлена

охота с целью его убийства [КРО II: 232–233]. Князьями Большой Кабарды было подано прошение на имя императрицы с требованием прекращения строительства крепости. Однако прошение не было удовлетворено, а население Моздока увеличивалось за счет не только кабардинцев, но также осетин, грузин, армян и ингушей. Участились побегі крепостных крестьян. Уже через год население Моздока насчитывало более 200 душ крещеных кабардинских поселенцев [РГАДА, ф. 23, д. 9, ч. 7, л. 259; д. 4, ч. 5, лл. 56, 57, 128 и др.]. Политическое и религиозное отчуждение неминуемо превращает человека в объект манипуляции. При этом принимающая сторона, как правило, преследует маниакальную идею приобретения новых земель. Крещение крестьянского сословия происходило по тому же сценарию, что и христианизация всего мусульманского населения России (башкир, татар и др.). Перспектива получения земли на предгорной равнине, обещанная миссионерами, значительно способствовала распространению христианской религии в среде осетин и ингушей. Смена веры воспринималась ими как действенная защита от захватнических стремлений владетелей Кабарды. XVIII век имел определяющее значение для Северного Кавказа. Российская колониальная система стала по-новому перестраивать традиционные общества в соответствии с интересами экономики населения империи. Кавказцы оказались включены в совершенно иной мир, с другими законами жизнедеятельности, иной моралью и структурой. Именно в том веке сложились основные модели взаимодействия между российским и кавказским населением, определившие развитие региона на протяжении следующего столетия.

Черкесы – древний народ и за свою долгую историю пережили немало больших и малых миграций. Во время каждого из них население испытывало серьезные потрясения. Но самое тяжелое испытание за всю историю выпало на их долю в годы Русско-Кавказской войны 1763–1864 гг. и последовавшей за ней массовой миграции в Османскую империю. Это было столкновением разных культурно-исторических типов. К середине XVIII столетия Россия стала одной из самых мощных

военно-политических держав Европы, развернувшей сильный натиск по всем направлениям, в том числе кавказском. Война была обусловлена самой природой русского милитаризма. Империя располагала колоссальным потенциалом населения и регулярной армией, эффективно использовавшей самый мощный вид оружия того времени – артиллерию. Русское командование имело хорошо продуманный план действий. Что могли ему противопоставить горцы, кроме безумной смелости и стойкости? В мире нет ценности выше человеческой жизни. Черкесы же, следуя традиционному принципу «честь дороже жизни» («псэм ипэ напэ»), в ходе длительной и неравной борьбы продемонстрировали чудеса отчаянной храбрости. Так и не найдя возможности преодолеть внутренние противоречия и выработать единую политику и идеологию, страна была обречена на гибель. Любая война когда-нибудь кончается миром, компромиссом или согласием. Но и здесь судьба была не на их стороне. В целях самосохранения человеческая психика вынуждает иногда бежать от действительности. Черкесы вынуждены были покинуть свою Родину навсегда, без права возврата, в чем и расписывались, по требованию российских властей. Война, чума и великая миграция 60-70-х гг. XIX в. унесли жизнь 9 из 10 человек. В период второй волны массового исхода (80-90-х гг. XIX в.) стоял вопрос о выселении оставшихся 30 тыс. черкесов Майкопского и Екатеринодарского отделов Кубанской области и даже подготовлен был список об исключении их «на веки из числа подданных Российской империи». И если бы не произошедшая «осечка» в русско-турецких переговорах и не медлительность бюрократических учреждений, сегодня Республики Адыгея могло не быть.

В политическом смысле массовый исход обернулся величайшей драмой в истории черкесского народа, как бы ее не называть: геноцид, изгнание, национальная трагедия. Народ не был настроен менять порядки и приспосабливаться к новой власти. Этот кризис совершенно не похож на все то, что мы знаем, и потому в своем роде уникален. Анализ способов преодоления черкесами этой жизнеопасной ситуации позволяет выделить две специфические особенности, в основе которых

лежит определенный тип реакции: самопожертвование (*шагидизм*) и исход. Трагизм ситуации заключается даже не в том, что черкесы потеряли Родину, а в том, что они «потеряли себя» и не знали, как жить дальше. Другими словами, деформирована этническая идентичность. Затянувшаяся миграция черкесского народа (речь идет уже о пятом поколении диаспоры) говорит о том, что процесс ассимиляции приобрел необратимый характер.

Выводы. Причин для индивидуального и коллективного политического отчуждения у представителей черкесского традиционного общества было много: военно-аристократический образ жизни, целиком посвященный воспитанию военного духа, своеобразие общественных институтов и соперничество ведущих княжеских родов за верховное княжение; возможность найти больший простор, чем у себя дома, где социальные лифты были затруднены. Немалую роль в становлении международного статуса и имиджа черкесов играли вышеописанные традиционные институты, как комитат (итал.: *comitat*) – выезды на королевскую службу и практика династических браков. Они служили элементами единой системы и, взаимодействуя между собой, поддерживали мобильность и жизнестойкость общества. Но, со временем, такая специфика культурной модели стала настоящим тормозом развития общества.

Характерной чертой политической истории Кабарды, вплоть до полной утраты ею самостоятельности является трибализм – стремление к политическому обособлению отдельных князей. В чем причины этого перманентного процесса распада страны? Может быть, в особом мировоззрении и в тех субъективных ошибках князей, которые в основном «подчинялись» порядку внутренней свободы, а не внешней необходимости. Один из просвещенных представителей черкесской аристократии Шора Бекмурзович Ногмов (1794–1844) рассуждал на эту тему: «*Народ наш не имел гражданского устройства и, не зная выгод правительства сильного, не терпел неограниченных владельцев в земле своей и думал, что лучшее благо для человека есть дикая и необузданная свобода*» [Ногмов, 1994:

93]. Анализируя традиционный исторический опыт черкесов, мы приходим к выводу, что главными движущими факторами в их жизни были два взаимосвязанных социально-психологических феномена: внутренней свободы и отчуждения человека.

Война за независимость Черкесии закончилась полной катастрофой – переселением 90 процентов ее населения в пределы Османской империи. Это было вынужденное переселение, обусловленное целым рядом факторов, как внешних, так и внутренних, среди которых свою роль сыграли, конечно, и религиозный фактор, и традиционное мировоззрение с мифологическими представлениями о свободе и чести. В результате этих трагических событий поступательное развитие народа было прервано. В XX–XXI века черкесы вошли как рассеянный и «проблемный» этнос, с тяжелым грузом прошлого, у которого, наряду с проблемой выживания в условиях глобализации, существует и проблема примирения с прошлым. Необходим «катарсис» (психологическое очищение), повторное сжатое, насыщенное проживание прошлого, для чего важно дать народу правдивую информацию, а не загонять вглубь последствия этнической травмы.

Примечания

Авакян, 2001 – *Авакян, А. Г.* Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX - первая четверть XX в.). Ереван, 2001. с. 146-147.

Бартольд, 1966 – *Бартольд, В. В.* Сочинения. Т. VI. Работы по истории ислама и Арабского халифата. М., 1966, с. 63;

Битти 2007 – *Эндрю Битти.* Каир. История города. М-Спб, 2007, с. 185-186.

Бондырева С.К., Колесов Д.В. «Выживание (факторы и механизмы)», М., 2005. – 104.

Броневский, 1823 – *Броневский, С. М.* Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. 2. М., 1823.

Бычкова, 1986 – Текст Синодика по кн.: *М. Е. Бычкова.* Состав класса феодалов в России в XVI в. М., 1986, с. 178.

Выписка о приезжавших на Москву царевичах и Черкасских и Ногайских мурзах, с 1552 по 1618 гг. рукопись XVII в. на 13 л. // Русская историческая библиотека (РИБ). Т. XXII. Книга вторая. Дела Тайного приказа. СПб., 1908, с. 887.

Гердер, 1977 – *Гердер, И. Г.* Идеи к философии истории человечества. Перев. и прим. *А. В. Михайлова*. М., 1977.

Грановская, 2004 – *Грановская, Р. М.* Психология веры. Спб., 2004, с. 505-508.

Bratianu, 1927, 1929 – *Bratianu G.I.* Actes des Notaires Genoises de Pera et de Caffa de la Fin du Treizieme Siecle (1281-1290). - Bucarest, 1927; *Bratianu G.I.* Recherches sur la Commerce Genoises dans la Mer Noire au XIII siecle. -Paris, 1929;

Зевакин, Пенчко 1938 – *Зевакин, Е. С., Пенчко, Н. А.* Очерки по истории генуэзских колоний // Исторические записки. М., 1938. т. 3, с. 91-94.

Иванов, 2001 – *Иванов, Н. А.* Османское завоевание арабских стран. 1516-1574. изд. 2-е, дополненное. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001, с. 15-16;

Кадырбаев, 2008 – *Кадырбаев, А. Ш.* Династия черкесских мамлюков в Египте и Сирии. 1382-1517 гг. // <http://islamica> 2008. Центр арабских и исламских исследований.

Лемерсье-Келькеже, 1970 – *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. // Сб. Франко-русские экономические связи. – Москва-Париж, 1970. – 434 с. 38-64; *Николай Тернавский.* Байда на Кубани // <http://www.proza.ru/2009/03/20/1025>; Кузнецов, О. Ю. Рыцарь Дикого поля. Жизнь и судьба князя Д. И. Вишневецкого с. 1-39 // [Http://ukrhistoria.at.ua/Kuzn](http://ukrhistoria.at.ua/Kuzn) .

Мантран, 2006 – *Робер Мантран.* Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. М., «Молодая гвардия», 2006, с. 291;

Налчаджян, 2004 – *Налчаджян, Альберт.* Этногенез и ассимиляция: психологические аспекты. М.: 2004. с. 166.

Некрасов, 2005 – *Некрасов, А. М.* Женщины ханского дома Гиреев в XV-XVI веках // Генеалогия Северного Кавказа.

Историко-генеалогический научно-реферативный независимый журнал. № 13. Нальчик, 2005, с. 146-157.

Ногма, 1956 – *Ногма, Ш. Б.* История адыгейского народа. Нальчик, 1994. С. 73.

Пензер, 2007 – *Норман Пензер.* Гарем. История, традиции, тайны / пер. с англ. *О. И. Миловой.* - М.: ЗАО Центрполиграф, 2007.

Печеви, 1988, 1992 – *Ибрахим Эфенди Печеви.* История. Перевод с турецкого языка и примечания акад. *З. М. Буниятова.* Баку: «Элм», 1988, с. 25-26; [Peçevi İbrahim Efendi]. Peçevi Tarihi. C. II. Hazırlayan Prof. Dr. *Bekir Sıtkı Baykal.* Ankara, 1992. S. 15.

Печеви Тарихи I: 27, 197, 338; том II: 15, 48, 55, 72, 74, 77, 82-88, 95.

Поляк, 1964 – *Поляк, А. Н.* Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Под ред. *А. С. Тверитиновой.* М., 1964, с. 52.

Поркшеян, 1957 – *Поркшеян, Х. А.* К вопросу о пребывании адыгов в Крыму и об их взаимоотношениях с народами Крыма в эпоху средневековья // Ученые записки Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института. Нальчик, 1957, с. 353.

Психологическая, 2006 – Психологическая энциклопедия. 2-е издание. Под редакцией *Раймонда Корсини, Алана Ауербаха.* Научная редакция перевода на русский язык проф. *А. А. Алексеева.* СПб.: Питер, 2006. - 1096с.

Путешествие, 1902 – Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг. Тифлис, 1902, с. 20.

Смирнов, 2005 – *Смирнов, В. Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты в 2-х томах. Том 1. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. М., издательский дом «Рубежи ХХ1», 2005; Том II. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII века до присоединения его к России. М., издательский дом «Рубежи ХХ1», 2005.

Сокуров, 1999 – *Сокуров, В. Н.* Институт выезда на службу у черкесов // ж.: «Эльбрус», 1999. № 1. Выпуск Кабардино-Балкарского историко-родословного общества. Нальчик, 1999, с. 102; там же: Valery Sokurov. The Komitat, or The Circassian Procedure of Departure for Service. Digest of V N Sokurov's Article. с. 288-291.

Сокуров, 2006 – *Сокуров В. Н.* Кабардинцы в составе государева двора (XVI-XVIII) // Государев двор в истории России XV-XVIII столетий. Материалы международной научно-практической конференции. Владимир, 2006, с. 296-311.

Сокуров, 2011 – *Сокуров В. Н.* Освобождение Кабарды от крымско-турецкой зависимости (1670-1708 гг.) // Кавказские научные записки. № 1, 2011, с. 208-224.

Сокуров, 2011 – *Сокуров, В. Н.* Черкесский кондотьер Ивана Грозного князь Махошко Канокоев // Родина, 2011, № 11, с. 55-58.

Спенсер, 2008 – [Эдмунд Спенсер]. Описание поездок по Западному Кавказу, включая путешествие через Имеретию, Мингрелию, Турцию, Молдавию, Галицию, Силезию и Моравию, в 1836 году Эдмундом Спенсером, эсквайром, автором «Описания поездок в Черкесию». Перев. с англ. К. А. Мальбахова. Нальчик, 2008, с. 186-187.

Фарах Адиль Кизы Гусейн. Осmano-Сефевидская война 1578–1590 гг. по материалам трудов османского летописца Ибрахима Рахимизаде. Баку: Нурлан, 2005.

Фарзалиев, 2002 – *Фарзалиев, А.* Южный Кавказ в конце XVI в. Осmano-Сефевидское соперничество. Спб., 2002, с. 111-114;

Фрили, 2004 – *Фрили, Дж.* Тайны османского двора. Частная жизнь султанов. Перевод с англ. И. С. Соколова. Смоленск: Русич, 2004, с. 66;

Хотко, 1995 – *Хотко, С. Х.* Черкесские (адыгские) правители Египта и Сирии в XIII-XVIII веках. Майкоп, 1995, с. 113-131.

Хотко, 1999 – *Хотко, С. Х.* Генуэзцы в Черкесии // ж.: «Эльбрус», 1999. № 1. Выпуск Кабардино-Балкарского историко-родословного общества. Нальчик, 1999, с. 163.

Эвлия Челеби. Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. выпуск 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. М., 1979, с. 26, 50, 59, 62, 63, 65, 82, 94, 105, 108, 113, 114, 117, 125, 139, 159, 193, 219;

Asafi Dal Mehmed Çelebi ve Seca`at-name, haz. Doç. Dr. Mustafa Eravcı, İstanbul, 2009. – 272 s.

Ayalon, 1949 – *Ayalon D. The Circassians in the Mamluk Kingdom // J. Ams. Orient. Soc.* 1949. Vol. 69. № 3 (New Haven). Ayalon 1953 - *Ayalon D. Studies and Structure of the Mamluk Army // Bull. Of the School of Oriental and African Studies.* I - 1953. N 15; II - 1954. N 16.

Ibn Iyas. Die Hronik des Ibn Ias. 2-te Aufl. Bearb. Und mit Einl. Und Indices versehen von Mohamed Mostafa. vol. 5. Kairo, 1963, с. 189; *Иванов, Н. А.* Указ. соч., с. 49, 56.

Kirzioğlu, 1998 – *Kirzioğlu, M. Fahrettin. Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), 2. Baskı, Ankara, 1998, s. 442.*

Cantimir, 1745 – *Cantimir Dm. Histoire de l'Empire Ottoman ou se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en Fransois par M. de Jonquieres. T. II. Paris, 1743, p. 293, 267, 306-307.* Cantemir Dimitrie. Geschichte des Osmanischen Reichs. Hamburg, 1745 // *Аталиков В. М.* Страницы истории. Нальчик, 1987, с. 138-142.

38-39. *Cantimir Dm. Histoire de l'Empire Ottoman ou se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence. Traduite en Fransois par M. de Jonquieres. T. II. Paris, 1743, p. 293, 267, 306-307;* İzzet Aydemir, Göç, Анкара, s. 203. 39. *Смирнов В. Д.* Крымское ханство... Т. 2. С. 19-21, 187.

Findıklılı, 1962–1964 – *Findıklılı Mehmet. Nusretname. B. 1-3. İstanbul, 1962-1964. C. II. s. 247-248;* *Смирнов В. Д.* Крымское ханство... т. 2. М., 2005, с. 15.

Osmanlı, 2003 – *Osmanlı Fermanları, Ankara, 2003, s. 389–400.*

Rawita // *Witanowdki, M. Tatarzyn Temruk Szymkowih Petyhorski indygena. Rosznik tatarski. Wilno, 1932. t. 1, с. 180-183;* *Driadulewicz, S. Hevbavz vodzin tatarskich u Polce Wilno, 1929 (Vepint Warschava, 1986, с. 446–447;* *Bovaioski, P. Tatarzy w*

dawnacy Prem Warschawa, 1986. с, 102-105; Крушинский М. Черкесские князья в Польше. // Генеалогия Северного Кавказа. № 3. Нальчик, 2002. С. 149-151; Х. Граля. «Князья черкесские в XVI веке в Речи Посполите» / Магазин исторических знаний. Варшава, 1999. С. 25–30; М. А. Кошев. Кавказцы в истории Польши.

Faroghi, 2004 – *Faroghi, S. The Ottoman Empire and the World Around It.* London; New-York, 2004. p. 57.

Verlinden, 1977 – *Ch. Verlinden. L'esclavage dans l'Europe Medievale.* Т. II. Geut, 1977.

Сокращения

КРО – Кабардино-русские отношения в XVI-XVIII вв. Документы и материалы в 2-х томах. т. I. XVI-XVII вв. Составители: Н. Ф. Демидова, Е. Н. Кушева, А. М. Персов. М., 1957; т. XVIII в. Составитель В. М. Букалова. М., 1957.

СРК – Сношения России с Кавказом

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. XIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (Продолжение) М., «Языки русской культуры», 2000.

РК – Разрядная книга

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

ЦГАРД – Центральный государственный архив Республики Дагестан

АВПРИ - Архив внешней политики Российской империи

Американские газеты о черкесах *

Суфьян Н. Жемухов **

Аннотация

В электронных ресурсах библиотеки Конгресса США в г. Вашингтоне собран архив большого количества американских газет. В течение нескольких месяцев мы просмотрели архивы американских газет с целью найти в упоминания о черкесах. Из них в около 200 газетах нами было обнаружено упоминание слова «черкес» в более 26000 номерах.

Ключевые слова: черкесы, Черкесия, Кавказ, война на Кавказе, Россия

Circassians in American Newspapers

Abstract

When a search on the term “Circassian” is conducted in the Congress Library in Washington D.C., it turns up with upwards of 26.000 mentions in approximately two hundred American newspapers. Some of them, especially those of the political, analytical, and commercial nature, have been translated into Russian for this article.

Keywords: *Circassian, Circassia, Caucasus, war in Caucasus, Russia*

* Оригинальные тексты американских газет находятся в электронной версии журнала по адресу <http://dergipark.gov.tr/jocas>

** Суфьян Н. Жемухов, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Университета Джорджа Вашингтона, г. Вашингтон, США, e-mail: zhemukho@gwu.edu. (Article sent on: 02.02.2017, article accepted on: 14.03.2017)

Первые упоминания о черкесах нами были обнаружены в газетах 1761 года. В целом, на XVIII век приходится всего 22 упоминания о черкесах. Наибольшее количество упоминаний о черкесах в американских газетах приходится на XIX век и составляет 20865 статей. В XX веке – 6010.

Количество обнаруженных нами упоминаний о черкесах в американских газетах распределяется следующим образом:

XVIII век	XIX век	XX век
	1800-09 - 675	1900-09 – 798
	1810-19 - 1905	1910-19 - 3152
	1820-29 - 7077	1920-29 - 1021
1761-69 - 3	1830-39 - 6261	1930-39 - 267
1770-79 - 3	1840-49 - 390	1940-49 - 227
1780-89 - 9	1850-59 - 572	1950-59 - 138
1790-99 - 7	1860-69 - 429	1960-69 - 141
	1870-79 - 841	1970-79 - 145
	1880-89 - 1422	1980-89 - 86
	1890-99 - 1293	1990-99 – 35

Самое большое упоминание о черкесах в американских газетах приходится на период с 1820 по 1840 гг. Это объясняется активизацией политики Англии на Кавказе в эти десятилетия. США сами не были заинтересованы в Кавказе в это время. Однако английские газеты оказывали большое влияние на общественное мнение Америки, и американские газеты, освещая кавказские новости, следовали, так сказать, политической моде.

Материалы американских газет о черкесах – это, в основном, новости и оригинальные статьи, а также реклама различных товаров, носящих одноименное название, или товаров, сделанных из черкесских тканей и дорогого черкесского дерева. Данная подборка источников содержит наиболее характерные статьи, рекламу, прозаические и поэтические тексты в нашем переводе с английского. Мы не включили в статистику

американские газеты, вышедшие в нашем веке. Однако для наглядности приводим один отрывок публикации 2003 г.

№ 1

• **20 июля 1761 – New York Mercury**

КНИГИ

Джеймс Ривингтон, единственный лондонский книгопродавец в Америке, в своем магазине в ГанOVER Сквере продает книгу «Прекрасная черкешенка» [The Fair Circassian] - большой сборник лучших пьес.

№ 2

• **18 июля 1801 - Commercial Advertiser**

РЕКЛАМА

(отрывок)

Черкесский лосьон [Circassian lotion] для мытья и споласкивания кожи; имеет целебные свойства.

№ 3

• **20 июля 1819 – Northern Whig**

ОДОБРЕННЫЕ ЛЕКАРСТВА ДЛЯ СЕМЬИ.

Черкесские глазные капли [Circassian Eye Water]. Действенное средство против всех расстройств глаз, проистекающих от холода, воспаления, слабости и т.д. Цена 50 центов.

№ 4

• **20 июля 1820 – Baltimore Patriot**

ЕВРОПЕЙСКАЯ СТАТИСТИКА.

Население Европы составляет 180 миллионов людей.

В Европе проживают 17 наций:

- 1) Романские нации – 61 млн.
- 2) Тевтоны – 54 млн.
- 3) Славяне – 46 млн.
- 4) Кельты – 3 270 000.
- 5) Татары – 3 500 000.
- 6) Маджары – 3 270 000.
- 7) Греки – 2 100 000.

- 8) Финны – 1800000.
- 9) Киммерийцы – 1 610 000.
- 10) Баски – 630.
- 11) Арнауты – 230 000.
- 12) Мальтийцы – 80 000.
- 13) Черкесы – 8 000.
- 14) Самоеды – 2100.
- 15) Евреи – 2 060 000.
- 16) Цыгане – 110 500.
- 17) Армяне – 150 000.

№ 5

• **18 июля 1821 - The Evening Post**

РЕКЛАМА

(отрывок)

Фирма «Николс» (улица Перл, 147) только что завезла 1 тюк черкесской материи [Circassian Plaid] для женской одежды.

№ 6

• **20 июля 1837 – The Pittsfield Sun**

ИНОСТРАННЫЕ НОВОСТИ.

Русский флот в составе пяти линейных боевых кораблей, трех фрегатов и двух бригантин отплыл из Одессы 21 апреля. Предполагается, что корабли направляются к черкесскому берегу [the Circassian Coast].

№ 7

• **13 января 1854 - New York Daily Times**

БИТВА ПРИ СИНОПЕ:

ИНТЕРЕСНЫЕ ПОДРОБНОСТИ ОБ УНИЧТОЖЕНИИ ФЛОТА

(отрывок из статьи)

Русские начали обстрел города Синопа, и скоро он был в огне вместе с турецкими фрегатами. Австрийский корреспондент сообщает, что все иностранцы покинули город, кроме австрийского консула Пирянца, которому русский консул Корнилов написал о несчастье, случившемся с городом от взрывов кораблей, «которые сами подожгли». Он добавил, что

русские не имели намерения захватывать город, а только хотели сделать его недосягаемым для турецкого флота, который доставлял вооружение к берегу Черкесии и «пиратствовал». Русский флот покинул Синоп до прибытия французских и английских кораблей, он почти не пострадал, будучи вне досягаемости турецких фрегатов.

№ 8

• **18 июля 1854 - New York Daily Times**

РЕКЛАМА

(отрывок)

Вышла книга Джона Рейнелла Морелла «Россия и Англия: их сила и слабость».

Содержание:

Гл. 2. Черкесская храбрость [Circassian Gallantry].

Гл. 6. Физическая география Кавказа.

№ 9

• **20 июля 1854 – New York Daily Times**

ВОЙНА НА КАВКАЗЕ

(отрывок из статьи)

Турецкий султан Мустафа III потерпел поражение в войне и по Кутчук-Кайнарджийскому договору 1774 г. сдал России обе Кабарды, расположенные вдоль Кубани. В 1778 г. военные поселения, называемые Казачьей Линией, стали расти вдоль течений Кубани и Терека – рек, которые являются северной границей Кавказа.

Восточный Кавказ – в высшей степени фанатичный регион, где религия Корана воодушевляет дух. В то же время, на Западном Кавказе наиболее просвещенные умы формируются с учетом соображений береговой торговли и коммерции.

В 1820 г. недалёковидные европейские владычицы Англия и Франция, а также царь, ополчились против султана и оставили горцев без его поддержки. Русские взяли Анапу. Ссылаясь на адрианопольский договор, царь объявил, что весь Кавказ отошел к нему. Были построены военные укрепления на черноморском берегу, который одновременно был жестко

блокирован. Паскевич и его преемник Вельяминов построили военные дороги через степи и ущелья. Это подняло весь Западный Кавказ. Племена подняли оружие под командованием толпы вождей, которые пошли на самый отчаянный и кровавый штурм русских крепостей.

В таком положении вещей, около 20 лет назад, английская пресса стала обращать внимание на тенденцию русской агрессии и блокаду черкесского берега. Это мешало английской торговле в том регионе, что, конечно, усилило интерес к осажденным горцам. Дэвид Уркварт, на своем корабле с характерным названием «Проказник» [Mischief] нарушил блокаду в 1834 г. С тем же намерением за ним последовал Джеймс Белл на торговом судне с военной контрабандой на борту. Но этот последний был захвачен и конфискован, а его имя «Виксен» некоторое время склонялось везде. Лорд Пальмерсон заверил Белла, что он не признает русскую блокаду. Но он ничего не предпринял, и мир между Англией и Россией не был нарушен. Общественное мнение, однако, было на стороне черкесов, Уркварта, Белла, Лонгворта, Спенсера и других, кто смог пробраться на Западный Кавказ для воодушевления воюющих племен, и для уверения их в том, что рано или поздно английское влияние будет использовано в их пользу. Но горцы устали, ожидая английские пароходы. И в 1839 г. горцы объединенно напали на русские колонии, штурмуя и равняя с землей крепости Туапсе, Шапсин, Николай и несколько других и заставив огромное количество русских выступить против них. Они отвергли прокламации и предложения царя, и поклялись, что будут сражаться до последнего человека, даже если весь мир будет против них (наблюдая, однако, со своих вершин, не появится ли дым английских военных пароходов над Черным морем). И они бы, скорее всего, преуспели бы в разрушении вражеских крепостей и колоний, если бы сам император не предложил прекратить войну. Боясь объединения черкесов с чеченцами и лезгинам, царь вынужден был в 1839 г. отменить блокаду Черного моря и оставить разрушенные крепости в руинах.

№ 10

• **20 июля 1857 – New York Daily Times**

НЕПРИБЫТИЕ «ЧЕРКЕСА»

Пароход «Черкес», отплывший из Ливерпуля 11 числа, должен был уже прибыть, но еще не подавал сигнала. Погода облачна, возможен дождь.

№ 11

• **22 июля 1857 – New York Daily Times**

НЕПРИБЫТИЕ «ЧЕРКЕСА»

Пароход «Черкес», плывущий из Ливерпуля, отсутствует вот уже одиннадцатый день и еще не передавал сигнала. Погода ясная, ветер западный.

№ 12

• **13 января 1859 - New York Times**

ГАЛВЕЙ - НЬЮ-ЙОРКСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

АТЛАНТИЧЕСКОЙ КОРОЛЕВСКОЙ

ПОЧТОВОЙ НАВИГАЦИОННОЙ КОМПАНИИ

(объявление)

Следующим из Нью-Йорка отбывает пароход «Черкес» (the steamship CIRCASSIAN), капитан Г.У. Джексон, в четверг 27 января, с остановкой в С.-Джонсе (Ньюфаундланд) для получения королевской почты.

Цены на билеты: Первый класс – 90 долларов, Второй – 50, Третий – 30 (включая бесплатные билеты во все главные города Великобритании, охваченные железнодорожным сообщением). В Третьем классе предоставляются тарелки, ложки, вилки и т.п., а также постельное белье.

№ 13

• **22 июля 1865 - New York Times**

РЕКЛАМА

(отрывок)

Музей Барнум представляет грандиозную зрелищную пантомиму с участием Черкесской семьи [Circassian Family] – Зуруби Ханнум – «Жемчужина моря»

Залума Агра – «Звезда Востока»

Арела Паша – «Королевское сокровище»

№ 14

• **18 июля 1866 - New York Times**

РЕКЛАМА.

Континентальная Почтово-Пароходная Компания. – По новому маршруту американских почтовых пароходов из Нью Йорка в Антверпен (с остановкой в Гавре) отправляется первый пароход «ЧЕРКЕС» [Circassian] в 15:00, 18 числа сего месяца. Компания будет напрямую доставлять европейскую континентальную почту, таким образом, избегая дополнительных расходов за транспортировку через Англию. «ЧЕРКЕС» является пароходом высшего класса и развивает очень быструю скорость.

№ 15

• **18 июля 1866 - New York Times**

РЕКЛАМА

(отрывок)

Новый американский музей Барнум организует представление с участием Черкешенки [Circassian Girl] на Бродвее, между улицами Сприн и Принс.

№ 16

• **18 июля 1877 - New York Times**

СДАЧА НИКОПОЛИСА

(отрывок из новости)

Корреспондент лондонской «Таймс» телеграфировал 16 июля из Турну-Магурелли: «Я посетил два монитора [морские суда], отобранные у турок, и видел пленных, перевозимых на румынский берег Данубя. Все они обычные пленные турки. Баши-бузуки и черкесы [Circassians] оставили место некоторое время назад. На командных высотах Никополиса везде лежат пустые гильзы, разбросанные во все стороны и свидетельствующие о жестокой схватке. Тысячи ружей, штыков и прочего оружия сложены вдоль дороги в город, на которой 300

раненых мусульман ждут, когда их поместят в походный госпиталь».

№ 17

• **18 июля 1877 - Daily Constitution**

МАРШ ГУРКО

(отрывок из новости)

Получен русский официальный отчет от 16 июля о переходе через Балканы, который гласит: «В воскресенье произошла стычка около деревни Озазаре между силами казаков и несколькими отрядами баши-бузуков и черкесов, поддержанными турецкой пехотой. Враг сопротивлялся до прибытия отряда драгун и артиллерийской батареи, посланных генералом Гурко. Увидев прибытие этих подкреплений, турки бежали. Захвачены флаг, несколько штандартов и множество оружия».

(Эта же статья под названием НАПАДЕНИЕ ТУРОК опубликована в New York Times от 18 июля 1877.)

№ 18

• **22 июля 1877 - Chicago Daily Tribune**

ЧЕРКЕССКИЕ РАБЫ

Черкесы вновь принялись за старое – продают своих детей. На прошлой неделе некий паша из Скутари послал за доктором. По прибытии доктора, паша открыл ему, что покупает 19-летнюю черкесскую девушку у ее брата за 100 фунтов, и перед тем как заплатить деньги хочет, чтобы он ее осмотрел. От доктора требовалось физическое обследование девушки. Доктор был англичанином, чье положение в турецком обществе позволяло ему выносить подобные заключения. Он осмотрел девушку. Она была куплена. По словам англичанина, девушка не то, чтобы была особо красивой. Просто хорошо сложенная, здоровая юная женщина. Казалось, она была горда от мысли обменять свою хибару на дворец старого негодника. *Наш корр. из Константинополя*

№ 19

- **29 июля 1877 - Daily Constitution**

ВОСТОК ЗА НЕДЕЛЮ

Самым выдающимся событием недели стал захват русскими Шипки - стратегически важнейшего прохода на Балканах. Жара была ужасная и у русских не было артиллерии. Проход был атакован с обоих концов – генералом Гурко с юга и князем Мирским с севера. Его защищали избранные турецкие войска, состоящие преимущественно из черкесов и египтян. Они вынуждены были сдавать позицию за позицией под отчаянным напором князя Мирского. Резкий маневр генерала Гурко довершил дело, парализовав турецкие войска. Проход находится полностью в руках русских, и они могут беспрепятственно провозить через него артиллерию и обоз.

№ 20

- **13 января 1878 - Chicago Daily Tribune**

СПЕЦИАЛЬНАЯ ДЕПЕША для Chicago Daily Tribune.

Прибыл первый карабельный груз западной продукции для отправки в Великобританию через Галифакс. Он отбудет по назначению завтра на пароходе «Черкес» (the steamship CIRCASSIAN). Часть груза состоит из шести вагонов свежего мяса.

№ 21

- **29 июля 1878 - New York Times**

РЕЦЕНЗИЯ НА РУССКУЮ ПОВЕСТЬ

ЛЬВА ТОЛСТОГО «КАЗАКИ»

(отрывок)

Перед нами предстает живописная картина жизни казачьей деревни на реке Терек. Как и положено казачке, Марьянка крепко сложена и большая работница; и вместе с тем, красавица. Весь день она занята по дому и в хлеву. Она помолвлена с Лукашкой, у которого есть любовница, о чем известно Марьянке. Он напивается и обнимается с деревенскими девушками. Потом он убивает враждебного черкеса и перенимает, насколько это может казак,

высокомерную походку вразвалку черкесского абрека [Circassian bravo].

Но в повести проглядывает даже еще более темная сторона его души. Вначале, когда у него еще не было коня, до того как он убил черкеса, Лукашка не надеялся, что за него выдадут Марьянку. И воображал себя ее любовником, допуская, что она выйдет за другого. В таком нравственном болоте развивается сюжет повести.

№ 22

- **13 января 1885 - Atlanta Constitution**

ОБО ВСЕМ.

Боевой порядок «верблюжье каре» для отражения неожиданной атаки уже давно освоен западным военным искусством. Во время войны в Северном Алжире, французские гвардейцы выдрессировали своих верблюдов ложиться в этом порядке и стреляли в атакующих арабов через этот живой бруствер. Две последние бухарские армии включали верблюжьи подразделения «йезаллисов» (солдат с ружьями), чьи верблюды несли привязанные к горбам фитильные замки от ружей. Лошади были использованы в этом качестве генералом Суловым, одним из героев Русско-Кавказской войны (Russo-Caucasian war). Когда его подразделение из 100 человек было окружено 1500 черкесами, он приказал выложить круг из умерших и умирающих лошадей и за этим необычным бруствером они продержались до прибытия подкрепления.

№ 23

- **19 июля 1888 - Washington Post**

РОМАНТИЧЕСКАЯ ВСТРЕЧА

(отрывок из статьи)

Юнае гадалка, называющая себя Бобо-ель-Було, открыла на днях бутик на ул.Бордуок. Она призналась, что является Египетской принцессой. У нее чистейшие черкесские черты лица, но кожа темная, как у светлой негретянки. Ее зубы белеют как жемчуг, а глаза завораживающе сияют.

№ 24

• **13 января 1890 – Washington Post**

КРАСАВИЦЫ ЧЕРКЕСИИ

Много всего было написано о красоте черкесских женщин и много чего преувеличено. Согласно турецким представлениям, они также прекрасны как гурии мусульманского Рая. То, что называется черкесскими красавицами, можно встретить недалеко от Батуми, в городах и окрестностях Ахалцика, Озергети и Лугдиди. Их можно также встретить на Северном Кавказе у Анапы и в маленьких деревнях от этого города вдоль по берегу до Лочки. В большинстве своем это бедные крестьянские девушки. У них красивые глаза, но не особо выразительные. До 14 лет у них привлекательные черты, но после этого их черты начинают постепенно грубеть. Их волосы иногда светлые, иногда темные, но всегда пышные. Они выходят замуж в 13-14 лет и после этого стремительно стареют, так что к двадцати годам выглядят на все сорок.

Это недалеко от Лугдиди турецкие султаны во времена империи доставали жен для своих гаремов. Бедные черкесские родители с готовностью расставались со своими чадами за несколько пиастров, за коня или ружье. И девушки увозились, чтобы быть проданными за баснословные цены в Стамбуле.

Это здесь была найдена Салтаней – прекрасная черкешенка, которая оказала такое пагубное влияние на Абдул Азиза и привела его к такому пренебрежению собственными интересами, что это стоило ему трона и жизни. Салтаней была дочерью крестьянина, живущего в скромных условиях в Озергети. Уже будучи десяти лет от роду она выделялась своей красотой и привлекательностью блестящих глаз. В возрасте 11 лет она была выбрана поставщиком рабов из турецкой столицы, который заплатил за нее необычно высокую цену в 100 пиастров. Он повез и выставил ее в Константинополе – обычай в этом городе еще распространенный, хотя уже и не поддерживаемый законом.

Работорговец не идет на открытый рынок и не созывает публику. Как и у торговца высокохудожественными полотнами и скульптурами, у него есть свой круг покупателей и он

рассылает им специальные приглашения. Они приходят посмотреть на человеческую подвижность, и лицо, предложившее наивысшую цену, уводит приз. Эти торги постоянно идут в Константинополе, и правительство закрывает на них глаза, в то же время заявляя для западных ушей о своем отвращении к работорговле.

Дираз Паша, губернатор Карпуга, был вызван в Константинополь султаном для объяснения противоречия в годовом доходе его провинции; противоречие заключалось в том, что Дираз становился все богаче, а годовой доход из его провинции в имперскую казну – все меньше. Такое положение дел было для султана достаточным поводом к действию, без всяких проверок счетов и выяснения деталей. Турецкий правитель не имел ничего против того, чтобы Дираз обирал кого-то, но он не должен был обирать самого султана. Соответственно Дираз был в немилости и в ожидании чего-то худшего, когда ему улыбнулась судьба и он получил приглашение на смотрины юной черкешенки. Ее редкая красота впечатлила Дираза как она впечатляла всех. Он предложил невероятную цену и выиграл торги девушки. В тот же вечер она была в пути ко дворцу султана – подарок от провинившегося губернатора Карпуга. А спустя неделю Дираз вернулся на свой пост с незапятнанным послужным списком.

Прекрасная черкешенка очаровала Абдул Азиза с первого взгляда, и из безыскусного ребенка гор она стала такой же активной интриганкой как и любая обитательница гарема. Могущественные военные боялись ее влияния, а прежние фавориты научились ее ненавидеть. Она использовала свое влияние не всегда благоразумно и было очевидно, что это ослабляет султана в мнении его подданных; так как турки бесконечно ревнивы и одновременно презрительны к женскому влиянию в государственных делах. Свержение Абдул Азиза и его безвременная кончина принадлежат истории, и в Стамбуле хорошо известно, что женщина разделяла в этом главную ответственность. Салтаней исчезла в то же время, когда умер бедный султан. Ее судьба – предмет предположений и догадок.

Тем не менее, страны, ранее называвшиеся Черкесией и Грузией, не перестали полностью быть источниками для поставок

в турецкие гаремы. Однако теперь этот бизнес состоит в простом заманивании или похищении. Всего несколько недель назад в Батум пришла бедная женщина и рассказала русским властям печальную историю. *Она была похищена во время полевых работ недалеко от Ахалцика двумя мужчинами, которые неожиданно появились и схватили ее, обещая пощадить и не обращаться с ней дурно, если она не станет кричать. Мужчины оказались поставщиками рабов из Ризаба, приморской деревни азиатской Турции. Это в тридцати пяти милях от города Трабзона, куда и была передана женщина в гарем. Вначале она содержалась как узница. Через несколько месяцев было решено, что она смирилась со своим новым существованием и ей разрешили выходить вместе с сопровождающим. Она воспользовалась первой же возможностью для побега и заявление, которое она сделала батумским властям было сенсационным, не говоря обо всех остальных ее приключениях. Она сообщила, что множество русских женщин содержатся, как и она в турецких гаремах и что она встретилась с несколькими несчастными.*

Русская полиция теперь проводит расследование с целью освобождения пленниц. Пока они мало продвинулись из-за завесы секретности, которой как почти непроницаемой вуалью, окружена домашняя жизнь женщин в Турции.

№ 25

• **18 июля 1893 - Chicago Daily Tribune**

ПЕРСОНАЛИИ

(отрывок)

Генерал Лю Уоллес говорит, что турецкая кавалерия считается лучшей во всей Европе. Воины черкесской охраны султана (которых Бул Рассел называет «самыми живописными негодями в мире»), как говорит ген. Уоллес «кровожадны и вероломны, безрассудно храбры и чрезвычайно красивы. Даже у худших из них благородная посадка головы прекрасной формы». У самого султана королевская борода, но худое лицо и бесцветные глаза, пронзительные как у ястреба.

№ 26

• **22 июля 1893 - Chicago Daily Tribune**

Марианна Норт

«ВОСПОМИНАНИЯ О СЧАСТЛИВОЙ ЖИЗНИ»

(отрывок из книги)

На пароходе из Константинополя плыли грузинки и черкешенки, которых должны были продать в Египет. Перекупщик, свирепый старый дикарь, был разодет в черный халат и носил необычный тюрбан. В судовых документах он зарегистрировал всю партию как своих дочерей. Его слуги держали их на постной еде и выводили гулять. Почти все они были молоды. Старый негодяй сказал нам, что надеется получить по 100-150 фунтов за каждую из них. Они ни в малейшей степени не выглядели несчастными. В восточных странах свобода не считается одним из неотъемлемых прав человека.

№ 27

• **29 июля 1897 - New York Times**

КОРАБЕЛЬНЫЕ И ПОЧТОВЫЕ НОВОСТИ

Британский пароход «Черкесский князь» [SS Circassian Prince] с капитаном Джеффри отплыл сегодня из Шилд в Нью Йорк.

№ 28

• **18 июля 1905 - Boston Daily Globe**

АНГЛИЧАНКА

(отрывок из стихотворения Чарлза Маккея)

Есть во Франции красотки,

И испанки хороши,

Итальянки, и гречанки,

И черкешенки милы.

Но прекрасней всех их вместе,

Покоряет нас всегда,

И сердца наши чарует,

Англичанки красота.

№ 29

• **29 июля 1906 - New York Times**

КАМИЛА ДЮ ГАСТ

Мадам Камила дю Гаст известна как многосторонняя личность - писательница, путешественница и спортсменка... Французская знаменитость обожает экзотические наряды и часто принимает гостей в восточных костюмах: то как алжирка, то как черкесская рабыня, или как румынская крестьянка.

(Снимок: Madame Camilla du Gast)

№ 30

• **29 июля 1906 - Washington Post**

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ УХИЩРЕНИЯ

ЧИКАГСКОГО ИГОРНОГО БИЗНЕСА

Какими только ухищрениями не пользовались владельцы чикагских тотализаторов. Одним из них была картина «Фатима», впервые появившаяся на Саус Кларк Стрит. После этого было нарисовано так много «Фатим», что она стала своеобразным символом тотализаторов на скачки того времени. «Фатима» - это картина размером 4x4 метра, на которой изображена красивая «черкешенка, фаворитка султана». Она полулежит на красном сатиновом диване, с изящным янтарным ожерельем на шее, в прелестных комнатных туфлях с загнутыми носками, улыбающаяся, с прекрасными волосами. Какой-то чикагский художник получил за нее \$500.

Картина, окаймленная для лучшего эффекта электрическими лампочками, была поводом для того, чтобы заманивать прохожих. Зазывала перед входом размахивал жестяной банкой, предлагая увидеть «великую улыбку Фатимы». И многие олухи, ни разу в жизни не видевшие изнутри заведение, где делают ставки, заходили посмотреть на девушку с бусами, купающуюся в лунном свете.

Знающие же люди сразу проходили через комнату, в которой висела картина Фатимы, и спешили в комнату, где делались ставки на скачки. Чикагские полицейские из отдела по борьбе с игорным бизнесом могли бы так никогда и не раскусить трюк. Но другие владельцы тотализаторов, бывшие не у дел, решили

перенять удачное нововведение и по городу было вывешено восемь «Фатим». В результате их моментально накрыли полицейские и вычистили все заведения.

№ 31

• **19 июля 1908 – Chicago Daily Tribune**

РЕКЛАМА

(отрывок)

Тумбочка из черкесского ореха - \$ 47

Туалетный столик из черкесского ореха - \$ 26

№ 32

• **19 июля 1913 - New York Times**

ТЕАТРАЛЬНЫЕ ПРЕМЬЕРЫ СЛЕДУЮЩЕГО СЕЗОНА.

Театр «Франц Леар» представляет оперетту Виллнера и Стеффана «Черкесская Красавица» [Circassian Beauty].

№ 33

• **13 января 1919 - Chicago Daily Tribune**

Элизабета Грей

ГОРНИЧНАЯ

(отрывок)

Рано утром на заре я, журналистка Элизабета Грей, с сожалением заставила себя встать с уютной постели, чтобы отправиться на поиски дома Мистера Икс, который обнадеежил меня работой в качестве горничной, и с которым я начинала свое журналистское расследование состояния домашнего сервиса в Чикаго. Это не могло быть очень уж глубоким расследованием, но я надеялась разгадать, почему так много девушек предпочитают работу в офисе, магазине и на фабрике, вместо того, чтобы идти в горничные.

Я бросила несколько голубых клетчато-бумажных передников и один белый для прислуживания за столом в соломенный чемодан, который выглядел, будто он эмигрировал со мной из Ирландии. Я завилла свои волосы до тех пор, пока они не встали торчком как у черкесской красавицы и моя розовая вельветовая шляпа была «самый раз че надо».

№ 34

• **13 января 1924 - Los Angeles Times**

Эдвин Таррисс

ТИПИЧНЫЙ ТУРОК

(отрывок из рассказа)

[В поезд с американскими военными шел мужчина в униформе турецкого офицера].

- Типичный турок,- сказал один.

- Да,- подтвердил другой,- но что-то в его облике отличает его от всех турков, которых я встречал.

- В твоих словах что-то есть,- согласился третий американец.- Я что-то не верю, что он турок. Может, черкес или какой-нибудь азиат.

- Джентлемены,- улыбнулся «турок», вынув сигарету изо рта,- я могу удовлетворить ваше любопытство по поводу моего происхождения. Я родился в городе Луисвилле штата Кентукки.

№ 35

• **20 июля 1924 – Los Angeles Times**

ПРЕКРАСНЫЙ САД В ЮЖНОЙ КАЛИФОРНИИ

(отрывок)

Аднантера павония [Adnanthera pavonia] (красное сандаловое дерево из Азии) имеет линзообразные алые семена, известные под названием черкесские бусы [Circassian bead].

№ 36

• **20 июля 1924 – New York Times**

Р.Ле Клерк Филлипс

О, БЕДНАЯ ЧУЖЕСТРАНКА!

Попробуйте вообразить, черкесскую девушку, популярную во французской столице начала XVIII века. Чужестранка без состояния, входящая в самые изысканные круги аристократической Франции! Чужестранки из Азии и Восточной Европы сегодня не в моде. Но это исторический факт, что аристократическая Франция увивалась за мадамузель Аиссе [Aisse], которую Комте де Ферриол [Comte de Ferriol], французский посол в Турции, купил ребенком 4-х лет на невольничьем рынке в Константинополе.

И это еще не самое изумительное в истории о знаменитой Аиссе. На протяжении своей сравнительно короткой жизни она написала большое количество писем своей подруге, безыскусно описывая ей, что происходило в обществе, где она вращалась. Она писала эти письма просто и натурально, записывая все, что приходило ей в голову, и совсем не предполагая, что они переживут ее. Она не знала, что самому М.де Вольтеру, величайшему человеку в Европе, будет предопределено опубликовать ее нежный и трогательный вклад во французскую литературу. Что Сант-Бев, величайший из когда-либо живших критиков, не будет слишком велик, чтобы сделать автора этих писем предметом одного из своих очаровательных эссе. И что она сама станет героиней по крайней мере трех пьес. О, бедная чужестранка!

Ее история настолько не похожа на другие, что неудивительно, если она привлекает так много внимания. Безнравственный Комте де Ферриол был частым посетителем невольничьего рынка в Константинополе. Не будем вдаваться в подробности, с какой целью. Но однажды на рынке он увидел милую девочку с чудесными волосами – совсем еще дитя. Он спросил цену. Цена была высока, потому что, как объяснил работорговец, это не обычный раб, а дочь черкесского вождя, на чей аул напали турки, убили его и всю его семью, пощадив лишь этого прелестного ребенка. Ферриол заплатил цену и получил ребенка. Скорее всего, рассказ работорговца был правдив, потому что часто в своей детской болтовне она упоминала о большом доме, в котором жила, и о многочисленных слугах.

Ферриол, отнюдь уже не молодой и неженатый, возможно, со страхом думая о старческом одиночестве, решает взять ее во Францию и растит у своей сестры вместе с ее детьми. Так маленькая черкешенка оказалась в Париже, поступила в женскую школу, в соответствующее время попала в самое элегантное общество в мире и моментально вошла в моду. Она была особенной красоты, с пышными прекрасными светлыми волосами, большими черными глазами, высокая, почти чересчур стройная. Скоро она привлекла внимание не кого иного как Его Высочества Филиппа герцога Орлеанского. Но у нее было

достаточно силы ума, чтобы устоять перед его настойчивостью. Но, увы, бедная Аиссе! Скоро появился другой кавалер – щедрый и добрый Шевалье д’Айдие [Chevalier d’Aydie] - и его она полюбила на всю оставшуюся жизнь. И Айдие любил ее не меньше. Почему же, тогда, они не поженились? Айдие очень хотел этого. Но Аиссе была воспитана в косных идеях французского общества того времени. В своей гордыне, она думала, что бедная и безымянная черкешенка, проданная в рабство, она не пара французскому дворянину. Они были фактически семьей, но со временем совесть бедной черкешенки одержала над ней верх. Полная раскаяния и жестоко несчастная, она пыталась разорвать их связь, но не смогла. Вынужденная разлука с любимой дочерью, которая была воспитана в женской школе и считалась англичанкой, терзало ей сердце. И настигнутая легочной болезнью, которая давно ей угрожала, она умерла. Ей было только 39. Сент-Бев проследил всех ее потомков до наших дней, что не так уж и сложно, так как она умерла лишь в 1869 г. Поэтому, мы вполне можем заявлять, что все еще существует человеческая связь между несчастной черкешенкой и нашей эпохой.

№ 37

• **20 июля 1926 – Los Angeles Times**

РЕКЛАМА

Изысканные чулки! Шифоновая текстура. Оттенок «черкешенка»! С «Чудо-шовроном» – чтобы не соскальзывали, и «узкой пяткой» - чтобы сделать лодыжку стройнее.

№ 38

• **13 января 1929 - Chicago Daily Tribune**

• **13 января 1829 – Washington Post**

• **13 января 1929 - Atlanta Constitution**

ПРЕВРАЩАЯ ВОЛНЫ В РАДИО

(отрывок из анонса)

Известный американский пианист Джон Пауелл будет выступать сегодня в 20:15 на волне WSB и по общенациональной радиовещательной системе NBC. Мистер Пауелл исполнит

«Ноктюрн Ре-бемоль», а затем «Скерцо Си-минор» Шопена, а также свою композицию «Черкесская Красавица» и еще несколько вещей.

№ 39

• **13 января 1930 - New York Times**

ЯНВАРСКАЯ ЛЬНЯНАЯ РАСПРОДАЖА

(реклама)

Льняная ткань черкесского дизайна (Circassian design) серого, золотого и зеленого оттенков, не подшита, 72 на 90 дюймов, в комплекте с 12 салфетками – цена 52 доллара 50 центов.

№ 40

• **13 января 1935 - New York Times**

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫЙ ФОНД

ГРУЗИНО-ЧЕРКЕССКОГО ОБЩЕСТВА (объявление).

Грузино-Черкесское общество (Georgian Circassian Society) готовится дать бал-алаверды на Плазе 23 января под патронажем известных членов Общества и русской диаспоры. Собранные средства будут использованы на мероприятия по улучшению бытовых условий неимущих.

В организации мероприятия принимал активное участие детский танцевальный коллектив во главе с мисс Дороти Пейн и княгиней Долли Обеленской. Им помогали: Пегги Брокау, Бетти Чапин, Елизавета Чеу, Елизавета Черчилль, Алиса Даннинг, Барбара Хог, Атнониетта Джонсон, Елена Меси, Джованна Миллет, Патрисия и Маргарет Миннегероде, Юджиния Морис, Мери де Мумм, Ливуд Оглсби, Моуд Пейн, Рут Палмер, Дороти Сиемс, Мери Тейлор, Полли Уоррен и Луиза Уайтхаус.

№ 41

• **13 января 1940 - New York Times**

ОБЩЕСТВО АЛАВЕРДЫ ПРОВЕЛО ЕЖЕГОДНЫЙ БАЛ

Члены Кавказского Общества Алаверды появились в оживших танцах в национальных одеждах прошлой ночью на Девятом ежегодном бале-алаверды который прошел в главном бальном зале Плазы. Много старинных костюмов грузин, черкесов, осетин

и других кавказских наций были представлены членам общества в специальной развлекательной программе, подготовленной князем Дмитрием Джорджадзе. Князь Симон Сидамон-Эристов осуществлял общее руководство.

Вечер был проведен с целью оказания помощи возведению летнего дома отдыха в Колд Спринг (штат Нью-Йорк) и фонду стипендий Общества. Эта организация была основана девять лет назад для оказания помощи выходцам с Кавказа в Америке и за границей и для культурного и социального сближения между кавказцами и американцами. Многие известные люди города помогли комитету в организации вчерашнего представления.

Князь Кадир Гирей, один из основателей спонсорской организации, и члены его комитета по приему гостей пришли на вечер в утонченных национальных костюмах из обшитой золотом и серебром парчи и вельвета, которые в прошлом поколении надевали на праздники в царской России.

До бала было дано несколько обедов. Чета Бенджамин П.Уатсонов дала обед в честь четы Уильяма Студдифорда и мисс Кетлин Шуоб, Уильяма фон Глана и Франклина Хангера.

Граф и графиня Анатолий Буксхоеведен также дали обед. Графиня – урожденная Святополк-Мирская. На их обеде присутствовали Маркус Дейли, чета Алексиса Гиеровского, чета Александра Гренера, чета Бориса Мардвинова, вдова Томаса Хьюгса, Деннисон Форбс, полковник Георгий Филипов и Эдвард П.С.Л.Камминг.

№ 42

• **18 июля 1959 - Los Angeles Times**

РЕКЛАМА

(отрывок)

Распродажа! За полцены! Только в течение двух дней! Фирма «Врюс-Пианно» предлагает самый большой выбор роялей и пианино когда-либо бывший в Калифорнии, из черного и красного дерева, черкесского ореха [Circassian Walnut] и др.

№ 43

• **19 июля 1964 - New York Times**

ГОРДОСТЬ ГОРОДА БЕЖЕНЦОВ - В СТУДЕНТАХ,
РАЗБРОСАННЫХ ПО МИРУ

(отрывок)

Для города, построенного вокруг единственного родника на скалистой земле и населенного беженцами, Амман сегодня многолюдное место.

Город ожил достаточно недавно, когда Турецкий султан после войны с Россией 80 лет назад поселил здесь черкесских мусульман, эмигрировавших из России. Он выбрал Амман потому что это было безопасное место между холмами, с достаточным количеством воды, поставляемой большим родником. Сегодня потомки тех черкесов в числе самых богатых землевладельцев. И живописная черная и красная черкесская одежда выделяет дворцовую охрану кололя Хусейна.

№ 44

• **22 июля 1977 - Los Angeles Times**

Эдит Ванокур

КУРИЦА У РАЗНЫХ НАРОДОВ.

Все любят курятину в той или иной форме, и, сравнительно с другими видами мяса, она более-менее доступна по цене. У каждого народа свой способ приготовления курицы. В Мексике ее иногда жарят в несладком шоколаде. Турки готовят десерт из белого мяса курицы, добавляя мед. Черкесы покрывают холодную курятину изумительным ореховым соусом. Французы жарят ее в масле. Китайцы используют сезамовое растительное масло.

№ 45

• **18 июля 2003 - New York Times**

Хасан Бин Талал

БУДУЩЕЕ ИРАКА, ОТРАЖЕННОЕ В ЕГО ПРОШЛОМ

(отрывок)

Ирак в период правления Файсала I был страной, чьи граждане участвовали в укреплении нации независимо от чьего-

либо превосходства – будь то шииты или сунниты, арабы или курды, черкесы или туркмены. Поэтому неудивительно, что Ирак стал первым арабским государством, вошедшим в Лигу Наций и был моделью для остальных восходивших государств Ближнего Востока и многих других.

Список американских газет, в которых обнаружены упоминания о черкесах:

1. Albany Advertiser
2. Albany Argus
3. Albany Daily Advertiser
4. Alexandria Daily Advertiser
5. Alexandria Gazette & Daily Advertiser
6. Alexandria Gazette, Commercial and Political
7. Alexandria Herald
8. American
9. American Advocate and Kennebec Advertiser
10. American Beacon and Commercial Diary
11. American Beacon and Norfolk & Portsmouth Daily Advertiser
12. American Citizen
13. American Farmer
14. American Mercury
15. American Star
16. American Watchman
17. Atlanta Constitution
18. Balance, and Columbian Repository
19. Baltimore Patriot
20. Baltimore Patriot & Evening Advertiser
21. Baltimore Patriot & Mercantile Advertiser
22. Barre Gazette
23. Barre Patriot
24. Berkshire County Whig
25. Berkshire Journal
26. Berkshire Star
27. Boston Commercial Gazette
28. Boston Daily Advertiser
29. Boston Daily Globe
30. Boston Gazette
31. Boston Intelligencer & Evening Gazette
32. Boston Intelligencer, and Morning & Evening Advertiser

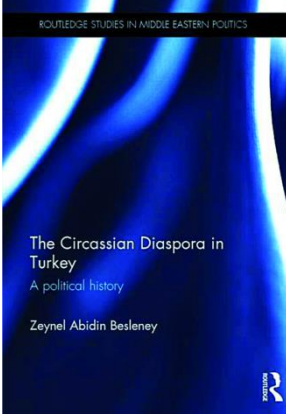
33. Boston Mirror
34. Boston Patriot and Daily Chronicle
35. Boston Patriot & Daily Mercantile Advertiser
36. Boston Recorder
37. Boston Weekly Messenger
38. Brookville Enquirer
39. Camden Gazette
40. Carlisle Gazette and the Western Repository of Knowledge
41. Carlisle Republican
42. Carlisle Gazette and the Western Repository of Knowledge
43. Carlisle Republican
44. Carolina Centinel
45. Carolina Federal Republican
46. Chicago Daily Tribune
47. Christian Messenger
48. City Gazette And Daily Advertiser
49. City of Washington Gazette
50. Columbian Centinel
51. Commercial Advertiser
52. Connecticut Centinel
53. Connecticut Courant
54. Connecticut Gazette
55. Connecticut Herald
56. Connecticut Journal
57. Connecticut Mirror
58. Daily Advertiser
59. Daily Constitution
60. Daily National Intelligencer
61. Danbury Gazette
62. Dedham Gazette
63. Democrat
64. Eagle
65. Eastern Argus
66. Eastern Argus Semi Weekly
67. Eastern Argus Tri Weekly
68. Essex Gazette
69. Essex Patriot
70. Essex Register
71. Evening Post
72. Farmers' Cabinet
73. Farmer's Repository

74. Federal Republican
75. Federal Republican & Commercial Gazette
76. Franklin Monitor and Charlestown General Advertiser
77. Gazette & Patriot
78. Gazette of the United States
79. Genius of Liberty
80. Hampden Federalist
81. Hampden Federalist & Public Journal
82. Hampden Patriot and Liberal Recorder
83. Haverhill Gazette
84. Haverhill Gazette & Essex Patriot
85. Hudson River Chronicle
86. Independence
87. Independent American
88. Independent Chronicle & Boston Patriot
89. Ithaca Journal and General Advertiser
90. Ithaca Herald
91. Kentucky Reporter
92. Ladies' Weekly Museum, or Polite Repository of Amusement and Instruction
93. Louisiana Advertiser
94. Los Angeles Times
95. Mercantile Advertiser
96. Metropolitan
97. Middlesex Gazette
98. Miscellany
99. Morning Chronicle
100. Morning News
101. National Advocate
102. National Aegis
103. National Gazette and Literary Register
104. National Messenger
105. National Standard
106. New Bedford Mercury
107. Newburyport Herald
108. New-England Galaxy & Masonic Magazine
109. New-England Palladium
110. New England Palladium & Commercial Advertiser
111. New-Hampshire Gazette
112. New-Hampshire Patriot & State Gazette
113. New-Hampshire Sentinel

114. Newport Mercury
115. New-York Columbian
116. New-York Commercial Advertiser
117. New-York Courier
118. New-York Daily Advertiser
119. New York Daily Times
120. New York Evening Post
121. New-York Gazette & General Advertiser
122. New-York Gazette and The Weekly Mercury
123. New-York Herald
124. New-York Mercury
125. New-York Times
126. New-York Weekly Museum
127. Northern Post
128. Northern Whig
129. North Star
130. Norwich Courier
131. Norwich Packet and Country Journal
132. Olio
133. Otsego Herald
134. Otsego Herald or Western Advertiser
135. Palladium of Liberty
136. People's Friend & Daily Advertiser
137. Philadelphia Minerva
138. Pittsfield Sun
139. Plattsburgh Republican
140. Plebeian
141. Plough Boy
142. Portsmouth & Great-Falls Journal of Literature & Politic
143. Portsmouth Journal and Rockingham Gazette
144. Portsmouth Journal of Literature & Politics
145. Portsmouth Oracle
146. Poulson's American Daily Advertiser
147. Providence Gazette
148. Providence Gazette And Country Journal
149. Providence Patriot
150. Providence Patriot & Columbian Phenix
151. Public Advertiser
152. Recorder
153. Repertory
154. Republican or, Anti-Democrat

155. Republican Star and General Advertiser
156. Republican Star or Eastern Shore General Advertiser
157. Republican Watch-Tower
158. Rhode Island American and Gazette
159. Rhode-Island American and General Advertiser
160. Rhode-Island American and Providence Gazette
161. Rhode-Island Republican
162. Richmond Enquirer
163. Salem Register
164. Salem Gazette
165. Semi-Weekly Eagle
166. Sentinel of Freedom
167. Shamrock, or Hibernian Chronicle
168. Spectator
169. Star of Liberty
170. Statesman
171. Stern Argus
172. Sun
173. Tickler
174. Trenton Federalist
175. True American
176. Vergennes Gazette and Vermont and New-York Advertiser
177. Vermont Gazette
178. Vermont Intelligencer and Bellows' Falls Advertiser
179. Vermont State Paper
180. Voice of the Nation
181. Waldo Patriot
182. Washington City Weekly Gazette
183. Washington Federalist
184. Washington Post
185. Washington Whig
186. Watch-Tower
187. Weekly Visitor, and Ladies' Museum
188. Westchester Herald
189. Western Monitor
190. Western Star
191. Western Star, And, Harp of Erin
192. Winyaw Intelligencer
193. Woodstock Observer
194. Yankee

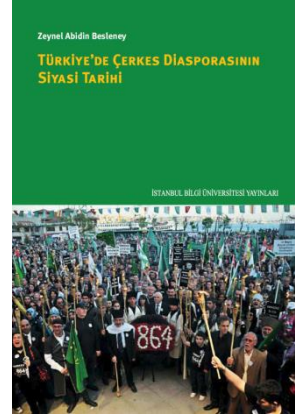
Kitap Tanıtımı

ISBN-10: 0415730465

Zeynel Abidin
Besleney
The Circassian
Diaspora in Turkey:
A political history,
Routledge, 2014

Türkiye'de Çerkes
Diasporasının
Siyasi Tarihi,
İstanbul Bilgi Ün.
Yay., 2016

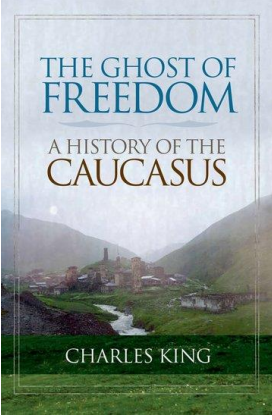

ISBN: 9786053994428

2012'de Londra Üniversitesi'nde sunduğu doktora tezini kitaplaştıran Dr. Zeynel Abidin Besleney çalışmasının amacını, Türkiye'de Çerkes diaspora siyasetinin tarihsel ve toplumsal özelliklerini, diasporada yaşanan ideolojik farklılıkların ulaştığı boyutları karşılaştırmalı olarak incelemek ve bunu yaparken cumhuriyetin ulus yaratma siyasetinin içinde Çerkeslerin konumunu doğru biçimde tanımlamaya çalışmak olarak açıklıyor.

Besleney'e göre, cumhuriyetin kuruluşundan 1950'li yıllara kadar kurucu iradenin ana hedefi Anadolu'da Osmanlı'dan kalan halklardan modern bir Türk ulusu yaratmaktı. Bu stratejinin uygulayıcıları açısından Çerkesler her ne kadar Kürtlerle birlikte "öteki" sayılsalar da, Sünni Müslüman oldukları için Türkleşmek ve Türk ulusunun bir parçası olmak için gerekli önkoşullara sahip bir halk olarak görüldüler. Fakat bu öngörü istenen hızda ve sorunsuz biçimde gerçekleşmedi.

1864-2011 arasındaki dönemde Çerkes aktivizminin ve diaspora siyasetinin incelendiği çalışma, çok az akademik çalışmanın bulunduğu alana önemli bir katkı sağlıyor.

Charles King

The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus
(Özgürlüğün Hayaleti: Kafkasya Tarihi)

Oxford, 2008

ISBN: 9780195177756

ABD’de Georgetown Üniversitesi’nde uluslararası ilişkiler ve kamu yönetimi profesörü olan Charles King tarafından kaleme alınan The Ghost of Freedom (Özgürlüğün Hayaleti), Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’yı ele geçirmesinden başlayarak Sovyetler Birliği’nin dağılması ve ardından yeni devletlerin doğuşuna kadar olan dönemi kapsayan, bölgenin modern tarihine ilişkin ilk genel kaynak olma özelliğini taşıyor. Sözlü tarihin sürükleyiciliğiyle derin analiz yöntemini harmanlayan yazar, çarların, Kafkasyalıların, devrimcilerin ve maceraperestlerin bölgenin tarihine yaptıkları katkıyı herkesin anlayacağı bir dilde ortaya koyuyor. Okurlara bu sınır bölgesinin karmaşık tarihi, siyaseti ve kültürlerine dair bir rehber kitap sunuyor.

Charles King, yakın dönemde yapılan farklı dillerdeki kaynaklara dayanarak son iki yüzyılda Kafkasya’nın dağlarında ve ovalarında süregelen özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşmış ya da yeni mahpusluklara dönüşmüş hallerini ele alıyor. Çeçenistan’da devam eden savaş, Azerbaycan ve Gürcistan’da süren çatışmalar ve Hazar Denizi’ndeki petrol yatakları üzerinde devam eden tartışmaları ve bunun dünya petrol pazarlarına olan etkisinden de bahsederek bölgede günümüzde devam eden modern sorunların kaynaklarına ışık tutuyor.

Olga A. Brileva

Древняя бронзовая антропоморфная пластика Кавказа (XV в. до н.э.— X в. н.э.) (Kafkasya'nın İnsan Biçimli Antik Bronz Heykelcikleri, MÖ 15 – MS 10)

Rusya Federasyonu Kültür Bakanlığı

Moskova, 2012

ISBN 978-5-903011-93-3

Kafkasya'nın insan biçimli antik bronz heykelcikleri konusundaki araştırmalar, arkeolojik buluntuların sistemleştirilememesi nedeniyle günümüz bilim insanları için zorluk yaratmaktadır. Bronz Çağı toplumunun kültürel yaşamının bütüncül bir tablosunun çizilmesini engelleyen bu eksiklik, tarihçi Olga A. Brileva tarafından geniş bir materyal temelinde giderilmeye çalışılıyor.

Olga A. Brileva'nın bu çalışması, maddi kültürün ortaya çıktığı alanlardan biri olan antik bronz heykelciklerin çok yönlü ve kapsamlı bir araştırmasıdır. Çalışmada 888 heykelcik sistemleştirilmiş, sınıflandırılmış, kronolojik ve kültürel olarak tanımlanmıştır. Heykelcikler üzerinde yer alan kostüm ve süslemelerin öğeleri incelenmiş, saç kesimlerinin ve işaretlerin vücut üzerinde tasviri analiz edilmiştir. Kafkasya'nın farklı arkeolojik kültürlerinde rastlanan, Geç Bronz ve Erken Demir çağları heykellerinin analizi yapılmıştır.

Yazar, ele aldığı konunun tam kapsamıyla aydınlatılması için, tarih biliminde çağdaş analiz yönteminin bütün araçlarını yenilikçi ve profesyonel biçimde kullanmıştır.

**Adıgey Cumhuriyeti T.M. Keraşev Beşeri Araştırmalar Enstitüsü,
Etnoloji ve Halk Sanatları Bölümü**

**Adıgey Devlet Üniversitesi,
Bilimsel Araştırma Enstitüsü Çerkes Araştırmaları Merkezi**

Saygıdeğer Meslektaşlarımız!

Sizi Mihail Mijayev (Mıjey) anısına düzenlenen, güncel halkbilim ve etnoloji sorunlarının ele alınacağı II Uluslararası Bilim Konferansı'na katılmaya davet ediyoruz.

**KAFKASYA VE DİASPORA ÇERKESLERİNİN BÖLGESEL-YEREL
GELENEKLERİ VE KİMLİK BİÇİMLERİ**

(Maykop, Adıgey Cumhuriyeti Beşeri Araştırmalar Enstitüsü (ARİGİ),
18-19 Mayıs 2017)

Kimlik, çağdaş antropolojinin sürekli genişleyen araştırma alanının en karmaşık konularından biridir. Hızla değişen etnik, sosyal, kültürel ve dilsel çevre, tarihi süreçte tek tek bireylerden etnisitelere ve etnik üstü kolektiflere kadar benlik bilincini etkiler.

Kimlik sorununun her zaman güncel kaldığı bölgelerden biri Kuzey Kafkasya'dır. Bütün dönemlerde, etnik süreçlerin çeşitliliği ve sakinlerinin benlik bilincinin farklılığıyla dünyada ilgi çekmiştir. Çerkesler (Adıgeler) de dahil olmak üzere Kafkas halklarının kendileri ve çevrelerindeki dünya hakkındaki tasavvurları, geleneğin ve yeni eğilimlerin kaynaştığı, benlik bilinçlerini ve düşünüş tarzlarını dönüştüren benzersiz bir bileşimdir.

Çerkes kimliğinin arz ettiği manzara, sayıca tarihi vatanındaki Çerkes nüfusundan kat kat fazla diasporanın oluşmasına yol açan 19. yüzyılın trajik olayları (Kafkas Savaşı ve İstanbulako) sonucunda çok daha karmaşık hale gelmiştir. Anavatanda ve dışında yeni anklavların ve temas bölgelerinin yüz elli yıllık varlığı döneminde yerleşim alanlarının her birinde yerel kimliğin özel biçimleri ortaya çıkmıştır. Bunların kültürel tarihinin incelenmesi, farklı grup kimliklerinin bugünkü küreselleşme koşullarında oluşumu ve oluşum mekanizmalarının analizi yeterli deneysel materyal biriktiren Çerkes araştırmaları için güncel bir konudur.

Yerel kimliğin oluşmasında kolektif bilinç ve etnik kimliğinden hoşnut olma duygusunun gelişmesinde geleneksel sözlü pratikler, yazılı (tarihi ve edebi) metinler önemli rol oynar. Halk kültürünün olgularının genel ve yerel çerçevede incelenmesi öngörülmektedir. Burada lehçe-dil ve kültürel sınır bölgeleri (Laba, Kahe, Zelençuk anklavları, Büyük ve Küçük Kabardey sınır bölgesi, diasporada çok sayıdaki “temas” bölgesi) temelinde yapılan araştırmalar özel ilgi çekmektedir. Bunun yanı sıra, yakın zamana kadar izole kalmış anklavların (Mozdok Kabardeyleri, Armavir Çerkesleri, Çerkesohaylar, dağlık Şapsığ bölgesi, Uzunyayla vd.) halk kültürü özellikle ilginçtir, ki bu anklavlar yazılı geleneğin ve “resmî” kültürün doğrudan etkisi dışında kalmışlardır.

Konferansta şu sorunların tartışılması öngörülmektedir:

- Rusya’da ve yurtdışında çağdaş bilimsel çalışma alanı olarak kimlik fenomeni. Bölgesel-yerel araştırmalar: Metodolojik sorunlar. Yerel kimliğin tanımlanmasında dilsel, zihinsel, coğrafi vd. kriterler.
- Kimlik ve tarihsel hafıza: Çağdaş benlik bilinci ve geçmişin imgeleri. Etnik topraklarda ve diasporada Çerkeslerin tarihi ve çağdaş toplumsal bilincinde “Kafkasya”, “Çerkes”, “Adıge” terimlerinin ilişkisi.
- Çok katmanlı (“yüzen”) kimlikler: Benlik bilinci biçimlerinin bir arada varoluşu. Kültürün taşıyıcısının gözüyle yerel toplulukların hiyerarşisi. Toplumsal ve bilimsel söylemde Sovyet idari sistemi terminolojisi (“Çerkesler”, “Adıgeyliler”, “Kabardeyler”).
 - Mezhep faktörü ve kimlik.
 - Yerel kimliğin ayırt edici özelliği olarak etnik grubun folkloru. Anklavın tarihi, kültürü ve folklor sisteminin özellikleri.
 - Evrensel ve yerel görünüşleriyle mitsel-epik gelenek. Metnin diyalekti ve icracının ideolekti.
 - Mitsel-ritüel pratikler: Kimliğin ayırt edici özelliği olarak törenlerin yerel versiyonları.
 - Yerel folklor geleneğinde ad: Anklavın sözlü tarihi.
 - “Metropol – diaspora – anklav – sınır bölgesi”. Temas bölgeleri ve izole anklavlar. Abaza-(Abhaz-)Çerkes kültürel-coğrafi sınır bölgesinin folkloru (Zelençuk vadisi, Ulyap köyü, Uzunyayla, Düzce-Adapazarı vd. anklavlar).

- Dünya folklor-dil tablosunda coğrafi sistem. Kimliğin (anlatıcının, metnin, geleneğin) ayırt edici özelliği olarak yerel adlar (toponimler). Tarihi ve çağdaş sosyo-kültürel söylemde “anavatan” (хэку).
- Sanal dünyalar, gerçek insanlar: İnternet çağı kimliği.

Etnologlar, halkbilimciler, tarihçiler ve belirtilen konulara ilgi duyan farklı disiplinlerden uzmanlar davetlidir.

Konferans dilleri Çerkesçe (her iki edebiyat lehçesi) ve Rusçadır.

Bildiri metinlerinin yayımlanması planlanmaktadır.

Konferansa katılmak için başvuru formunu ve bildiri özetini elektronik formatta (*.doc veya *.docx) ve mutlaka mesajın konu bölümüne “Вторые чтения” yazarak 01 Nisan 2017 tarihine kadar şu adreslere göndermek gerekmektedir: mazako71@gmail.com ve marat_gubjok@mail.ru

Başvuru formunda şu bilgiler yer almalıdır:

- Yazarın adı ve soyadı (Kiril ve Latin alfabeleriyle)
- Çalıştığı yer, görevi, akademik derecesi ve unvanı
- Elektronik posta adresi ve cep telefonu numarası
- Bildirinin adı
- **200-300 kelimelik** özet

Düzenleme komitesi konferansın konusuna ve içeriğine uymayan başvuruları reddetme hakkına sahiptir.

Konferans katılımcılarının yol ve barınma masrafları gönderen (görevlendiren) taraf tarafından karşılanır.

Düzenleme Komitesi:

Bersirov Batırbiy

Gubjokov Marat (başkan yrd.)

Kuyok Maryet

Paneş Asker

Paştova Madina (başkan yrd.)

Thagapsova Galina

Tleuj Adam (başkan)

Unarokova Raisa